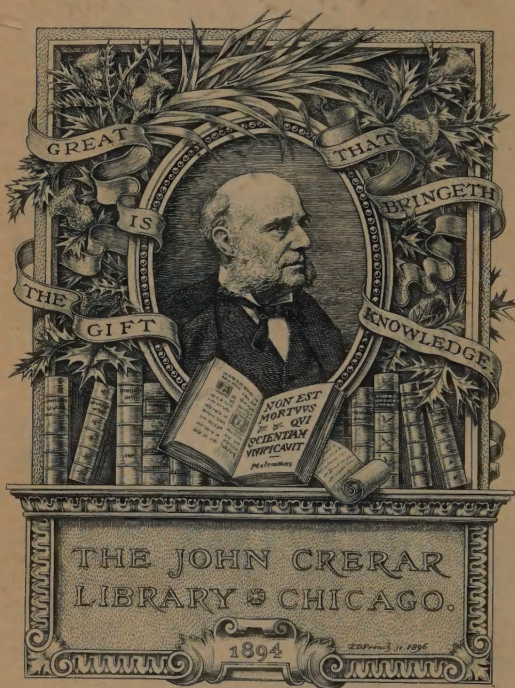

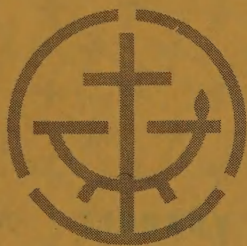
School of Theology at Claremont

1001 1362665

Withdrawn from Crerar Library

Theology Library
SCHOOL OF THEOLOGY
AT CLAREMONT
California

HET WEZEN

EN

DE GESCHIEDENIS

DER

HERVORMING.

HERVORMING.

DE GESCHIEDENIS

DEET WERK

DEERHOUTING

305
H3128
v. 10

142

HET WEZEN

EN

DE GESCHIEDENIS

DER

HERVORMING,

IN VERBAND BESCHOUWD MET DE VERSCHIJNSELEN VAN ONZEN TIJD.

IN VOORLEZINGEN,

DOOR

Dr. K. R. Hagenbach,

Hoogleeraar te Bazel.

Mit het Hoogduitsch vertaald.

TIENDE EN LAATSTE DEEL.

ROTTERDAM,
VAN DER MEER & VERBRUGGEN.

1844.

511

I N H O U D.

DE RTIENDE VOORLEZING.

Overeenstemmende rigtingen op het gebied der fraaije letterkunde. JEAN PAUL EN HEBEL. Betrekking der gemoedspoëzij tot de gemoedsfilozofie van JACOBI. GÖTHE en de romantische schrijvers in hunnen samenhang met SCHELLING. Vergelijking tusschen SCHILLER en GÖTHE, ten aanzien van hunne betrekking tot het Christendom. GÖTHE's invloed op den nieuwsten tijd. . . . bl. 1.

VEERTIENDE VOORLEZING.

GÖTHE's stelling tot het Protestantismus. De romantische schrijvers. Hunne betrekking tot het Pantheïsmus en hunne deelswijze neiging tot het Catholicismus. NOVALIS. — LA MOTTE FOUQUÉ. bl. 38.

VIJFTIENDE VOORLEZING.

De afvalligen: WINKELMANN, STOLBERG. STOLBERG's betrekking tot LAVATER, tot de vorstin VAN GALLIZIN en tot JACOBI. De Krypto-Catholijk STARK. FREDERIK SCHLEGEL. bl. 69.

138904
100085

Withdrawn from Cooper Library

ZESTIENDE VOORLEZING.

ZACHARIAS WERNER. ADAM MULLER EN HALLER. Nieuwe vlugt van het Protestantismus door SCHLEIERMACHER. Al-leenspraak en redenen over Godsdienst. . . bl. 102.

ZEVENTIENDE VOORLEZING.

De nieuwere Protestantsche Godgeleerdheid. SCHLEIERMACHER, DE WETTE en anderen. Zamenhang van dezelve met de nieuwere geschiedenis in het gemeen, voornamelijk de geschiedenis van *Duitschland*. Het Hervormingsfeest. HARMS en de thesen-strijd. De Unie. De Agenden-strijd. SCHLEIERMACHER's aandeel hieraan. Luthersche reactie. STEFFENS. SCHLEIERMACHER's geloofsleer. Gelijkvormigheden tusschen HERDER en SCHLEIERMACHER. . . bl. 132.

ACHTTTIENDE VOORLEZING.

De wijsbegeerte van HEGEL. Regter en linkerzijde der-zelve. STRAUSS, (FEUERBACH EN BRUNO BAUER). Vreemde wijsgeerige rigtingen. De wijsbegeerte van den persoonlijken God. De nieuwere wetenschap in het gemeen en de hedendaagsche Godgeleerdheid. Het practisch Christendom onzer dagen. Het hedendaagsch Piëtismus. De magt des geloofs en der liefde. De predikant OBERLIN. bl. 167.

NEGENTIENDE VOORLEZING.

Het Protestantismus buiten *Duitschland*, in *Holland*, *Denemarken*, *Zweden*, *Noorwegen*. *Engeland*: het methodismus met deszelfs verbasteringen. De Jumpers, Shakers, Southcotianen en andere sekten. IRVING en de Irvingianen. De Anglikaansche Kerk. Het bisdom van

Jeruzalem. Het Puseyismus. *Frankrijk:* GUIZOT en COQUEREL. De Kerk van *Genève*. Momiers. *Duitsch Zwitserland:* (*Zurich, Schafhausen, Bern, Basel.*) De uren aan de Godsdienst gewijd en vrouwe VAN KRUDENER. Zwitsersche Sektenwezen. De Wildenspuchers, de Antoniërs, de Herdoopers. De ergernissen van STRAUSS. Terugblik van daar op het geheel. Uitzigten in de toekomst. bl. 203.

TWINTIGSTE VOORLEZING.

Kort overzicht van de Catholijke Kerkgeschiedenis, met bijzonder opzigt op het in haar zich bewegend Protestantismus, van het begin der XVIIIde eeuw af. — PASCHASIUS QUESNEL en het verschil over de constitutie. — De Appellanten en Convulsionairs. De Jezuïten in *Paraguay*. Opheffing der orde. GANGANELLI. — Vrijere rigtingen in *Duitschland*. JUSTINUS FEBRONIUS. De Illuminaten en Mystieke genootschappen. GASSNER. JOZEF II en zijne Hervorming. De Emserpunctatie. SCIPIO RICCI. — De Fransche omwenteling. De Theophilanthropen. BONAPARTE en het Concordaat. ST. MARTIN en CHATEAUBRIAND. NAPOLEON'S gedrag ten aanzien van PIUS VII. Nieuwe Concordaten. De restauratie. Herstelling der Jezuïten. De Julijdagen. LAMENNAIS. — Het Duitsch Catholicismus en deszelfs vertegenwoordigers naar onderscheiden rigting: SAILER, WESSENBERG (en de Catholijke betrekkingen van *Zwitserland*), HERMES, MÖHLER en GÖRRES (de aartsbisschoppelijk-Keulsche strijd). Betrekking van het Catholicismus tot het Protestantismus in den nieuwsten tijd. Uitzigten in de toekomst. Besluit. bl. 266.

REGISTER. bl. 311.

MISSTELLINGEN.

Blz.	10 reg.	1 v. b.	<i>staat</i> :	werkin	<i>lees</i> :	werking
»	80	»	7 v. o.	» ontbreeken	»	ontbreken
»	97	»	7 v. b.	» beslissendste	»	beslissende
»	113	»	■ v. o.	» ofschoon <i>zulk</i>	»	ofschoon met <i>zulk</i>
»	117	»	9 » »	» zij	»	dezelve
»	117	»	3 » »	» haakten	»	haakte
»	126	»	8 » »	» den inwendigsten	»	de inwendigste
»	186	»	2 v. b.	» in	»	is
»	239	»	16 » »	» Socianismus	»	Socinianismus
»	248	»	14 » »	» heerschte	»	heerschten
»	259	»	8 » »	» hiertoe	»	tot hiertoe
»	269	»	3 » »	» verzetteden	»	verzettenden
»	274	»	17 » »	» HOUTHEIM	»	HONTHEIM
»	284	»	1 » »	in de noot, <i>staat</i> : dat	»	dat toen
»	307	»	1 » »	<i>staat</i> : nie	»	niet

DE TIENDE VOORLEZING.

OVEREENSTEMMENDE RIGTINGEN OP HET GEBIED DER
FRAAIJE LETTERKUNDE. — JEAN PAUL EN HEBEL.
BETREKKING DER GEMOEDSPOËZIJ TOT DE GEMOEDS-
FILOZOFIE VAN JACOBI. — GÖTHE EN DE ROMANTI-
SCHE SCHRIJVERS IN HUNNEN ZAMENHANG MET SCHEL-
LING. — VERGELIJKING TUSSCHEN SCHILLER EN GÖTHE,
TEN AANZIEN VAN HUNNE BETREKKING TOT HET CHRIS-
TENDOM. — GÖTHE'S INVLOED OP DEN NIEUWSTEN TIJD.

Gelijk de Kantiaansche wijsbegeerte hare poëti-
sche uitdrukking in SCHILLER gevonden heeft, zoo
vinden wij, dat ook de natuurfilozofie van SCHEL-
LING, waarmede wij ons in de laatste bijeenkomst
 bezig gehouden hebben, hare poëtische vertegen-
woordigers in de nieuwere letterkunde heeft, en
wel des te talrijker vertegenwoordigers, naarmate
deze wijsbegeerte zelve naar haar wezen voor de
helft poëzij is en zich op de vleugelen der fanta-
zie boven de sferen van het gewoon verstand
verheft. De Kantiaansche wijsbegeerte was eene

door en door prozaïsche geweest, en de poëzij van SCHILLER had zich slechts naast haar geplant, om haar uitwendig aan te vallen. Wat het kritisch verstand bedorven had, dat moest door de poëzij weder goed gemaakt worden, zonder dat de grond van deze handelwijze eenigermate door de wetenschap geregtvaardigd scheen; het was meer een zeker instinct, dat tot deze gelijkmaking aanpoorde, gelijk de natuur in het gemeen, en zoo ook die des menschen alles weder in evenwigt weet te stellen. Maar anders was het bij de natuurfilozofie. Zij ging met de poëzij van den aanvang af het innigst verbond aan. Zij wekte het sluimerend dichterlijk gevoel in menig jeugdig gemoed op; zij werd regt eigenlijk de wortel eener nieuwe school van dichters, welke daaruit hare kracht en haar voedsel trok. Die *poëtische* wereldbeschouwing, welke alle bloot technische bekwaamheid ten grondslag leggen moet, waar een echt kunstwerk ontstaan zal, is regt eigenlijk door deze wijsbegeerte opgewekt, de kunst is door haar volkomen ontslagen geworden van den stijven regeldwang, waarin de navolging van het vreemde haar gebannen had, en vooral staat GÖTHE daar als de meester eener nieuwe school van dichters, als de vorst der dichters, zooals zij hem noemen, als de koning van het nieuwe geestenrijk, in welk rijk dan ook de betooverende lusthoven der romantiek zich deelswijze slingeren. Doch eer wij nu den Zusammenhang der natuurfilozofie van SCHELLING met GÖTHE aan de eene en de romantische schrijvers aan de andere zijde verder vervolgen, werpen wij eerst de vraag op, of niet ook de wijsbegeerte van JACOBI, welke wij als den tegen-

hanger tot de wijsbegeerte van SCHELLING leerden kennen, poëtische verwantschapping aan te wijzen had, of niet het doen gelden van het godsdienstig gevoel op het wijsgeerig gebied ook weêrklank gevonden had in de dichtkunst? En deze vraag kunnen wij slechts met ja beantwoorden. Ik wil u niet herinneren, dat de wijsgeer F. H. JACOBI zelf het gebied der dichtkunst betreden heeft (*), daar hij door zijnen *Woldemar* tot de letterkunde van den onderwijzenden roman eene bijdrage gaf, en ook dit mag ik slechts vlugtig vermelden, dat zijn broeder JOH. GEORGE onder de gemoedelijke dichters des tijds eene eervolle plaats inneemt (+); maar om al aanstonds een regt belangrijken naam te noemen, kunnen wij met goed vertrouwen zeggen, dat JEAN PAUL den poëtischen tegenhanger daarstelt tot onzen wijsgeer. Niet slechts WAS JEAN PAUL FREDERIK RICHTER met den wijsgeer JACOBI (§) en met HERDER uiterlijk bevriend, maar hij omhelsde ook opentlijk het Christendom van deze mannen, hetwelk hij in tegenoverstelling van alle mystieke verduistering en puriteinsche droefgees-

(*) GÖTHE zegt van JACOBI, dat hem tot dichter en wijsgeer iets ontbroken heeft, om beide te zijn. *Gespräche mit ECKERMANN*, I, S. 343.

(+) GERVINUS spreekt hem niet van zoetsappigheid vrij; het mag zijn! maar gedichten, als de *Aschenwoensdag* en »Moederliefde, Moedertrouw,» Vertrouwen en meer anderen, zullen hunne waarde altijd behouden, even als de tafereelen van CARLO DOLCE, waarmede GERVINUS zelf de gedichten van JACOBI vergelijkt. Daarbij mag men het altijd betreuren, dat het schoone talent langen tijd door de zinnelijk dweepende Anacreontische dichttrant beheerscht werd, waartegen wel niet zoo geheel ten onregte »de predikanten» (waaronder ook HERDER) ijverden. GERVINUS, IV, S. 259—262.

(§) Briefwechsel van JEAN PAUL und VOSS, S. 99.

tigheid, een *blijmoedig* Christendom noemde (*). Met een sterke dosis van satyre vervolgde hij in de Groenlandsche gedingen de gewone orthodoxie. Maar ook *hij* kende en wilde eene andere en betere verlichting, dan die der algemeene Duitsche Bibliotheek; hij wilde eene *vrome verlichting* en eene *verlichte vroomheid*, en beide vindt hij in JACOBI weder. Met hem stemt hij in het positieve overeen, zoowel als in het negatieve, in dat wat hij verdedigt, zoowel als in dat wat hij verwerpt. Met JACOBI houdt hij vast aan het geloof aan eenen persoonlijken God en aan eene persoonlijke onsterfelijkheid, gelijk hij dan de hoop op de laatste op eene eigendommelijke wijze in zijn Campanerthal uitgesproken heeft (+), doch met hem verwerpt hij ook de » bekrompenheid der Godgeleerde in- en uitzigten, » zooals hij ze noemt, welke het levendige van ons vurig verlangen in eene *Joodsch-Christelijke* leer opsluiten willen. Ook JEAN PAUL wil eene Openbaring, doch niet eene historisch afgedane, voor alle tijden geslotene, maar eene voort-

(*) Zie den Brief aan zijn' zoon, bij GELZER, S. 365.

(+) » Gelijk JACOBI, LAVATER en JUNG eenen persoonlijken God hebben moesten in menschengedaante [wie zegt dit? de menschengedaante is er zonder grond ingevoegd] zoo scheen hij eene individuele voortdoring te behoeven, ofschoon hij in het Campanerthal niet eens diegenen veel troost aanbieden mogt, die een persoonlijk bestaan verlangen." GERVINUS, V, S. 245, 246. Voorzeker zal de geloovige Christen andere gronden voor zijn geloof aan eene onsterfelijkheid vinden, dan de poëzij van JEAN PAUL hem geeft; maar, waarop zijne voor naamste hoop steunt, dat het rijk van het schoone, goede en ware niet binnen deze wereld beperkt zij, daarin zullen al diegenen met hem overeenstemmen, die het nog niet tot de verloochening van het Nihilismus gebragt hebben.

gaande Openbaring Gods aan ons gemoed. Ook *hij* spreekt, even als JACOBI, niet anders dan met den diepsten eerbied van CHRISTUS, » den reinsten onder de magtigen, den magtigsten onder de reinen, die met Zijne doorboorde hand eene wereld uit hare aspunten ligte;” maar de kerkelijke voorstelling van CHRISTUS kan hij zich zoo min toeëigenen, als de wijsgeer van *Pempelfort*. Ook *hij* mogt meer *met* CHRISTUS zich verheffen tot God, dan *door* Hem tot Hem genaken. De kerkelijke Verzoeningsleer stoot hem terug, terwijl hem daarentegen de opvatting van HERDER ten aanzien van den menschenzoon, die het rein menschelijke in zijne hoogste verheerlijking daargesteld heeft, het meest bevalt. — Spotternijen met de Godsdienst heeft zich JEAN PAUL in zijne schriften nergens veroorloofd, integendeel heeft zijn gevoel voor zulke ont-aarding van den mensch terug, maar wel heeft hij bij gelegenheid de kerkelijke leerbepalingen luimig gebezigd (*), om daardoor het ontoereikende van alle verstandsbepalingen in de Godsdienst regt in het oog vallend te doen kennen. In het gemeen rust ook JEAN PAUL's geloof (volgens zijne eigene woorden) niet op afzonderlijke bewijzen, als op palen of voeten, welke men slechts behoefde te breken, om dezelve omver te stooten; maar het wortelt met duizend onzichtbare draadjes op den breedten bodem des gevoels. Daarom, meent hij, kon men iemand, » tot verstommens toe weder-leggen, zonder hem toch te overtuigen; het gevoel overleeft het inzicht, gelijk de smart de troostgron-

(*) In de Groenlandsche processen, en in het 10de Hoofdstuk der Zevenkas.

den (*).” — Terwijl hem nu de oud kerkelijke dogmatiek met de nieuwe vooruitgegane beschaving onvereenigbaar scheen, zoo betreurde hij daarentegen met dezelfde smart als JACOBI, het verwelken en vergaan der Godsdienst, hij zag hierin treurige tijden te gemoet, en wist geen andere uitkomst, dan door de *ware* beschaving zelve. Niet de wereldlijke en niet de geestelijke arm, niet de Staat en Kerk zijn het, die volgens hem, geroepen zijn de Godsdienst weder op te beuren, maar de wetenschap en de dichtkunst. » De Muzen alleen kunnen de bekeersters der grooten worden” en de schriften der ouden zijn hem » eene eeuwige Bijbelinrigting.” In de inwendige kern des Christendoms, van waaruit het alleen te begrijpen is, was JEAN PAUL niet ingedrongen, maar deszelfs zegeningen heeft hij zich nogtans met het gemoed toegëeigend, en wanneer deze toch voornamelijk daarin bestaan, dat de *inwendige* mensch en de *inwendige* wereld des menschen tot hun regt komen, zoo is JEAN PAUL voor vele anderen door de *Christelijke* wereldbeschouwing beheerscht, en wij mogen zeggen, dat zonder voorafgegaan Christendom zijne manier van dichten even zoo min mogelijk geweest ware, als de wijsbegeerte van JACOBI. De harde korst, welke zich op het historisch Christendom gezet had door de stellingen der orthodoxie, maakte het beiden mannen onmogelijk tot eene onbevangene geschiedkundige opvatting door te dringen, terwijl zij door den Geest des Christendoms niet slechts gedreven, maar gedeeltelijk daarvan diep doordrongen waren.

(*) Vergel. GELZER, S. 376.

Nevens JEAN PAUL maken wij geen zwaarigheid ook onzen allemannischen dichter HEBEL te plaatsen. Ook bij hem kunnen wij de opmerking maken, dat alles, wat hij onmiddellijk met het gevoel opvat, eene hoogere hemelsche wijding, de wijding der reinste kinderlijkheid en onschuld vertoont, gelijk ze alleen het Christendom in staat is te geven. De God, dien hij overal vindt in de gansche natuur, die Zijne engelen tot de bloemen uitzendt en die met het vroege morgenrood boven de bergtoppen opstijgt (*), die is geen andere, dan de levendige God des Bijbels, de God van JOB en de Psalmen en de Vader van JEZUS CHRISTUS, die de leliën des velds kleedt en de vogelen des hemels spijs; het is niet de in de wereld zich verspreidende, eerst trapswijze tot bewustzijn ontwakende wereldziel. Evenzoo bloeit bij onzen dichter ook op de graven de hoop van eene persoonlijke voortdoring, eene hoop, die zoo ongemeen schoon en kinderlijk, zoo geheel op den grond van Bijbelsche voorstellingen en toch weder met vrijen dichterlijken zin behandeld, in de »vergankelijkheid» te voorschijn komt (†). Ook de Christelijke zeden en het Christelijke leven treden ons in de allemannische gedichten in be-

(*) Welk denkbeeld, onder anderen, doorstraalt in zijn allemannisch gedicht, *Marktwiebern in der Stadt*.

(†) HEBEL komt daarin met JEAN PAUL overeen, dat hij de sterren als de toekomstige woonplaatsen der stervelingen aanduidt. Daarin ligt iets karakteristieks voor de geloofswijze van beide mannen en van hunnen tijd in het gemeen. Onchristelijk is die voorstelling nu eenmaal zeker niet (JOH. XIV: 2); maar er ontbreekt voorzeker eene meer bepaalde Bijbelsche gehalte aan. In andere gedichten, zooals: »op een graf»

vallige eenvoudigheid en bekoorlijke natuurlijkheid te gemoet. Wij behoeven u slechts de moeder op den kersavond en den zondagsmorgen te herinneren. En zoo wordt ja ook in de » Morgenster » gebeden om » een *Christelijk* hart en *Christelijken* moed.” Het gebed bij den maaltijd, het luiden der klok tot het gebed, het opgaan der gemeente tot het huis des Heeren en de Christelijke gebruiken bij doop, bruiloft en sterven vinden allen hunne plaats en voegen zich als kostbare reliquiën in de stralende altaarkas bijeen, waarin hij ons den alomtegenwoordigen God zien laat. En toch was HEBEL niets minder dan Christelijk orthodox. Het meer bestemde positief Christelijke treedt ook bij hem even als bij JEAN PAUL meer op den achtergrond; ja, in zijne *Godgeleerde* schriften, welke HEBEL later als prelaat te *Carlsruh* uitgaf, en ook in zijne predikationen openbaart zich menigmaal die rationalistische denkwijze, waartoe HEBEL met zijne godgeleerde beschaving behoorde (*). Tot een klaar en zeker bewustzijn van datgene, wat

en den » Wachter in den middernacht » staat de dichter geheel op den bodem der Bijbelsche voor het volk geschikte leer omtrent de laatste toekomst en wij begrijpen deze door hem beter, dan door alle exegetische en dogmatische verklaringen. Hoe schoon en teeder heet het onder anderen in den » Winter: »

Zoo menig vogel, schoon van glans,
Rust, wél bewaard, in de aarde thans,
Kent kommer noch geklag in 't graf,
En wacht daar zijnen Paaschdag af.

(*) Hij ging toch in de miskenning van het Protestantsch gronddogma zoo ver, dat hij AUGUSTINUS een' ketter en PELAGIUS een' heilige noemde (in de liturgischen Beiträgen).

de Protestantsche Kerk *wil* en *zal* in hare betrekking tot den tijd en wat zij worden kan door eene *levendige* Godgeleerdheid, heeft het HEBEL niet gebracht, en wij mogen wel zeggen, dat de *dichter* HEBEL met zijn geestrijk gevoel dieper in het wezen des Christendoms en in de behoefte van het menschelijk hart ingedrongen was, dan de consistoriaalraad HEBEL met zijn godgeleerd inzicht in de behoeften der Protestantsche Godgeleerdheid en Kerk. Zelfs zijne Bijbelsche geschiedenissen hebben niet in die mate bevredigd, als men het van den goedelijken dichter verwachtte. Het is mij niet bekend, in hoe verre HEBEL juist de wijsbegeerte van JACOBI tot de zijne gemaakt heeft, maar zijne verschijning behoort even als die van JEAN PAUL hier toe, in zoo verre zich ook bij hem die tweespalt laat aanwijzen, die wij bij JACOBI gevonden hebben, en welke deze zelf in zich bekende (terwijl anderen dezelve onbewust in zich omdroegen), de tweespalt tusschen het vrome, met het Christendom sympathiserend gevoel en een aan den dogmatischen vorm zich stootend en daarom zich naar de nieuwe verlichting henenwendend, met de vooruitgegane beschaving gaarne bevriend blijvend verstand. Doch wij zien in deze tweespalt geen zoo beduidend ongeluk. Zij doet zich aan ons niet als verdeeldheid kennen; veeleer vindt zij hare vereffening in de rijke persoonlijkheid dier mannen en in de degelijkheid van hun karakter. Deze tweespalt tusschen het moedig toetastend gevoel en het kritisch versagend verstand, zooals zij meer of min in de menschelijke natuur zelve gelegd is, openbaart zich dan ook menigmaal in de taal, welke wij de humoristische noemen, en die juist eenen

JEAN PAUL EN HEBEL zoo wel voegt. De werkin van dezen humor rust toch juist op de waarneming, dat onze verstandsvermogens niet toereikend zijn, om het oneindige naar waarde te bevatten, waarom men maar al te zeer verlost wordt, om liever het verstand te trotseren, van de hoogste dingen regt kinderlijk en eenvoudig te spreken en het verhevenste juist met *datgene* zamen te voegen, wat anders tot de lagere levenssferen behoort. Het naïve, dat met het humoristische naauw verwant is, of veeleer hetzelfde natuurlijk vooraf gaat (*), is daarom te allen tijde het beste tegenwigt geweest tegen het hoogmoedig pralende, stijve en pedante, tegen alle schijnvertooning zoowel eener valsche orthodoxie, als eener valsche verlichting, als eindelijk eener listige dwaallicht verspreidende speculatie. Reeds LUTHER is hierin voorgegaan, en in dit opzigt staan JEAN PAUL EN HEBEL met CLAUDIUS op *eene* lijn, alleen dat deze (evenals LUTHER) zich vaster aan het positieve Christendom aansloot, terwijl genen zich met het meer algemeen godsdienstig gevoel vergenoegden. Maar gelijk wij bij CLAUDIUS om het gemoedelijke van zijn wezen gaarne de wat stijve Luthersche orthodoxie van den lateren tijd vergeten, zoo vergeten wij bij JEAN PAUL EN HEBEL ook weder de negatieve geloofsbelijdenis van hun verstand, om de positieve geloofsbelijdenis van hun hart.

Zoo deed zich dan in de wijsbegeerte van FRE-

(*) Wij mogten zeggen, de humor was de door de reflectie des verstands heen gegane naïviteit des gemoeds. Het naïve gaat, waar de beschaving er bij komt, ligt in het humoristische over.

DERIK HENDRIK JACOBI en in de zoo even geschilderde gemoedelijke, humoristische en naïve dichttrant een bijzondere soort van godsdienstige rigting kennen, welke de dogmatische belijdenis zooveel mogelijk vrij liet, doch daarbij de indrukken der Godsdienst in een goed fijn hart zocht te bewaren en in eene edele gezindheid daar te stellen. En deze rigting moest zich natuurlijk vele aanhangers verwerven, bijzonder onder de beschaafden, die zich in de oude dogmatiek even zoo min konden teregt vinden, als in de nieuwe speculatie, doch die zich bij eene koude, bloot ontkennende verlichting of eene drooge zedeleer ook niet bevredegd vonden. Deze verzamelden zich meer en meer tot eene onzichtbare Kerk, in wier hoogere gewesten de frissche lucht des verstands zijn vrolijk spel dreef, zonder dat daarom de temperatuur, welke het hart in deszelfs naasten omtrek behoeftde, ware verkoeld geworden. Het gemoedelijke werd de breede bodem, waarop zich ook *diegenen* wedervonden, welke op de scherpe verstandslijnen geen ruimte naast elkander hadden. Daar vond een CLAUDIUS en een JACOBI zich weder, een LAVATER en een JEAN PAUL. Geen wonder, wanneer nu ook, gelijk even eerst nog » humaniteit en verlichting,” zoo nu ook » gemoed en gemoedelijkheid” tot leus des tijds werd. Het gemoedelijke onderscheidde zich van datgene wat wij vroeger *sentimenteliteit* genoemd hebben door de grootere onmiddellijkheid, daardoor, dat het waarlijk tot den innigsten wortel onzer bevindingen, tot het *gevoel* terugging en zoo ook weder uit dezen wortel voortsproot, terwijl de sentimenteliteit (gevoeligheid) dikwijls slechts een kunstig voortbrengsel

des verstands of der door het verstand opgewekte verbeelding was. Het gemoedelijke verscheen als een frisch, gezond natuurkind, terwijl het sentimentele niet zelden als een ziekelijk, ijdel en vertroeteld wezen zich verried. Intusschen laten zich de grenzen ook hier niet te scherp trekken. Ook het gemoedelijke (en daarin lag deszelfs gevaar) kon in wekelijheid ontaarden, zoo als die voorzeker bij JEAN PAUL somwijlen te voorschijn komt, en zoowel eene schemerende onklarheid des verstands als gebrek aan zedelijke kracht konden zich ligt achter de geprezen diepte en innigheid des gevoels versteeken. Sterkere mannelijke naturen werden daardoor teruggestooten, en het ontbrak niet aan tegenwerkingen van den kant der verstands- en der wilsrigting. Maar dat het met de afzondering en versplintering in het gemeen niet gedaan zij, tot deze erkentenis werd de tijd meer en meer heengeleid. Niet het gemoed, niet het verstand, zoo heette het thans, de *geest* was het hoogste, en terwijl de speculatieve wijsbegeerte zich afsloofde op den grondslag der natuurfilozofie, nu ook de wijsbegeerte van den *geest* daar te stellen, ging op het gebied der kunst GÖTHER voor- aan, dien ja velen als den profeet van den geest en als den profeet van den nieuwen tijd in het gemeen aanduiden. Dit voert ons nu tot zijne nadere beschouwing.

Wanneer wij reeds naar onze voorloopige aanduidingen GÖTHER met SCHELLING in eene dergelijke betrekking gebragt hebben, als vroeger SCHILLER met KANT, zoo moest daarmede niet gemeend zijn, alsof GÖTHER in dezelfde afhankelijkheid van het stelsel van SCHELLING gestaan had, als SCHILLER een

tijd lang van dat van KANT. GÖTHE was te vrij, te eigendommelijk, te groot en voornaam, ja met één woord te zeer *geestig*, dan dat hij ooit de naprater van een stelsel had kunnen worden. Wat zijne filozofische sympathiën betreft, zoo scheen ook *hij* eerst met JACOBI eene gemeenschap des harten te willen aangaan; ten minste vleide zich deze na de eerste samenkomst met GÖTHE te *Keulen* (*), in hem den man gevonden te hebben, dien hij behoefde, en hoopte, dat het eenmaal gewis eene ware, innige, eeuwige betrekking zijn zoude, welke hen te zamen bond. JACOBI wijdde hem ook nog twintig jaren later zijnen Woldemar met de innigste, warmste vriendschapsverzekeringen, terwijl GÖTHE reeds verkoeld was (†). En inderdaad waren beide naturen zeer onderscheiden. Juist datgene, wat wij als het wezentlijke van JACOBI erkend hebben, de naauwgezette inkeering in zich zelven, het acht geven op zich zelven, de eigen waarneming van het geestes- en gemoedsleven was GÖTHE tegen den zin. » Het scheen hem, zegt GERVINUS (§), tot in den hoogsten ouderdom eene krankheid, wanneer men den geest omtrent zijne eigene werkingen wilde gadeslaan, hij prees zich zelfs wegens zijn verstand, dat hij niet *over* het denken gedacht, niet gedacht had *om* te denken, dit was hem eene verspilling van den geest, een gevolg van verveling en ledigen tijd. De uitheemsche stevels der logica, de graauwe

(*) Zie GERVINUS, IV, S. 536.

(†) Omtrent de betrekking van GÖTHE tot JACOBI geven de gesprekken met ECKERMANN goede oplossing. Zie S. 242, 243.

(§) Bd. V, S. 122.

figuur der metaphysica, alles, wat niet met den groenen boom des levens in verband stond, was hem tegen den zin, en hij beleed dikwijls en gaarne, dat hij tot de eigenlijke wijsbegeerte (*) volstrekt geene betrekking in zich vond. Hoe ijverig hij vermaande om den *mensch* te leeren kennen, zoo waarschuwde hij toch voor de *kennis van zich zelven*; hij vond, dat het » ken u zelve » eene tegenstrijdigheid in zich behelsde; wie zich in zijn eigen boezem beschouwde, dien, meende hij, was het zoo slecht in zijn huid gesteld, als dengene, die zijn eigen brein bespiedde (+).” — Doch niet slechts van deze op zelfkennis gegronde wijsbegeerte, zooals zij zich bij JACOBI vertoonde, gevoelde hij afkeer; ook met *die*, welke in plaats van het eigen Ik de *wereld* tot haar onderwerp maakte, scheen hij zich niet te willen bevrienden, zoolang zij juist in die uitheemsche vastgesnoerde stevels zich bewoog, waarover ook *Mephistopheles* zich in zijnen *Faust* verlustigt. » Hij verwenschte allen, die uit de dwaling eene eigene wereld maakten en zich met bespiegelingen moedwillig plaagden; wel wetende, hoe zich met het eeuwig jonge leven de meeningen steeds veranderen, belachte hij de scholen” enz. (§). Maar met dat al, dat GÖTJE reeds om zijns gezonden smaakwille dien stijven, wanstaltigen vorm, die weder aan het oude scholasticismus herinnerde, zich van het lijf zocht te

(*) Vergel. Gespräche mit ECKERMANN. II, S. 55. » Van de wijsbegeerte heb ik mij zelve altijd vrij gehouden; het standpunt van het gezond menschenverstand was ook het mijne.”

(+) Vergel. de aangehaalde Gespräche, S. 132, 133.

(§) GERVINUS, t. a. p.

houden, zoo stond toch zijne *levensbeschouwing* met *die* in het naauwste verband, zooals zij in het stelsel van SCHELLING zich openbaarde. Hij belijdt het toch zelf, dat hij tot de identiteits-school behoorde en voor haar geboren was (*). Ook *hij* beschouwde het leven, zooals het bestaat, als *één*; geest en zin, God en natuur, innerlijk en uiterlijk, vorm en stof, was voor hen *één* en hetzelfde. Zijne natuurstudiën, waarmede hij zich bijzonder in den lateren tijd zijns levens bezig hield, waren gedragen en geleid door dit idee; zijne leer omtrent de kleuren moest de mechanische voorstelling van het licht verdringen, door de van hem zoogenoemde morphologie (herschepplingsleer) zocht hij de beschouwing van de natuur, als een levendig organisch wezen in de wetenschap in te voeren, en wat de betrekking van God tot de wereld betreft, zoo is ook hem de *in de wereld verkeerende* God van meer gewigt dan die *buiten de wereld* verkeert.

Wat ware een God, die 't uiterst' slechts beroerde,
 Als in een kring 't Al door Zijn' vingren voerde?
 't Voegt Hem de wereld ook inwendig te bewegen,
 Zichzelve' en haar verheffend door Zijn' zegen,
 Zoodat wat in Hem leeft, en werkt, en is,
 Nooit Zijne kracht ontbeer', Zijn geest nooit mis'.

Daarmede hangt ook GÖTTE's zedelijke wereldbeschouwing te zamen. Een bewegelijk spel der verschillendste krachten is hem ook de zedelijke wereld; alle strijd met de zonde is slechts noodwendige ontwikkeling, noodwendig doorgangspunt.

(*) Briefwechsel mit ZELTER, Bd. II, S. 65.

Alle tegenstellingen zijn hem opgelost en niet meer voorhanden, en die stelling, welke wij als het schibboleth der nieuwere wijsbegeerte beschouwen kunnen, dat datgene wat *is*, ook het *beste* zij, die vindt zich reeds geheel in GÖTHE's doen en laten uitgesproken. Terwijl SCHILLER het *ideaal* der deugd als iets dat ver boven ons ligt tracht te bereiken, terwijl hij slechts datgene, » wat nooit en nergens gebeurd is, » als *datgene* aanduidt, wat het menschelijk gemoed voor eeuwig vermogt te bevredigen, terwijl hij naar andere toestanden uitziet, nu eens terug naar de wereld der Grieken, dan weder voorwaarts naar een beteren tijd, waarnaar ook een FICHTE zoo sterk verlangde, zoo vindt zich GÖTHE in den tegenwoordigen tijd wel te huis; het behagelijke, waarvan hij zelf zoo behagelijk weet te spreken en te dichten, is hem zoo natuurlijk, zoo aangeboren; niets baart hem eenige moeilijkheid, noch staatkundig noch godsdienstig leven, noch twisten der scholen, hij is steeds boven allen strijd verheven in hooge rust der Goden; van daar ook die geroemde objectiviteit, die doorzigtigheid en ronding, die innerlijke harmonie en uiterlijke voltooiing zijner kunstwerken, die allen den stempel der hoogste natuurlijkheid aan zich dragen, maar niet eener nagevolgde, eener gemaakte natuurlijkheid, doch eener als het ware nieuw geschapene, nieuw uit den geest geboren natuur; zoodat wanneer eene vereering van het genie bestaanbaar ware, men voorzeker in de verzoeking zoude kunnen komen, in GÖTHE het schepend beginsel als persoonlijk geworden, te aanbidden. Het *tegenwoordig* leven, dat ons de nieuwe wijsbegeerte aanbeveelt en dat juist in den aller-

nieuwsten tijd steeds meer lofredenaars gewint, met verzaking van een ander leven, heeft in GÖTHE zijnen spreker. » Wij willen elkander niet voor het eeuwige leven vertroosten, schreef hij in 1775 aan de gravin JULIANA VAN STOLBERG, hier nog moeten wij gelukkig zijn (*).

Terwijl de oude tijd van de dagen der Hervorming af, de *kennis van God* en het uitzigt op het ander leven vooraan plaatste, terwijl alles wat ook in tijdelijke dingen ondernomen werd op de een of andere wijze aan den hemel aangeknoopt werd, ja terwijl dit heerschen van de goddelijke beschouwing der dingen tot die eenzijdigheid opklom, dat men deze wereld als een *jammerdal* beschouwde, en dat men voor afgetrokkene geloofsgeschillen meer zin had dan voor datgene, wat een waardig aanwezen op aarde mogelijk maakt, zoo onderscheidt zich de tegenwoordige tijd door de tegenovergestelde beschouwingswijze, volgens welke de wereldkennis het voornaamste is, en volgens welke het geheele streven daarheen gerigt is, om zich hier zoo schoon en goed in te rigten, dat men zelfs den hemel daarvoor vergeet. En daar wisten wij geen dichter, die meer deze gezindheid uitdrukt, dan juist GÖTHE. Geheel uit dit wereldgevoel zingt hij:

Werklijk is het allerliefst,
Dunkt mij, hier beneden,
Daarom zweer ik plegtiglijk,
Zonder list te smeden,
Dat ik nimmer gemelijk
Van haar af zal treden.

(*) Echter vindt men bij hem ook weder plaatsen van het tegendeel, in de gesprekken met ECKERMANN en elders.

Men zoude zulke en dergelijke ligtvaardig heen geworpen gedichten van GÖTHER mis verstaan, wanneer men in dezelve de barre uitdrukking eener slechts op het zinnelijke gerigte ruwe en gemeene wereldschgezindheid vinden wilde. Ieder, die scherts verstaat, zal van achter de letter van zulke spreuken en liederen den verborgen zin wel uitvinden; er moet daarin de triomf van het genie over alle kleingeestige bevangenheid, het ligte en vrije heenzien van een' vrij gemaakten geest over den druk der uitwendige wereld en van hare enge betrekkingen uitgesproken worden, en daarin ligt bij alle schijnbare trivialiteit iets hoog poëtisch. Daarin juist doet zich ja GÖTHER'S poëtische zin gelden, dat hij in het kleinste het grootte, in het bijzondere en enkele het geheele en algemeene, in het schijnbaar onbeduidende het meest beduidende weet te vinden, en in het gemeen alles, wat hij met zijn tooverstaf aanraakt in een poëtisch wezen, in een wezen van zijne soort weet te veranderen. En inderdaad, er behoort veel meer echte poëzij toe, in den ligt daarheen vlietenden stroom, in den voorbij zwevenden vogel een zinnebeeld van het eeuwige, eene wonderbare betrekking van het natuurleven tot het leven van onzen geest te vinden, dan wanneer men eerst den hemelladder plaatsen en van ster tot ster klimmen moet, om een Goddelijk idee magtig te worden. Daarin onderscheidt zich voorzeker SCHILLER van GÖTHER. Bij genen ziet men duidelijk de inspanning, hij hijgt en gloeit en is buiten adem, wanneer hij de hemelsche Godin najaagt, welke hem eeuwig ontvlucht, terwijl bij GÖTHER alles als van zelf gaat, en iedere ademtogt een vaardig gedicht is. Doch

bij al hare hooge poëtische waarde heeft deze wereldbeschouwing van GÖTHER iets verleidelijks, wanneer men haar tot grondslag van het zedelijke en godsdienstige maken wil, wanneer men de echte, de blijvende en voortdurende verzoening des hemels en der aarde in het » wereldsch Evangelie der poëzij » zoekt en met GÖTHER hoopt, » dat de inwendige blijmoedigheid en uitwendige behagelijkheid ons van de aardsche lasten bevrijden » zal. Voor gelukkige naturen, zooals GÖTHER zelf een was, mag deze wereldbeschouwing iets zeer bevredigends hebben, maar de ongelukkige zoo min als die, wien het ongeluk en de ellende van anderen diep ter harte gaat, kan zich bij haar gerust stellen. Het marmeren afgodsbeeld der kunst, moge ons oneindig bevredigen, zoolang wij het van uit het standpunt der kunst beschouwen, maar hoe stoot ons deszelfs onverdragelijke koude terug, wanneer wij het omvatten willen, in de meening, dat een medegevoelend hart ons uit deszelfs borst tegen klopt!

Niemand mag beter dan GÖTHER zelf ons in deze overtuiging bevestigen, wanneer de dichter zingt:

Een God heeft
 Ieder zijne baan
 Voorgescreven,
 Waar langs de *gelukkige*
 Ras het vrolijke
 Doel bereikt;
 Maar wien het *ongeluk*
 Het hart zamenprangt,
 Vruchteloos kant hij zich
 Tegen de harde randen
 Des metalen draads;
 Die de altijd scherpe schaar
 Slechts eenmaal afsnijdt.

't Valt ligt den wagen te volgen,
 Dien de Fortuin voert,
 Als de gemaklijke troost,
 Op verbeterde wegen,
 Bij den intogt eens Vorsten.

Maar, wie heelt uwe smarten,
 Gij, wien balsem tot gift werd?
 Die den menschenhaat
 Uit de volheid der liefde dronkt?
 Eerst veracht, en nu een verachter,
 Teert gij heimelijk op
 Uwe eigene waarde,
 In onbevredigd zelfgevoel.

Wij moeten het anderen overlaten, de gelijkvormigheden tusschen SCHILLER en GÖTHER in dichters-lijk opzigt verder te vervolgen. Maar voor ons is de vergelijking van beide helden der Duitsche letterkunde onvergefelijk ten aanzien van hunne betrekking tot het Christendom. Ook in dit opzigt loopen de oordeelvellingen zeer uit elkander. Terwijl er lieden bestaan, welke beide dichters zonder verder onderzoek als onchristenen verwerpen, zoo heeft GÖTHER merkwaardiger wijze ook in de oogen van de zoodanigen, die anders een streng gevoelen in het Christendom volgen, meer genade gevonden, dan SCHILLER, terwijl het omgekeerde slechts zelden het geval is. Het komt er hier op aan, wat men tot den maatstaf van het Christelijke maakt, of de kennis of den wil, de neiging. Van den kant der Christelijke kennis staat GÖTHER onbetwistbaar hooger dan SCHILLER, in zooverre hij in het gemeen een meer omvattenden, minder door schoolsche vooroordeelen omhulden geest toont. Hij konde b. v. de Bijbelsche geschiede-

nis en de Christelijke leerstellingen veel onbevangener beoordeelen, dan de vaak hartstogtelijk bewogen SCHILLER. Hoe had ook de man, onder wiens handen alles levendige vorming verkreeg, niet ook de wereldhistorische, verschijning des Christendoms in dit vormingsproces moeten opnemen en in zijn groot wereldbeeld verarbeiden (*)? Welk een rijkdom van diep Christelijke aanschouwingen ontmoeten wij in den *Faust*! welk een zin voor de fijnste schakeringen des Christelijken levens in de bekentenissen eener schoone ziel. Zelfs de opvatting van het Christendom op de Hernhuttersche wijze is hem op hare plaats opregt, gelijk zijn omgang met de geestrijke jonkvrouw VAN KLETTENBERG bewijst. Welke gezonde, juiste oordeelvellingen over de hooge waarde des Bijbels en deszelfs opvoedend gewigt ontmoeten wij in zijne levensbeschrijving, en ten deele ook in de daarbij gevoegde opmerkingen over de leer der kleuren, en inzonderheid in de gesprekken met ECKERMANN. Of kan men, om slechts een voorbeeld bij te brengen, den verachters van den Bijbel een krachtiger woord te gemoet voeren, dan dat van GÖTHER (+): » Hoe hooger de eeuwen in beschaving stijgen, des te meer zal de Bijbel deels als grondslag, deels als werktuig der opvoeding, wel is waar niet door neuswijze, maar door waarlijk *wijze* menschen aangewend kunnen worden.” En zoo nog onderscheiden dergelijke uitdrukkin-

(*) Ik wil hier de plaatsen niet allen uitschrijven, waarin zich GÖTHER ten voordeele van het Christendom uitlaat, men vergel. GELZER, S. 290 en de Sammlung u. d. r. GÖTHER'S Philosophie, von SCHÜTZ, 3te Bändchen (Abschnitt Religion).

(+) Aus meinem Leben, Bd. I, Buch 4.

gen. Ja, dit is gewis, de nieuwere Christelijke apologetiek konde uit GÖTHER'S schriften veel meer bewijsplaatsen dan uit SCHILLER bijbrengen, bij wien schier overal eene ketterij doorstraalt.

En ook op het practisch gebied toonde zich GÖTHER, waar het om inzicht in de bestaande betrekkingen te doen was, practisch; terwijl zich SCHILLER dikwijls onpractisch betoonde. Terwijl b. v. SCHILLER daarvan droomde, om door het tooneel de wereld te verbeteren en den schouwburg als eene zedelijke inrigting, als het ware als eene tweede Kerk aanbeval, en terwijl, gelijk wij vroeger gezien hebben, naar zulke aanduidingen menig geestelijke van het tijdvak van SCHILLER werkelijk poëtische uitdrukkingen en tooneelmatige redevoeringen van het tooneel op den kansel bragt, zoo tuchtigde GÖTHER deze verkeerdheid op het meesterlijkst in zijnen *Faust*. Als WAGNER tegen FAUST zegt:

Ik hoorde vaak met lof beweren,
Dat een komediant een preëkheer wel kan leeren.

antwoordt FAUST:

Ja, als de predikant zelf een komediant is,
Zoo als men 't hier en daar wel eens gebeuren ziet.

en vaart dan voort:

Zoo gij 't niet voelt zult gij het niet bejagen,
Wanneer 't u uit de ziel niet dringt,
Met krachtig, innerlijk behagen,
De harten aller hoordren dwingt.
Zit vrij steeds neêr, wil hutsplot stoven
Van andrer fijn gebrad, en blaas

Uit d' aschhoop soms een vonk naar boven ,

Die spoedig weêr verdooft, helaas.

Bewondren zullen kindren ■ en apen ,

Als dit misschien uw smaak verzaadt ,

Maar niemands hart wordt naar uw' smaak herschapen ,

Als 't niet u zelv' ter harte gaat.

Nu werpt WAGNER tegen :

't Geluk des redenaars ligt in de voordragt , maar ,

Schoon 'k dit gevoel , ben ik nog ver van daar.

Daarop FAUST :

'Zoekt gij een redelijk gewin ,

En niet door schellen klank slechts gunst ,

Dan draagt verstand en zuivre zin

Zich zelve voor , met weinig kunst ,

En is 't u ernst iets wezentlijks te zeggen ,

Behoeft ge 't dan op woorden toe te leggen ?

Uw reednen , die de dwaas zoo schittrend vindt ,

Met bonte snippers kwistig overladen ,

Zijn onverkwikkend , als de wervelwind ,

Die in den herfstnacht suist door dorre bladen.

In deze weinige woorden heeft GÖTHE meer homiletische wijsheid in het kort bijeen gevoegd , dan in menige uitvoerige theorie van geestelijke wel-sprekendheid te vinden is. Evenzoo toont hij een zekeren tact in dingen , welke de Godsdienst betreffen. Hij zelf had het zekere gevoel , dat van al zijne gedichten , hoe vele hij er ook gemaakt had , geen in een Luthersch gezangboek staan konde (*). Elke vermenging van gebied , van het ongewijde en het heilige , was tegen zijn gezonden

(*) Gespräche mit ECKERMAN , I , S. 282.

smaak. » Eene muziek, zegt hij onder anderen (in W. MEISTER'S reisjaren), welke het heilig en ongewijd karakter vermengt, is goddeloos; en die welke vermaak vindt om zwakke, jammervolle, erbarmelijke bevindingen uit te drukken, is smakeloos; want zij is niet ernstig genoeg, om heilig te zijn, en het ontbreekt haar aan het hoofdkarakter van het tegenovergestelde, de blijgeestigheid." — Hoe teeder en fijn, geheel uit de Christelijke levensbeschouwing, is de opmerking in zijne *Wahlverwandtschaften*, dat het bruilofsfeest eigenlijk altijd een *ernstig* feest zijn moest, en dat daarom bij hetzelfde stilte meer paste dan geraasmakende praal. Overal dus, wij herhalen het, waar het op het regte inzicht in de Christelijke dingen aankomt, daar vindt men bij GÖTHE geestesblikken, welke wij bij SCHILLER in deze bestemdheid te vergeefs zoeken. Maar daar het *inzigt* niet de eenige maatstaf van het Christelijke is, doch veeleer de toestemming en toegenegenheid des gemoeds, zoo mogten wij bijna gelooven (zonder daarmede GÖTHE onregt te doen), dat SCHILLER bij tijden diepere Christelijke opwekkingen ondervonden had dan GÖTHE. Gij herinnert u die morgengedachten van SCHILLER, dat trachten naar waarheid, naar zekerheid in Goddelijke dingen. Zulke worstelingen ontmoeten wij in GÖTHE'S leven niet. Hij twijfelde wel ook als knaap (*) reeds aan menige dingen in den Bijbel en verlangde daaromtrent uitkomst van zijnen Godsdienstleeraar, maar, gelijk hij zelf zegt, was er hem meer aan gelegen, zijnen twijfel voort te brengen, dan

(*) Aus meinem Leben. 4 Buch (Werke XXIV, S. 203).

de wegneming van denzelven te ondervinden, en de Godsdienstleeraar wist zich niet anders uit de verlegenheid te redden, dan dat hij een en andermaal met schaterend gelach uitriep: » gij dwaze kerel! gij dwaze jongen!» — en daarbij bleef het. Later in zijne jongelingsjaren ondervond GÖTHER wel is waar menige gistingen in zijn binnenste, en het kostte hem een' geweldigen strijd, eer hij zich tot de wereld in de rustige hem beheerschende betrekking plaatsen konde, welke hij in zijne rijpe jaren vasthield, maar de strijd was niet van godsdienstigen aard, het was het kampen van het zich met onstuimigheid vooruitdringend genie met de geregelde betrekkingen der natuurlijke en der zedelijke wereld, met den Titanenstorm vergelijkbaar, die met eigen Godenkracht den hemel bemagtigt. Maar ook na den » nachtelijken storm» kreeg toch GÖTHER spoedig den oever weder. De doornatte, zoo roemt hij van zich zelven, droogde zich, en den anderen morgen, terwijl de heerlijke zon boven de glinsterende golven wederom te voorschijn kwam, had de zee reeds weder trek tot vijgen (*).

Noch SCHILLER's noch GÖTHER's leven is vrij van zedelijke afdwalingen, maar ligter stapte GÖTHER daarover heen, en onbetwistbaar is SCHILLER's zedelijk streven ernstiger geweest, dan dat van GÖTHER. Een heilige wilde wel is waar GÖTHER op geenerlei wijze zijn, maar even zoo min een roekeloze, een onheilige. » De vroomheid gold bij

(*) Dit met toespeling op een Grieksch spreekwoord, zie Briefwechel mit ZELTER, II, S. 44.

hem (volgens zijne eigene woorden) (*) niet als doel des levens, maar wel als een middel, om door de reinste gemoedsrust tot de hoogste beschaving te geraken. Overal de *maat* te houden in alle dingen, dat was, gelijk in de kunst, zoo ook in het zedelijke en godsdienstige, GÖTHER'S hoogste grondstelling. En daaruit laat zich ook zijne stelling verklaren, welke hij tegenover de onmatige verlichting, zoowel als tegenover datgene innam, wat hem als onmatige vroomheid, als godsdienstige buitensporigheid voorkwam. Het is belangrijk, hoe juist GÖTHER in zijne jongelingsjaren met STILLING en LAVATER bevriend was, en *hunne* partij trok tegenover de verlichters. Niemand heeft beter en treffender dan hij, de geesteloosheid der zoogenoemde verlichters bespot, zooals eenen BAHRDT met zijne Bijbeloverzetting, eenen NICOLAÏ met zijne onbedachtzame kritiek, eenen BASEDOW met zijne winderige ontwerpen en zijne duistere neologie. Maar het was meer de *geesteloosheid*, dan de *goddeloosheid*, wat GÖTHER in deze lieden bestreed, en in eene diepzinnige verklaring van godsdienstige onderwerpen liet hij zich niet gaarne in. In den kring van vrome vrienden was hij steeds de lichtvaardige, de bewegelijke, en terwijl LAVATER en BASEDOW zich moede getwist hadden over godgeleerde dingen, zoo zingt hij geheel op zijne wijze:

Profeten regts, Profeten links,
Het wereldkind in 't midden.

Beter kon niemand de stelling aanduiden, welke hij tusschen de strijdende godgeleerde partijen in-

(*) W. MEISTERS Wanderjahre, Werke XXIII, S. 256.

nam. Daarom moet het ons ook niet verwonderen, wanneer dezelfde GÖTHER, die de verlichters tuchtigde, ook weder het Christendom van LAVATER met sterke woorden tegentrad; want al meer en meer kwam in het vervolg het verschil tusschen hem en LAVATER in godsdienstig opzicht en de onvereenigbaarheid hunner standpunten duidelijk te voorschijn. » In mijns vaders apotheek, schrijft GÖTHER eens aan LAVATER (in October 1782 (*)), zijn vele recepten, mijn pleister kleeft bij u niet vast en de uwe niet bij mij, » en reeds drie jaren te voren had hij zijnen vriend den voorslag gedaan, » dat zij elkander hunne bijzondere godsdiensten ongemoeid zouden laten (+). » In denzelfden brief omhelsde hij de waarheid der vijf zinnen, en op eene andere plaats (§) beklaagde hij LAVATER om zijn eeuwig strijden en worstelen. » Uw dorst naar CHRISTUS, zegt hij, heeft mij gedeerd, gij zijt er slechter aan, dan wij Heidenen, ons verschijnen toch in den nood onze goden. »

En weder in een' anderen brief (**) sprak hij het onbewimpeld uit, » dat hij wel geen *Onchristen*, geen *Antichrist*, maar toch een beslist *Niet Christen* was, » en daarmede heeft hij zelf, beter dan wij het vermogen, zijne stelling tot het Christendom aangeduid. Tegen hetzelfde aanstormen, met het fanatisme van eenen VOLTAIRE, hield hij, reeds dewijl hij dieper in de geschiedenis

(*) Zie Briefe von GÖTHER und LAVATER, herausg. v. HEINR. HIRZEL, *Leipz.* 1833, S. 152.

(†) Ibid, S. 45.

(§) In een' brief van den 1 Januarij 1777, bij HEGNER, Beiträge zur nähern Kenntniss LAVATER's. *Leipz.* 1836, S. 91.

(**) Van Julij 1782 bij HEGNER, S. 147.

blikte dan gene, voor een dwaas bestaan; maar zich bij het Christendom bepalen, daarin *alles* vinden, dat hield hij zelf voor iets beperkts. In andere als het ware daartoe geschikte naturen, mogt hij het Christelijke wel lijden, het was hem zelfs belangrijk, zoolang het bij hem als onderwerp van beschouwing diende, even als eenigermate een portretschilder met deelneming zich in het voor hem zittend origineel verdiept, maar *hij* wilde zich als waarnemer daaromtrent houden. Reeds ten tijde dat hij den *Werther* schreef, laat hij *dezen* zeggen: » Ik eer de Godsdienst. Ik gevoel, dat zij menigen vermoeden tot staf, menigen versmachtenden tot verkwikking is. Alleen *kan* zij dan, *moet* zij dan dat voor een ieder zijn? Wanneer gij de groote wereld aanziet, zoo ziet gij duizenden, voor wie zij het niet was, duizenden, voor wie zij het niet zijn zal... en moet zij het voor *mij* dan zijn? Zegt niet zelfs de Zoon van God, dat die met Hem zijn zouden, die Hem de Vader gegeven heeft? Wanneer *ik* Hem nu niet gegeven ben? Wanneer *mij* nu de Vader voor *zich* behouden wil, gelijk mij mijn hart zegt." — En zoo schrijft hij dan ook aan LAVATER (*): » Het verheft de ziel en geeft tot de schoonste beschouwingen aanleiding, wanneer men u den heerlijken kristal-helderen beker met de hoogste geestdrift vatten, met uwen eigenen hoogrooden drank schuimend vullen, en het over den rand heenbruischend schuim met wellust weder inslurpen ziet. Ik gun u dit geluk, in een individu alles te genieten, en bij de onmogelijkheid, dat u *één* in-

(*) Van Junij 1781 bij HEGNER, S. 141.

dividu genoeg doen kan, is het heerlijk, dat uit oude tijden ons een beeld overblijft, waarin gij uw alles overdragen, en in hem u spiegelen, u zelve aanbidden kunt. Slechts dat kan ik niet anders, dan onbillijk en een roof noemen, dat gij alle kostelijke vederen der duizendvoudige vogelen onder den hemel hun, als waren zij niet hun regtvaardig eigendom, uittrekt, om uwen paradijsvogel uitsluitend daarmede op te sieren; dat is wat ons noodwendig verdrieten en onverdragelijk schijnen moet, ons, die ons zelve aan iedere *door* menschen en *aan* den mensch geopenbaarde wijsheid als leerlingen overgeven, en als zonen Gods hem in ons zelve en al zijne kinderen aanbidden (*).” — Met deze woorden heeft GÖTHER geheel hetzelfde uitgesproken, wat naderhand STRAUSS met de woorden uitsprak, dat de natuur niet gewoon was hare gansche volheid in één individu uit te storten. CHRISTUS was hem alzoo wel een welkom beeld uit den ouden tijd, waaraan ieder zijn ideaal van den mensch aanknoopen, waarin ieder zijn beter Ik herkennen mogt, maar hij was hem niet de eenige onder allen, waarin de Geest woonde zonder mate. En zoo vinden wij, dat ook in *dit* punt de wereldbeschouwing van GÖTHER en

(*) Vergelijk daarmede den brief van den 9 Aug. 1782, S. 147, 148. » Gij houdt het Evangelium zooals het staat, voor de goddelijkste waarheid, mij zoude eene stem van den hemel niet overtuigen, dat het water brandt en het vuur bluscht, dat eene vrouw zonder man baart, en dat een doode opstaat; veeleer houd ik dit voor lasteringen tegen den grooten God en Zijne Openbaring in de natuur... Gij vindt niets schoone dan het Evangelium, ik vind duizend geschrevene bladen van oude en nieuwe *door God begenadigde* menschen even zoo schoon en voor de menschheid nuttig en onontbeerlijk, enz!”

de nieuwere bespiegelende wijsbegeerte elkander ontmoeten, want hetzelfde hebben wij immers ook van FICHTE en SCHELLING vernomen.

Men heeft in het leven van GÖTHE verschillende tijdpunten onderscheiden; den tijd der jeugd, van den mannelijken ouderdom en der grijsheid (*), en heeft namelijk het eerste en het laatste tijd-punt als die aangeduid, waarin ten minste het gemoed des dichters voor de godsdienstige indrukken meer open stond, dan in het middelste tijdperk, en van daar mogen wij ook menige tegenspraak in GÖTHE's schriften ontmoeten, waarover wij ons niet behoeven te verwonderen; echter geloof ik, dat ook in ieder dezer tijdvakken het tegensprekende genoeg gevonden wordt.

» De wereld (zegt hij ergens) is vol tegenspraak,
Hoe zou zich dan een boek niet tegenspreken?"

Wij willen er daarom ook van afzien, zoowel die tegenstrijdigheden aan te wijzen, als ze weg te nemen; de hoofdzaak blijft voor ons de indruk, dien GÖTHE's verschijning op den tijd maakte. Hierbij is nu het merkwaardige, dat, ofschoon GÖTHE vroeger geboren was dan SCHILLER, echter de eigenlijke heerschappij van GÖTHE in de gemoederen eene latere is, en dat aan de dynastie van GÖTHE in het rijk der geesten eerst die van SCHILLER moest voorafgaan, even als de kritische wijsbegeerte de natuurfilozofie, het Rationalismus het Pantheïsmus voorafging. Men kan het zeer goed aan den gang, dien de Duitsche letterkunde in de laatste tientallen van jaren genomen heeft, waarnemen, hoe de door SCHILLER verwekte geestdrift,

(*) GELZER, S. 255.

zooals zij voor omtrent dertig jaren nog de jonge gemoederen doorstroomde, en zooals zij b. v. in THEODORUS KÖRNER eene nieuwe vlugt nam, trapswijze verkoelde en meer en meer door de voorname, in het leven zich te regt vindende denkwijze van GÖTHER verdrongen werd. Of heeft niet dat onbestemde onbevredigde dweepen in eene gedroomde ideale wereld, dat zich het liefst in den sterrenmantel van SCHILLER's poëzij inhulde, van lieverlede voor eene behagelijker stemming plaats gemaakt, welke in plaats van den sterrenmantel het sierlijk gestikte hermelijn van inwendige tevredenheid omhing, tot ook deze stemming ten laatste weder verdrongen werd door die der oververzadigdheid en ontevredenheid met God en wereld, die nu haren verscheurden bedelaarsmantel met vermetelen trots als koningsmantel den storm tegenwerpt, waarbij echter de ijdelheid uit ieder gat te voorschijn komt. Dat is de gang dien de zoogenoemde » vereering van het genie » genomen heeft, eerst overspanning, daarna ontspanning en eindelijk de groote wereldsmart, waarvan thans ieder knaap op de straat weet te zingen. Doch gelijk overal de eenzijdige vereering van mensche lijke grootheid, zoo zij niet hare maat en hare diepere gehalte vindt in de aanbidding van den alleen waren God, de kiem van het bederf in zich zelve draagt, zoo was het ook hier. Een verlangen naar een gedroomd ideaal of de inbeelding, dat men verkregen *heeft*, wat men nog niet heeft, zijn beide even gevaarlijk, echter zie men wel toe, dat niet het laatste bedrog erger zij, dan het eerste. — Waar verlangen, waar strijd is, daar is toch ten minste voor de boden des

heils altijd nog een aanknoopingspunt gegeven, en uit den voor zijn ideaal ijverenden SAULUS kan een PAULUS worden. Maar wanneer men zegt: » ik ben rijk en behoef niets, » daar treedt in het geestelijke juist die toestand van laauwheid in, waarvan het heet: ik wilde dat gij koud of warm waart. — Deze toestand van laauwheid in godsdienstige dingen, de onbekommerdheid om het heil, waarop men zich ijverig beroemt, is door de wereldbeschouwing van GÖTHER voorzeker onder eene groote klasse van menschen verbreid geworden, niet door GÖTHER's schuld, maar door de schuld zijner blinde vereerders. Den dieper denkenden, overpeinzenden mensch, die reeds eene belangstelling voor God en goddelijke dingen van huis medebrengt, kan en moet voorzeker zoo menig woord van GÖTHER tot beschaving en voltooiing van zijnen inwendigen mensch te stade komen, men vindt daar zoo menige parel, die er geheel toe geschikt is, om de sieraad des Christens te verhoogen, voorondersteld, dat hij op de trap der hoogere beschaving staat. Maar wie nog geene bestemde levensrigting heeft, dien zal GÖTHER dezelve bezwaarlijk geven. GÖTHER gedraagt zich, tegenover den bijzonderen mensch en zijn zedelijk streven even als de natuur of als een kunstwerk. Beiden kunnen, al naar zij opgevat en verstaan worden, of tot verheerlijking van God dienen, of tot afgodendienst heen leiden. De natuur zoo wel als de kunst gedragen zich stom, met opzigt tot het zedelijke, en zoo is het ook bij GÖTHER. Zijn zinspreuk is:

» Doe slechts het regte in uwe zaken,
Het and're zal zich zelf wel maken.»

Maar het maakt zich juist niet van zelve. Zoo min GÖTHER in *zich* inkeeren wilde, even zoo min doet hij den mensch tot zich zelve inkeeren; hij leert hem zich schikken in de wereld, en daar kan en moet ieder van hem leeren; maar hij roert hem niet aan het geweten, hij *wil* het niet; hij laat een ieder begaan op zijne wijze. Dit doellooze, hetwelk het karakter van een echt kunstwerk uitmaakt, is het, wat GÖTHER in zekere oogenblikken zoo grootsch verschijnen laat, tegenover het kleingeestig en hartstogtelijk drijven der alledaagsche menschen. Wij kunnen aan deze hartstogtelooze grootheid ons zelfs regt verkwikken en verheffen, wanneer de wereld ons in dit drijven trekken wil; maar ik kom er hier weder op terug, dat tusschen de kunstmatige *beschouwing* en de zedelijke *taak*, welke een ieder zich stelt, een groot onderscheid is. Terwijl de vroegere tijd eenzijdig in de zedeleer bevangen was, zoodat dezelve ook de kunst tot dienaars der zedeleer maken wilde, zoo hebben GÖTHER en de nieuweren de kunst met regt als eene van zedelijke en staatkundige oogmerken onafhankelijke magt voorgesteld; maar gelijk men zoo ligt uit eene dwaling in de tegenovergestelde valt, zoo geschiedde het ook hier, dat men ook het zedelijke slechts met kunstige oogen begon te beschouwen en slechts datgene in de zedelijke wereld te schatten, wat eene groote werking doet, wat eenigzins de stof tot een drama of een roman geven konde. De zin voor de stille bescheiden deugd, voor datgene wat men verachtelijk » burgerlijke zedelijkheid » noemde, trad meer en meer terug, en zelfs de deugdzame regtschapenheid, de braafheid, de eerbaarheid van den eenvoudigen

Christen verscheen als bekrompenheid, terwijl men het genie alles ten goede hield. Dat heeft zich inzonderheid ook in de beoordeeling van GÖTHER getoond, van wien zijne onbepaalde vereerders beweerden, dat hij en zijns gelijken (b. v. ook een NAPOLEON) niet naar denzelfden maatstaf der zedelijkheid als de overige stervelingen te meten waren (*). Maar daar treffen wij juist den vuilen vlek der vereering van het genie aan. Voorzeker, wanneer wij groote mannen beoordeelen willen, dan betaamt het ons, met bescheidenheid op te treden en in plaats van ons aan kleingeestige vitterij over te geven, veel meer te belijden, dat wanneer *wij* ook menige hunner feilen niet hebben mogen, wij daarentegen in de edelste deugden verre achter hen terug blijven, dat het dikwijls slechts onze middelmatigheid is, welke ons geheel op den gewonen weg des pligts houdt, terwijl genen bij den geweldigen drang van hun genie ook ligt van den weg afgebragt worden; het mag altijd van ons overwogen worden, hoe eene enkele groote gedachte en eene enkele groote daad van zulk een' man tegen duizend onzer goedhartige alledaagsche gedachten en zwakke pligtsbetrachtingen opweegt; voorzeker betaamt het ons te vragen, of *die* maatstaf, dien *wij* gebruiken, juist de regte zij, of wij de mannen, die wij beoordeelen willen, ook verstaan, en of niet menige zaak, welke ons in hen ergert,

(*) Het is merkwaardig, hoe twee mannen van geheel verschillende rigting deze grondstelling bestreden hebben. RÖHR in zijne gedenkrede op GÖTHER, die mij helaas! op het oogenblik niet bij de hand is, maar welker inhoud ik mij nog meen te herinneren, en J. P. LANGE, über die Freisprechung des Genies vom Gesetz. (Beiträge zu der Lehre von den letzten Dingen, S. 1 ff.)

wanneer wij die in het regte verband opvatten, in een geheel ander licht verschijne? Dit mistroutwen in ons inzicht, deze vrees voor alle schoolmeesterachtigheid, is gewis alle eere waardig, en nog verre verwijderd van de afgodische vereering van het genie; ja het Christendom zelf verlangt deze billijkheid. Maar te zeggen, dat de groote geesten *in het gemeen* niet aan het algemeen zedengebod onderworpen zijn, dat zij als gunstelingen der Godheid daarvan bevorens ontheven zijn, dat zij den maatstaf van hunne beoordeeling louter slechts in zich zelven dragen, en zij zich zelven hunne eigene wet zijn, met *één* woord, dat zij niet aan de *Goddelijke* wet en aan de *Goddelijke* verordening onderworpen zijn, dat heet menschen vergoden, en daarop verzoek ik acht te geven, dat juist deze zucht tot menschenvergoding daar gevonden wordt, waar het Pantheïsmus het geloof aan den levenden persoonlijken God vernietigd heeft. De mensch kan zich nu eenmaal, waar hij aanbidden en vereeren moet, niet vergenoegen met een ijdel algemeen begrip, hij wil, hij moet iets persoonlijks vereeren, en waar hem de persoonlijkheid des Scheppers ontnomen is, daar draagt hij de vereering op het schepsel over. *Één* heeft geleefd als mensch onder de menschen, in wien de volheid der Godheid lichamelijk gewoond heeft, en juist van *dezen* heet het: hij werd onder de wet gesteld, hij werd gehoorzaam en heeft alle gerechtigheid vervuld. En juist daarom heeft hem God verhoogd en hem eenen naam gegeven, die boven *alle* namen is, dus ook boven de hoogste en beroemdste namen, en slechts wat in *dit* verband zich invoegt en schikt, heeft geldigheid in het rijk Gods. De

grootheid des naams gaat daardoor niet onder, zij licht voort, onbeneveld, als ster in het groote sterrebeeld, ongeschonden en onbesmet als een smaragd aan den troon des Eeuwigen. Dat willen wij ook ten aanzien van GÖTHER in het oog houden. Het schoonste, het edelste van GÖTHER, het is bereids mede opgenomen in dit verband, en terwijl de Apostel zegt: » Alles is uwe, » zoo heeft het Christendom in het sterk bewustzijn van dit regt ook GÖTHER zich te nutte gemaakt, en waarlijk de bezonnen vereerders van GÖTHER, zij hebben meer in den zin des grooten dichters gehandeld, dan de onmatige bewonderaars. Hoe hoog de meester zelf stond boven de schaar zijner hem vergodende leerlingen, dat mogen wij onder anderen afleiden uit een der onlangs eerst (in de Allgemeine Zeitung) openbaar gemaakte brokstukken der gesprekken met ECKERMANN (*). » Iedere productiviteit van de hoogste soort, zegt hier GÖTHER, iedere beduidende aperçu, iedere bevinding, iedere groote gedachte, die vruchten voortbrengt en gevolg heeft, staat in niemands magt en is boven alle aardsche magt verheven. Dergelijken heeft de mensch *als onver-*

(*) Ook uit de vroegere gesprekken herinnert men zich zijne afkeurende uitspraak ten aanzien van eene kritiek, zooals zij thans geoefend wordt Bd. II, S. 266 en de merkwaardige plaatsen, waar hij over onsterfelijkheid zich uitlaat. Zoo sterk en hevig hij zich tegen diegenen verklaart, die slechts ledig over het andere leven denken (op de sentimentele wijze, zooals zij ten tijde van TIEDGES Urania in de mode was), even zoo beslissend zegt hij het toch, dat al diegenen voor dit leven dood zijn, die geen *ander* hopen, (Bd. I, S. 121). Vergel. II, S. 56, waar hij het tevens met dorre woorden zegt, dat de Christelijke Godsdienst een magtig wezen voor *zich* was, boven alle wijsbegierte verheven en geene ondersteuning van haar behoevende.

wachte geschenken van boven, als reine kinderen Gods te beschouwen, welke hij met blijden dank heeft te ontvangen en te vereeren." Zulke uitdrukkingen ontmoeten wij nog hier en daar in het leven van den buitengewonen man, en uit de koud schijnende rotsachtige borst slaat dikwijls eene ons verrassende vlam van het diepst godsdienstig gevoel uit, en schoon wij ook juist niet zeggen mogen (met een Christelijk wijsgeer (*)), dat GÖTHER ook in zijne taal het Evangelie verkondigd heeft, zoo stond hij toch gewis nader bij de grondovertuigingen des Evangelies omtrent de beschikking eener onverdiende Goddelijke genade, dan menigeen met zijn formulier Christendom. Konden wij ook niet toegeven, dat een andere zedelijke maatstaf aan te wenden was bij GÖTHER, dan bij anderen, zoo willen wij het gaarne erkennen, dat de wegen, die God met zulke mannen houdt, ons menigmaal verborgen zijn. Merkwaardig is ons hier eene aanwijzing van GÖTHER zelven aan LAVATER (†): » Mijn God, dien ik steeds getrouw gebleven ben, heeft mij rijkelijk gezegend in het geheim, want mijn lot is voor de menschen geheel verborgen, zij kunnen niets daarvan zien noch hooren; doch wat zich daarvan openbaren laat, verheug ik mij in uw hart te leggen." — Nog blijft ons over met weinige woorden GÖTHER's stelling tot het Protestantismus nader aan te duiden, doch daarvan in de volgende bijeenkomst.

(*) GÖSCHEL in de Unterhaltungen zur Götheschen Dicht- und Denkweise, bij GELZER in de Aanm., S. 255.

(†) Van het jaar 1779 bij HIRZEL, S. 39. Verg. daarmede de plaats in den brief van het jaar 1781 bij HEGNER, S. 138: » In mij reinigt het zich oneindig, en toch belijd ik gaarne, God en Satan, hel en hemel, welke gij zoo schoon aanduidt, in mij één."

VEERTIENDE VOORLEZING.

GÖTHER'S STELLING TOT HET PROTESTANTISMUS. — DE ROMANTISCHE SCHRIJVERS. HUNNE BETREKKING TOT HET PANTHEÏSMUS EN HUNNE DEELSWIJZE NEIGING TOT HET CATHOLICISMUS. NOVALIS. — LA MOTTE FOUQUÉ.

GÖTHER'S betrekking tot het Christendom is een onderwerp, dat inderdaad nog veel verder ontwikkeld konde worden, dan het in de weinige aanduidingen der laatste bijeenkomst door ons geschied is. Er laat zich bij de tweeledige natuur van GÖTHER, waarvan hij zich zelve bewust was (*), bij zijne diepe kennis en zijne ligte, dikwijls ligtvaardige manier, zooveel *voor* en *tegen* zeggen, de zaak laat zich onder zoo verschillende gezigtspunten opvatten, dat men de eene keer even zoo zeer verrast worden kan wegens de overeenstemming van de Göthesche en Christelijke grondbegrippen, als men eensklaps zich weder moet voelen teruggestooten door de koelheid of door de litzinnigheid, waarmede hij over de heiligste aangelegenheden

(*) Vergel. de laatste Aanm. der vorige Voorlezing.

schijnt heen te stappen. Doch het kon ook niet in ons doel liggen, omtrent GÖTHER zelve tot een volledig oordeel te komen, zoo min als wij omtrent SCHILLER, PESTALOZZI, FICHTE, SCHELLING en anderen tot zoodanig een gekomen zijn. Wij moesten bloot daarvan spreken, wat GÖTHER *in zijnen tijd* geworden was, hoe de *tijd* hem verstaan en opgenomen, en hoe deze beschaving van GÖTHER op de vorige, doch voornamelijk op *onze* nog loopende eeuw gewerkt heeft. En daar is het dan gewis, dat naast de nieuwere, speculatieve wijsbegeerte, welke met het einde der XVIII^{de} en het begin der XIX^{de} eeuw zich opdeed, het GÖTHER is, die bijzonder de beschaafde wereld beheerschte en nog beheerscht, die eigenlijk het orgaan van den tijdgeest geworden is. Doch wij hebben *ons* doel nog niet bereikt, wanneer wij niet ook GÖTHERS stelling tot het Protestantismus nader verklaard hebben. GÖTHER was niet slechts een reformatorische, hij was, om zijne eigene uitdrukking in zijnen zin te gebruiken, een *productieve* geest, hij heeft een' nieuwen tijd geschapen, bijzonder in de kunst, en schoon ook dit met de *kerkelijke* Hervorming het allernaast in geen verband schijnt te staan, zoo kunnen wij het toch gewis niet als bloot toeval beschouwen, dat juist de mannen, die geroepen waren om de *Duitsche* letterkunde der XVIII^{de} en XIX^{de} eeuw eene nieuwe vlugt te geven, LESSING, KLOPSTOCK, HERDER, GÖTHER, gezamenlijk uit de Protestantsche Kerk voortgekomen zijn, even als op het wijsgeerig gebied LEIBNITZ, WOLF, KANT, FICHTE, SCHELLING en HEGEL! allen takken aan één en denzelfden stam! GÖTHER zelf moet dit verband ingezien hebben, gelijk uit zijn

oordeel over LUTHER blijkt. » LUTHER was, zoo laat GÖTHER zich in de gesprekken met ECKERMANN uit (*), een genie van zeer belangrijken aard, hij werkt nu reeds menigen goeden dag; waar hij in verdere eeuwen ophouden zal, productief te zijn, is niet te berekenen." Hier is nu inderdaad GÖTHER'S bescheidenheid groot en roerend, tegenover het dwergen-geslacht der jonge Hervormers, die reeds van overlang gelooven boven LUTHER verheven te zijn. Denzulken heeft GÖTHER zelf het beste hun doopceel gelezen, wanneer hij in het jaar 1816 aan ZELTER schreef: » De ongeloofelijke verwaandheid, waarin de jonge lieden thans opwassen, zal zich binnen eenige jaren tot de grootste dwaasheden openbaren." En zoo is het gebeurd.

GÖTHER laat zich onzes bedunkens naar *ééne* zijde gevoegelijk met LUTHER zamenvoegen, in zoo ver hij even als gene in de geschiedenis der Duitse taal een nieuw tijdvak opent. Wat LUTHER door zijne kernachtige Bijbel- en Kerktaal voor de Kerk geworden is, dat is GÖTHER door zijne plastische daarstelling, door zijne doorzigtige taal der wereld en der zamenleving, voor de wereld en de maatschappij geworden. Beiden laten zich stout nevens elkander plaatsen als onovertroffene klassieke modellen, ieder wel is waar op zijne wijze. Anders, wat den levensloop en de levensrigting betreft, hebben LUTHER en GÖTHER voorzeker slechts weinig gemeenschappelijke aanrakingspunten en met den zoon van den Frankforter senator, die door het geluk begunstigd wordt en onder louter vrolijke beelden der kunst als van zelf zich ontwik-

(*) In de door de Allg. Zeitung uitgegeven brokstukken.

kelt, maakt de zoon van den bergwerker en de Augustijner monnik een merkwaardig verschil, even als de tijd van *Wittenberg* met dien van *Weimar*. Veeleer mogten wij SCHILLER, HERDER, FICHTE of dergelijke noemen, wanneer het gold, de zoodanigen te noemen, die even als LUTHER eene harde jeugd doorgeworsteld en voor een idéé het leven overgehad hebben, en die ook aan hunne plaats eene wereld vol duivels zouden getrotseerd hebben, om licht en regt te bevorderen. Men heeft het GÖTHER ten kwade geduid, dat hij aan den grooten staatkundigen strijd van *Duitschland* tegen deszelfs verdrukkers zoo goed als geen aandeel genomen heeft. Men heeft hem in dit opzigt met ERASMUS willen vergelijken, den vermaarden en hooggeplaatsten met zijne achterhoudendheid, met zijn vernuft, met zijne fijne hoofsche manieren en zijne gunst aan het hof. Intusschen wil het ons toch voorkomen, alsof door deze vergelijking GÖTHER te zeer verlaagd werd. Beide waren wel is waar de eerste vermaardheden van hunnen tijd; maar in GÖTHER is blijkbaar iets frisschers, kernachtigers, gezonders, juist dat productieve, dat hij in LUTHER erkende, tevens toch een stuk van LUTHER zelven. *Eén* tijdperk inzonderheid treedt ons in het leven van GÖTHER te voorschijn, daar dit erfstuk van LUTHER zich krachtig in hem bewoog, het was het tijdperk, toen hij ~~den Afgod van~~ *Götz von Berlichingen* schreef; waarin zelfs de hardheid van die tijden met sterke kleuren geschilderd wordt. » De huid voor de algemeene gelukzaligheid er aan te geven, heet het in ^{Götz} ~~den Afgod~~, dat ware een leven! » Later dacht GÖTHER niet meer zoo. Maar ook in de latere jaren toonde GÖTHER een juisten

Götz von

blik in het wezen van het Protestantismus, in deszelfs groot historisch gewigt. Dat hij bij zijne veelzijdigheid ook het Catholicismus in deszelfs geschiedkundige betrekking wist op te vatten, dat hij als kunstenaar en als dichter ook de Catholijke vormen wist aan te wenden, zal niemand bevreemden, en ook zijne voorliefde voor het *zevental* der Sakramenten, waarover hij zich bij zekere gelegenheid uitlaat (*), dewijl hij meende dat de Protestantsche Godsdienst te weinig volheid en zelfstandigheid bezat, dan dat zij de gemoederen konde bijeen houden, zal men hem wel als eene lievelingsmeening ten goede houden. Met de Catholijke rigtingen, die eenigen ook in hem hebben willen vermoeden, was het hem gewis nimmer ernst. GÖTHE bleef met een vol gezond hart Protestant en maakte zich op zijne wijze over de nieuw Catholijke poëten uit de romantische school meer dan eens lustig (†). Daartegen *ijveren* mogt hij voorzeker niet, daar ijveren in het gemeen niet zijne zaak was. Hij toonde zich ook met opzigt tot confessionele verschillen verdraag-

(*) Aus meinem Leben. Buch 17, (Werke XXIII, S. 117.)

(†) B. v. in de gelijkenis: »in eene stad, waar pariteit'' enz. Gedichte II, S. 222. Hoe weinig hem ook van den kant des smaaks de Roomsche Godsdienst beviel, blijkt uit zijne eigene bekentenissen, namelijk uit zijne beschrijving van het feest van Allerzielen (Nov. 1786). »Mij greep een wonderbaar verlangen aan, dat het Opperhoofd der Kerk den gulden mond mogt opendoen en van het onuitsprekelijk heil der zalige zielen met verrukking sprekende, ons in verrukking brengen. Doch daar ik hem voor het altaar slechts ginds en weder bewegen zag, nu naar deze, dan naar gene zijde zich wendende, zich als een gemeene paap gedragende en mompelende, daar bewoog zich de Protestantsche erfzonde, en mij wilde het bekende en gewone misoffer hier geenszins bevallen.'' — Op eene andere plaats spreekt hij

zaam en kon deze verdraagzaamheid zelfs op eene wijze uitspreken, die den schijn van onverschilligheid met zich voeren moest, zooals in het vers:

Het Onze Vader is een schoon gebed,
 Het dient en helpt toch in alle nooden,
 Als iemand er Vader onzer voor zet,
 In Gods naam, 't zij hem niet verboden.

Maar wanneer hij zich wel bedacht, wanneer hij zich *ernstig* als GÖTHER hooren liet, naar wiens stem de eeuw luisterde, dan wist hij over het Protestantismus en de wezentlijke grondstellingen van hetzelfde, even zoo zeker en bij ondervinding te spreken, als over het Christendom in het gemeen. Zoo noemde hij bij gelegenheid van het aanstaande Hervormingsfeest in *Duitschland* (1816) het hoofdbegrip van het Lutherdom een waardig gegrond begrip, daar het op de besliste tegenstelling rust van wet en Evangelie, en juist daarom kon ook het Lutherdom met het Pausdom nooit vereenigd worden. » De echte gezindheid (zoo noemt hij op eene andere plaats — bij gelegenheid van den overgang van FREDERIK SCHLEGEL tot de Roomsche Kerk — het Protestantismus) is te ver verbreid en kan niet meer ondergaan, zij mag zich ook door individualiteiten zooveel wijzigen, als zij wil (*).”

Anders dan met GÖTHER is het in dit opzigt met

van » mismaakt wanstaltig Heidendom.” — Omtrent *Rome's* staatkunde oordeelde hij niet beter, zie gesprekken met ECKERMANN, II, S. 98 en 111. » De Catholijken zijn niet te vertrouwen; zij verdragen zich onder elkander niet, maar zij spannen steeds zamen, wanneer het een' Protestant geldt” enz.

(*) Vergel. Briefwechsel mit ZELTER, I, S. 328. II, S. 319.

de zoogenoemde *romantische school* gesteld, welke even als GÖTHE, met de wijsbegeerte van SCHELLING in een niet te loochenen betrekking stond; alleen dat de romantiek meer dan het phantazierijke, ja wel zelfs phantastische, GÖTHE daarentegen bij allen rijkdom van eigen phantasie meer de eigenlijke filozofische kern, doch zonder de doornachtige schaal, zich eigen maakte. Wij zien in de romantiek eenerzijds, tegenover de rationalistische rigtingen, eene terugkeering tot het positieve of veel meer tot het gevoélvolle, geheimzinnige, onge-meene, dat bij het positieve ten grondslag ligt, maar aan de andere zijde ook eene onmiskenbare overhelling, deels tot het Pantheïsmus, deels tot het Catholicismus. Vooral moeten wij ons over het wezen der *romantische* poëzij, wier naam juist niet de meest onderscheidende is (*), verstaan. Men heeft het wezen der *romantische* school inzonderheid daarin willen vinden, dat zij de poëzij en de kunst in het gemeen van den Heïdenschē bodem, waarop zij zoo lang ter leen gezeten hadden, op den *Christelijken* bodem teruggevoerd heeft. Doch dit mag men, wel is waar, niet zoo verstaan, als lag reeds in het romantische het Christelijke en in het tegenovergestelde daarvan het onchristelijke opgesloten, als was met de romantiek ook zonder iets meer het ware Christendom weder in de harten der dichters en des volks gekomen, waaruit het door de Heïdēsehe poëzij en kunst verdreven was geworden, als behoefde men

() Men zie omtrent het misbruik des woords de vernuftige oordeelvellingen van GÖTHE in de gesprekken met ECKERMANN, II, S. 92 en op meer plaatsen.

slechts tot de romantische school te behooren, om een goed Christen te zijn. Doch bijna schijnt het, alsof velen in dien tijd het zoo genomen hadden. De bewering, dat de romantiek naar haar wezen *Christelijk* was, vordert intusschen eene groote beperking. Zij kan slechts een zin hebben, wanneer men aan den *vorm* der Christelijke poëzij denkt, doch niet aan den *inhoud* en nog veel minder aan de eigen gezindheid des dichters, die daarbij geheel uit het spel blijft; maar ook wat den vorm betreft, zoo zoude men juister van een' *middeleeuwschen* dan van een' *Christelijken* vorm spreken. Noch de Apostelen, noch de Hervormers zal iemand onder de romantische schrijvers rekenen en niemand den vorm, waarin zij geschreven hebben den romantischen noemen; veelmeer rust het Bijbelsche, het Apostolische Christendom naar deszelfs menschelijke zijde nog geheel op den alouden bodem, gelijk dan ook het Nieuwe Testament in de Grieksche taal geschreven is, en van den voorraad van Grieksch-Romeinsche beschaving teerde de Kerk nog menige eeuw voort. Ook de Kerkvaders waren geene romantische schrijvers, zoo min als de scholastieke Godgeleerden der middeleeuwen; alleen de Mystieken verraden door de diepe innigheid van hun gevoel en de eigendommelijke beeldspraak een romantischen trek. Zien wij dan verder op de Hervorming, zoo weten wij hoe deze grootendeels voorbereid is geworden door de wederopwekking en wederverlevendiging van de klassieke studiën der oudheid. Wij worden alzoo tot de middeleeuwen terug gewezen, tot dien tijd, waarin het Pausdom en het Roomsche Catholicismus tot den hoogsten trap van aanzien geraakten. Deze tijd heeft

minder in zijne Godgeleerdheid, dan in zijne overige inrigtingen, in het ridderdom, monnikendom en de kruistogten, de stof tot datgene moeten geven, wat men romantiek noemt. Voorzeker mag men nu dezen vorm in zoo verre een *Christelijken* noemen, als dezelve uit het reeds *uiterlijk versterkte*, (maar wat men niet vergeten mag ook tevens verbasterde, gecatholiseerde en geromani-seerde) Christendom voortgekomen is. Nu willen wij zelfs niet loochenen, dat de diepere Christelijke ideën in deze vormen de reinste poëtische uitdrukking gevonden hebben. Men denke slechts aan de middeleeuwsche bouwkunst en de oud Duit-sche schilderscholen. Gewis, de middeleeuwsche wereldbeschouwing is met het volste regt eene *Christelijke* te noemen, in tegenoverstelling van de aloude des klassieken Heidendoms, dewijl zij geheel op Christelijke overleveringen rust, historisch door het Christendom ondersteund en zoo ook van deszelfs geestelijke en gemoedelijke beschavings-elementen doordrongen is. In zooverre nu de meesten der Duit-sche dichters, van OPITZ tot op SCHILLER en GÖTHE, zich in hunne gedichten aan de vormen van de oude wereld der Grieken en Romeinen aansloten, hetzij, dat zij met smaak of zonder smaak de oude mythologie in hunne gedichten opnamen, dan of zij, even als KLOPSTOCK, zich wel van de Grieksche mythologie tot de oude Duit-sche wendden, maar daarentegen toch met ver-smading van het rijm, de oude versmaat der Grieken en Romeinen navolgden, in zooverre stonden zij voorzeker *vormelijk* op den bodem des Heidendoms. Maar daarmede is nog niet gezegd, dat hunne gedichten, wat den inhoud betreft, heidensch

zijn moesten (*). Eenigen dier dichters vulden voorzeker ook hunne gedichten met Heidenschen inhoud op, maar bij verre na niet allen. Of wie zal BODMER, HALLER, KLOPSTOCK, CRAMER, GELLERT, daarom niet tot de *Christelijke* dichters tellen, dewijl hun het romantische gewaad ontbreekt, dewijl zij zich aan de oude versmaat, of aan de hexameter of aan de Alexandrijner aangesloten hebben en wat stijf daar heen stappen. Volgens die theorie toch moesten zelfs de groote liederen-dichters der XVI^{de} en XVII^{de} eeuw, een FLEMMING, PAULUS GERHARD en anderen, van het Christendom uitgesloten worden. Er behoort alzoo inderdaad eene volkomen verwarring van begrip of hartstogtelijke verblindings toe, wanneer men slechts de *romantische* poëzij eene *Christelijke* noemen wil. Wat een gedicht Christelijk maakt, is niet deszelfs vorm, maar deszelfs inhoud, en daarom lieten zich menige romantische gedichten vinden, die bij allen aan het Christendom ontleenden vorm, eenen onchristelijken en ergerlijken inhoud hebben. Ten minste is de navolging der romantische schrijvers bij de Franschen niet ten voordeele van het practisch Christendom uitgevallen. — Van de andere zijde moet de verdienste der romantiek zelfs niet miskend worden. Dat zij der kunst en poëzij nieuwe wegen geopend, dat zij der slaafsche en dikwijls onbehoorlijke navolging der ouden perk gesteld heeft, is onloochenbaar. » De romantische schrijvers, zegt GERVINUS (†), hebben onbetwistbaar iets we-

(*) Dat *vorm* en *inhoud* niet altijd zoo geheel in een smelten, gelijk de nieuwere speculatieve wijsbegeerte wil, daarvan zal men zich hier het beste overtuigen kunnen.

(†) Nationallitteratur, Bd. V, S. 600.

zentlijks bijgedragen, het streven van GÖTHER'S tijd verder te voeren, in ons slepend Duitsch privaat leven eenigen vloed te brengen, de filisterijen er uit te roeijen, door de enge kamerlucht eenigen frisschen togt heen te drijven, de geleerden onder den vrijen hemel te roepen, de eentoonigheid der samenleving te verbreken, en eene vrolijke zwier in de plaats der stijve deftigheid en van de pedanterij te stellen." — Echter mogen wij niet voorbijzien, dat ook hierin reeds anderen voorgegaan zijn. Door HERDER, die de stemmen der volken, zooals zij in volksliederen zich uitdrukken, met zorgvuldigheid verzameld heeft, was het eerst de zin voor eene poëzij opgewekt geworden, die buiten de grenzen van *Rome* en *Griekenland* lag, en die toch even zoo goed het regt had, poëzij te heeten, als hetgene men tot hiertoe uitsluitend daarvoor uitgaf. Zoo heeft ook GÖTHER van zijnen kant de kluisters helpen breken, welke de geesten in de oude vormen angstvallig gevangen hielden; slechts had hij bij zijne veelzijdigheid even zoo zeer het overoude, als het middeleeuwsche en nieuwerwetsche, het Westersche zoowel als het Oostersche, met gelijke ervarenheid in de kunst behandeld, terwijl de eigenlijke romantische schrijvers of uitsluitend zich bij het middeleeuwsche en bij het Christelijke in middeleeuwschen vorm bepaalden of toch ten minste daaraan den onbetwisten voorrang voor het klassieke inruimden. Doch daardoor legden zij slechts het genie weder een nieuwen schoolkluister aan, en er werd een zekere manier ingevoerd, die dikwijls het gebrek aan waren geest en aan oorspronkelijkheid van denzelfven bedekken moest. Gelijk in de wijsbe-

geerte, zoo stelde zich van nu af ook in de poëzij eene zekere vlugheid van stijl en taal vast, waarmede men als met eèn tooverformulier het zelf onderzoekend verstand vervaard maakte en het reeds vooruit het regt betwistte om mede te spreken. Wie kon het dus verhoeden, dat niet eene nieuwe aanmatiging in de plaats der oude kwam, en tegenover de duisterheid der verlichting zich de duisterheid van het genie deed gelden. — Passen wij dit nader toe op het Godsdienstige, zoo kunnen wij de opmerking maken, dat de romantische school in die mate, als zij zich met innigheid in de middeleeuwsch Christelijke wereldbeschouwing verdiepte, ook eene des te scherper tegenstelling maakte met die verlichting welke, eene oppervlakkige denkwijze bevorderende, een tijd lang de overhand genomen had. De romantiek bewees zich als terugwerking, zij werd zoo doende de erfvijandin van het Rationalismus; zij vervolgde het in al deszelfs schuilhoeken, zij stelde zich niet vertoornd en ijverig tegen hetzelfde, gelijk de orthodoxie, zij maakte het veeleer belagchelijk waar zij konde, en wel niet op het kerkelijk en godsdienstig gebied alleen, maar op dat der beschaving, der opvoeding, der zeden, zelfs der staatkunde. Overal deed zij de regten der *fantazie*, (schier meer nog dan van het eigenlijk gevoel) gelden, tegenover de verstandigheid en redematigheid des tijds. Wat de priesters der verlichting belacht en bespot hadden, dat werd thans uit het stof aan het daglicht gebragt en met eene bijna teugellooze geestdrift begroet. Ja, men keerde thans het nieuw vernuft tegen het oude, men belachte de pedante, oude, zich voor schrander houdende verlichting in het

gezigd en vergold haar haren spot in rijke mate. Niemand dreef het in deze moedwillige luimen verder dan TIECK (*). Hadden de philanthropische opvoeders, een BASEDOW, een CAMPE alle ontwikkeling der verbeelding ter neder gedrukt, hadden zij de bakersprookjes met den schoonen Christusboom, ja ook met het Christuskind zelf en deszelfs heiligen glans, uit de kinderkamers verbannen, zoo werden thans in plaats der moraliserende vertellingen die sprookjes weder als het eigenlijk Evangelie der kindschheid geprezen, en niet de kinderen en het gemeene volk alleen, ook de volwassenen en beschaafden moesten thans weder aan de GENOVEVA, aan den gehoornden SIEGFRIED, aan de zeven Heemskinderen en aan den keizer OCTAVIANUS meer smaak vinden dan aan de langwijlige verlichtingspredikatiën van eenen NICOLAÏ en dergelijken. Zoo viel men ook hier spoedig weder van het eene uiterste in het andere. Maar (en dit was het gevaarlijkste der romantiek) niet de verstandigheid alleen, ook de wettelijke zedelijkheid werd als een kluister van den geest welke het vrije genie in de vormen der gewoonte vastknelde ter zijde gesteld; de goddelijke ruwheid werd tegen de bescheidenheid, en eene gevaarlijke ligtvaardigheid in de behandeling der heiligste menschelijke betrekkingen tegen de oude eerbaarheid, welke men thans als stijve deftigheid en gemaaktheid (pruderie) aanduidde, overgesteld. Men denke aan SCHLEGEL's *Lucinde*! — Doch aan den anderen kant deed zich nevens deze over de zedelijke grenzen heen stappende vrijheid en teugelloosheid ook weder eene vooringenomen-

(*) ZERBINO, oder die Reise zum guten Geschmack.

heid voor het feudaalwezen, het ridderdom, de voorregten des adels enz. kennen, tegenover de revolutionaire vrijheidsbedwelming. Even zoo werd er in het Godgeleerde niet alleen op opwekking en verlevendiging van den Godsdienstigen zin, maar op eene herstelling van zekere geliefkoosde voorstellingen gezien, waarmede de fantazie haar spel drijven konde, zonder dat het op de verbetering van den mensch wezentlijk invloed oefende. Het geheimzinnige, het wonderbare, dat het Rationalismus reeds meende ter zijde gesteld te hebben, werd weder met vooringenomenheid aangeweekt; juist dat, waaraan het verstand zich gestooten had, dat werd als het eigenlijk wezen der Godsdienst geprezen. Doch dat daarmede het eenvoudig, het rein Apostolisch-Bijbelsch Christendom, zooals het Evangelisch Protestantismus het verlangt, slechts eene dubbelzinnige dienst bewezen werd, laat zich van zelf opmaken. Men beminde het wonder niet alleen om des geloofs, maar om des wonders wille, men wekte de verbeelding op, men prikkelde dezelve bovenmate, men zwelgde in het overmatige, doch waarbij het minder op zedelijke heiliging, dan op *genot* scheen gemunt te zijn. Wij ontmoeten hier een dergelijk verschijnsel als bij de natuurfilozofie. Even als deze de bespiegelende rede streelde met verborgenheden, zonder hart en wil in bedwang te nemen, zoo streelde de romantiek de verbeeldingskracht. Eene Christelijke taal, Christelijke klanken werden ook hier weder vernomen, alles verscheen in een be-
tooverend schemerlicht, men sprak, men zong, men fluisterde van den Jezusknaap en Zijne glorie-
rijke moeder, van de heilzame werking des Sa-

kraments, en meer ander, zonder dat eigenlijk aan dat alles de Christelijke gezindheid en levensrigting een sterk aandeel behoefde te nemen; een ongebonden leven scheen zelfs met zulke overdrevenheid in het geheel wel te kunnen bestaan. En daar moeten wij dan ook weder vragen in het belang van het kerkelijke en Christelijke, of ons ten laatste niet het dorre Rationalismus, met deszelfs drooge, maar eerlijke en ernstige zedeleer nog liever zijn moest, wanneer wij slechts de keus hadden tusschen dit en zulk een romantisch Christendom? Wij moeten ook hier weder de opmerking herhalen, dat het *Pantheismus*, het gelijkstellen van God en wereld, het wegnemen der grenspalen tusschen menschelijke vrijheid en noodwendigheid der natuur, of ten minste het gewetenloos schudden aan deze palen, het met elkander verwarren van het natuurlijke en zedelijke, bovennatuurkundige, aesthetische, godsdienstige, de terzijde stelling en versmading eener verstandige, regelende, het onderscheiden gebied uit elkander houdende werkzaamheid, een groot aandeel aan de *verbasteringen* der romantiek hadden. Tegen deze verbasteringen alleen moet ook het zoo even gezegde aangemerkt worden, maar dat is juist het ongeluk, dat deze verbasteringen welhaast sterker te voorschijn kwamen, dan de goede en heilzame werkingen, die wij (bijzonder op het gebied der kunst) niet miskennen willen.

Treedt nu de romantiek reeds tot het Christendom in het gemeen in eene dubbelzinnige, scheve stelling, zoo moeten wij *die* stelling, welke zij tegenover het Protestantismus innam, ronduit eene *gevaarlijke* noemen. Reeds dat moet haar bij

ons verdacht maken, dat zij het Christelijke voornamelijk daar zoekt, waar het Protestantismus hetzelfde niet vindt. Ik wil toegeven, ja nog meer, ik moet het der romantiek dank weten, dat zij zekere eenzijdigheden en hardheden van het Protestantismus matigt, dat zij ons een vrijer, onbevangen blik in de kunstschoonheden der middeleeuwen geopend (*), dat zij ons menige zijden van het Catholicismus in een beter licht vertoond heeft, dan men ze tot hiertoe gewoon was te beschouwen. Maar reeds hier kan het ten minste niets schaden, wanneer wij ons voornemen op onze hoede te zijn, en ons niet alles als schoon en diep en wel doordacht laten opdringen wat slechts een middeleeuwsch aanzien vertoont. Doch wanneer nu eindelijk door de eerste woordvoerders dezer school het Protestantismus zelf mingeacht, door leer en leven verloochend werd, ja, wanneer juist de overloopers uit de Protestantsche Kerk in de Catholijke hier op dezen romantischen grond en bodem gevonden werden (schoon niet uitsluitend hier alleen) zoo is het toch wel niet te veel gezegd, wanneer wij de stelling eene *gevaarlijke* noemen.

Daarmede moet nu geenszins den mannen, die deze rigting gevolgd zijn, noch het Christelijk noch het Protestantsch karakter ten eenenmale ontzegd worden; want wat het Christelijk karakter betreft, zoo vinden wij integendeel enkelen onder hen, die van het innigst Christelijk gevoel doordrongen waren, en die er wezentlijk toe bijdroegen, het ook

(*) Vergel. inzonderheid de *Herzensergiessungen eines Kunstliebenden Klosterbruders* (von *Wackenroder*) herausg. von *Tieck*.

in anderen op te wekken en te verlevendigen, en ten aanzien van de stelling tot het Protestantismus vindt ook hier een meer en minder plaats. Wij kunnen drie klassen onderscheiden: de zoodanigen, die werkelijk tot het Catholicismus overgegaan zijn, de zoodanigen, die niterlijk wel Protestanten bleven, zonder echter hunne Catholijke neigingen te verloochenen, eindelijk de zoodanigen, die na lang weifelen weder tot eene vaster Protestantsche overtuiging terugkeerden en bij wie daarna de romantiek het Lutherdom hielp opsieren. Wij besparen de eerste klasse voor eene volgende bijeenkomst, wanneer wij hen in verband met nog andere teruggetreden (Apostaten) behandelen zullen. Als vertegenwoordigers der beide laatsten verkies ik twee mannen, wier namen in de letterkunde bekend zijn. De een is een dichter, die wel hij u allen niet slechts bekend, maar gewis ook bemind en dierbaar is, dewijl in zijne liederen onbetwistbaar een diepe trek van het Christelijke doorstraalt, gelijk wij zulks niet bij de zoogenoemde klassieke dichters, bij SCHILLER en GÖTHE, ja zelfs in deze Christelijke innigheid naauwelijks bij HERDER gevonden hebben, ik meen HARDENBERG of zoo als hij zich als schrijver noemt, NOVALIS; de andere, minder juist als *Christelyk* dichter bekend, is ons eerst onlangs weder door zijnen dood in het aandenken geroepen geworden, de baron LA MOTTE FOUQUÉ.

De teedere innigheid, welke bij de echte romantiek gevonden wordt, heeft zich gewis nergens schooner vertoond, dan in de geestelijke liederen van NOVALIS, die eene weldadige tegenstelling maken met de oppervlakkige, moraliserende rijmelarij-

en van het verlichtings tijdvak, en schoon zij ook juist niet het karakter van het *kerk lied* met zich voeren, zoo laten zij zich daarentegen in stille eenzaamheid (ik mogt zeggen) innerlijk zingen, en in het hart heen en weder bewegen. Of bij wien had niet het schoone lied: » wie eenzaam zit in zijne kamer, » of dat: » wanneer ik u slechts had, » of » schoon allen ontrouw werden, blijf ik u toch getrouw, » bij wien hadden niet al deze innige, teedere liederen, welke ik u slechts eenvoudig behoef te herinneren, in verschillende omstandigheden en stemmingen des levens het heiligste medegevoel verwekt? Wie mogt na dien kouden tijd eener schier alleen ontkennende verlichting niet gaarne vreugdevol met den dichter het uitzigt in een' nieuwen tijd begroeten met de woorden:

Ik zeg het ieder dat Hij leeft,
 Dat Hij is opgestaan,
 Dat Hij te midden van ons zweeft,
 Altijd met ons zal gaan.

Ik zeg het ieder, — te gelijk
 Zegt elk 't zijn' vrienden voort,
 Dat haast het nieuwe hemelrijk
 Verschijnt aan ieder oord.

Nu eerst schijnt, bij dien nieuwen zin,
 De wereld Vaderland,
 En 't nieuwe leven neemt begin,
 Verkregen uit Zijn' hand.

Hij leeft, en zal nog bij ons zijn
 Als niets meer bleef gespaard,
 En daarom moet dees dag ons zijn
 't Verjongingsfeest der aard'.

Maar wanneer wij dan verder navragen, waarin bij onzen zanger dit feest van de verjeugdiging der wereld bestond, zoo zullen wij ons naauwelijks bevredigd vinden. Wij zullen namelijk in zijne prozaïsche schriften op uitdrukkingen stooten, welke nu eens voor eene onbestemde Pantheïstische verrukking van het gevoel en dan weder duidelijk genoeg voor het Catholicismus het woord voeren. Of wie zal niet aarzelen, hem toe te stemmen, wanneer hij zegt (*), dat niet *bestemde* bevindingen en gevoelens, maar juist de onbestemde den mensch gelukkig maken; dat het volkomenste bewustzijn het zoodanige is, dat zich van alles en niets bewust is? ja, dat de poëtische zin noodwendig eene verwantschap heeft met den waanzin! Ja, wie kan eene zekere huivering ontgaan, wanneer hij bij vele schoone en geestrijke opmerkingen uit den mond des vromen dichters de uitdrukking verneemt: » de Christelijke Godsdienst is de eigenlijke Godsdienst van den wellust. De zonde is de grootste prikkel voor de liefde der Godheid . . . Onvoorwaardelijke vereeniging met de Godheid is het doel der zonde en liefde. Dithyramben zijn een echt Christelijk voortbrengsel!! » Het met elkander verwarren van eene romantisch verheerlijkte, zinnelijke liefde en de godsdienstige leidde dan ook heen tot de poëtische MARIA-dienst, welke voor zoodanige geesten de brug voor den overgang tot het Catholicismus bouwde. Deze MARIA-dienst komt bij NOVALIS openlijk te voorschijn. Onderscheidene zijner gedichten zijn — niet ten eenenmale slechts als poëtische verbeelding — maar op dezelfde wijze aan de ko-

(*) Zie NOVALIS Schriften, II, S. 163.

ningin des hemels gerigt, als hij overigens zich tot CHRISTUS als den Heer wendt. Ja, hij belijdt, dat de magt en heerlijkheid der hemelsche maagd, verre boven alle schildering verheven was, dat in haar de bron van zaligheid, de hemel was.

'k Zie u in duizend beelden zweven,
 MARIA, lieflijk afgemaald,
 Maar geen daarvan weet me u te geven
 Zóó, als uw beeld me in 't zielsoog straalt.
 'k Weet dit slechts, dat al 't aardsch gewemel
 Sints ijdel droombeeld is voor mij,
 En dat een naamloos zoete hemel
 Mij in 't gemoed steeds is nabij.

Maar niet de MARIA-dienst alleen, het geheel gebouw van het middeleeuwsch Catholicismus vond in NOVALIS gemoed een magtigen weêrklank en in hem zelve een welsprekend verdediger.

In een fragment van het jaar 1799, *de Christenheid of Europa* getiteld, roemt NOVALIS de » schoone glansrijke » tijden der middeleeuwen, toen *éne* Christenheid ons werelddeel bewoonde, *één* groot gemeenschappelijk belang de afgelegenste gewesten verbond, *één* opperhoofd de staatkundige krachten vereenigde, toen de geestelijken niets dan *liefde predikten tot de heilige wonderschoone vrouw der Christenheid*, die met goddelijke krachten voorzien, bereid was ieder geloovige uit de schrikkelijkste gevaren te redden. Doch hij roemt nog meer dan het poëtische der Godsdienst, dat wij den dichter mogen te goede houden; hij keurt het goed, dat het opperhoofd der Kerk zich tegen de stoute ontwikkelingen der menschelijke geestvermogens en de gevaarlijke ontdekkingen op het gebied der wetenschap verzet had, zoodra het ten

koste van een heiligen zin geschiedde. Hij vindt het geheel naar den regel, dat de paus het verbod, zich de aarde als een onbeduidende dwaalster voor te stellen, dewijl met de achting voor de aardsche woonplaats ook die voor het hemelsch vaderland verloren ging; hij prijst de schrandereid, waarmede de pausen de verlichte mannen aan hun hof verzamelden, terwijl zij het volk in de onwetendheid hielden, van daar beschouwt hij ook de herstelling der wetenschappen en de daarop volgende Hervorming niet, als andere Protestanten, als een zegen voor de menschheid, maar als een ongeluk, ten minste als een tijdelijk ongeluk. » LUTHER, zegt hij, behandelde het Christendom willekeurig, *miskende deszelfs geest* en voerde eene andere letter en eene andere Godsdienst in, namelijk de algemeengeldigheid des Bijbels, en daarmede werd *helaas!* eene andere hoogst vreemde aardsche wetenschap in de aangelegenheid der Godsdienst gemengd, de philologie, wier uitteerende invloed van daar onmiskenbaar wordt.” Wanneer men nu voorzeker zich herinnert, hoe het Protestantismus na LUTHER maar al te spoedig in de letter zich verhardde tot eene doode orthodoxie, en hoe dan later diezelfde letter- en syllaben-vitterij zich ook weder bij diegenen vertoonde, die onder den schijn eener streng grammatische uitlegging des Bijbels ten laatste zich beijverden om allen geest daaruit weg te exegetiseren, hoe de geleerde Theologie zich dikwijls met taalkundige bijzonderheden ophield, zonder in den zin en geest der Schrift in te dringen, zoo kan men zulke oordeelvellingen verschoonbaar vinden; alleen had NOVALIS niet aan LUTHER moeten te last leggen, wat ten

laste komt van de Godgeleerden zijner partij. »LUTHER had den geest des Christendoms miskend,» dat heet ten minste den geest van LUTHER miskennen. En waarom heeft LUTHER den geest des Christendoms miskend? Wij hooren het van NOVALIS: *omdat hij de heilige algemeengeldigheid des Bijbels invoerde.* — Heet dat niet weder den geest der Hervorming, den geest van het Protestantismus miskennen? — Gewis wij willen niet voor *die* Bijbelgeloovigheid het woord voeren, welke voor de geschreven letter der Schrift den rijkdom van het kerkelijk leven, zooals het in de volheid der eeuw zich ontwikkeld heeft, miskent, of welke voor het uitwendig geschreven woord het *inwendig* woord in het geheel niet laat opkomen; wij hebben reeds bij andere gelegenheden dit als eene Protestantsche eenzijdigheid aangeduid, doch moet nu daarom die groote daad van LUTHER, het Christelijk volk den Bijbel wedergegeven en dien als den *kandelaar* op het altaar gesteld te hebben, in plaats van de stomme beelden en symbolen, moet daarom deze daad, waarvoor wij God niet genoeg danken kunnen, als eene euveldaad, als een misslag aangeduid worden? Doch wanneer nu onze romantische schrijver verder den Protestanten verwijt: »LUTHER was door velen hunner in den rang van een Evangelist verheven en zijne Bijbeloverzetting gekanoniseerd geworden,» zoo is dit volstrekt onwaar. LUTHER's overzetting is nimmer gekanoniseerd, nimmer door eene uitspraak van eenig concilie als de alleen geldige erkend geworden, zij heeft zich zelve den weg gebaand door hare voortreffelijkheid, en nevens haar hebben steeds nog andere overzettingen ingang gevon-

den. Dat wist NOVALIS zeer goed. Maar zijn gemoed was nu eenmaal ingenomen tegen de Hervorming, daar hij valschelijk de eenzijdige ontaardingen van het Protestantismus, welke hij met regt bestreed, den Hervormers zelve te last leide. En zoo is het dan ook natuurlijk, wanneer aan een dus ontstemd en vooringenomen gemoed de gansche geschiedenis van het Protestantismus geen groot verschijnsel van het bovenaardsche meer aanbiedt, wanneer hij overal slechts een ter nedergedrukt, gestremd, kwijnend leven vindt. » *Met de Hervorming*, zegt NOVALIS, *was het met de Christenheid gedaan*; van nu af was er geene meer voorhanden, alles stond in scheurmakende afzondering tegenover elkander.” Naar dit alles is niets anders te verwachten, dan dat NOVALIS zelf tot die Kerk zoude overgegaan zijn, welke voor deze ramp der Hervorming bewaard bleef. Maar dit wilde hij niet, even zoo min wilde hij onvoorwaardelijk het oude Romanismus terugvoeren; hij hoopte veeleer dat juist die crisis van het ongeloof, waardoor hij zich nog mede getroffen gevoelde, eene hervorming der Kerk zoude te weeg brengen en het *ware* Catholicismus, waarin het afgescheidene zich weder vereenigde, zoude herstellen, en juist op de romantiek grondde hij die hoop het meest. » Bekoorlijk en schitterend, zegt hij, staat de poëzij als een opgetooid *Indië* tegen het koude, doode *Spitsbergen* van dat kamerverstand over.... Wie den polsslag van den *nieuwen* tijd gevoeld heeft, twijfelt niet meer aan deszelfs komen en treedt met zoeten trots op zijn tijdgenootschap ook uit de menigte te voorschijn, tot de nieuwe schaar der jongeren.” Ook

de staatkundige omwentelingen zijn den dichter een teeken, dat het anders worden moet, en dat de verzoening der volken en de vrede niet van de kabinetten uitgaan kan, maar van de Godsdienst. » De krijg zal nimmer ophouden, wanneer men niet den palmtak aangrijpt, dien alleen eene geestelijke magt aanbieden kan. Er zal zoo lang bloed over *Europa* stroomen, tot de natiën haren vreeselijken waanzin gewaar worden, die dezelve rondvoert, en door heilige muziek getroffen en verteederd, tot voormalige altaren in bonte vermenging treden, werken des vredes voornemen, en een groot liefdemaal, als vredesfeest op de rookende slagvelden, met blijde tranen gevierd wordt. Slechts de Godsdienst kan *Europa* weder opwekken en de volken verzekeren, en de Christenheid met nieuwe heerlijkheid zichtbaar op aarde in haar oud vredestitelend ambt inleiden.... De Christenheid moet weder levendig en werkzaam worden en zich weder eene zichtbare Kerk, zonder acht te geven op landen en grenzen, vormen, die alle naar het bovenaardsche dorstende zielen in haren schoot opneemt en gaarne bemiddelaarster der oude en nieuwe wereld wordt. Zij moet de oude hoorn des overvloeds weder over de volken uitstorten. Uit den heiligen schoot van een eerwaardig Europeesch concilie zal de Christenheid opstaan, en het werk der Godsdienstopwekking naar een alomvattend Goddelijk plan verrigt worden. Niemand zal dan meer protesteren tegen Christelijken en wereldlijken dwang, want het wezen der Kerk zal echte vrijheid zijn, en alle noodige hervormingen zullen onder derzelver leiding, als vreedzame en vormelijke staatsgedingen ten uitvoer gebragt worden. Hoe en

wanneer? daarnaar is niet te vragen. Slechts geduld, hij zal, hij moet komen, die heilige tijd van eeuwig en vrede, wanneer het nieuwe *Jeruzalem* de hoofdstad der wereld zijn zal, en zijt tot zoo lang vrolijk en moedig in de gevaren des tijds, deelgenooten mijns geloofs! verkondigt met woord en daad het Goddelijk Evangelie en blijft het waarachtig, oneindig geloof getrouw tot in den dood." Zoo sprak, zoo hoopte NOVALIS. Beschouwen wij nog eenmaal met een oogopslag zijn geheele, vlugtige verschijning (zijn leven was een snel daarheen vliegende schaduw), zoo zal van uit de menigvuldige dwalingen een edele geest ons tegenstralen, die naar licht haakte en in het vuur zich louterde. Had NOVALIS de mannelijke jaren bereikt, hij zoude over vele dingen anders geoordeeld hebben. Op zijne jongelingsgestalte kunnen wij niet misnoegd zijn, maar dezelve als leidsvrouw te kiezen over de duizeligste hoogten, kunnen wij nog minder. NOVALIS stierf in het huis zijner ouders te *Weissenfels*, den 25sten Maart 1801 in den ouderdom van nog geen 29 jaren, rijk aan zoete en bittere ervaringen. Reeds als kind was hij ziekelijk geweest. Zijne eerste liefde was hem door den dood zijner bruid verbroken geworden; van de overblijfsels had hij zich door eene tweede verbindtenis het altaar van zijn huiselijk leven gesticht. Van de vrienden hadden FREDERIK SCHLEGEL en FICHTE grooten invloed op hem geoefend. De liefde tot den Verlosser, welke, bij alle overhelling tot het Catholicismus, toch den grondtoon zijner Godsdienstige stemmingen uitmaakte, hield hem onder lijden staande. De Bijbel, dien hij bij alle onbillijke oordeelvellingen over deszelfs verbreiding,

toch als Gods Woord hoog en op het hoogste achtte, en daarenboven de schriften van eenen LAVATER en ZINZENDORF, waren de reisgezellen op zijn krankbed. Hij ontsliep onder de zachte toonen van het klavier, waarop hij zijnen broeder verzocht had te spelen. In de muziek had hij steeds een diep symbool der innigste geestelijke betrekkingen gezocht, gelijk hem dan ook de natuur, aan welker studie hij zich overgegeven had, zoodanige betrekkingen ontsloot (*). » De uitdrukking van zijn gelaat, » zegt TIECK (+), » kwam den Evangelist JOHANNES zeer nabij, gelijk wij dien op de heerlijke tafel van ALBRECHT DURER zien.... Zijne vriendelijkheid, zijne openhartige mededeeling maakte, dat hij allerwege bemind was... Hij kon vrolijk zijn als een kind, schertste in onbevangen blijmoedigheid en gaf zich zelfs aan de scherts van het gezelschap over. Zonder ijdelheid en geleerden hoogmoed, vreemd van alle gemaaktheid en huichelarij, was hij echt, waar mensch, de reinste en liefelijkste verligchaming van een' hoogen onsterfelijken geest."

Terwijl NOVALIS uit den schoot eener vrome Hernhuttersche familie voortgekomen was en reeds vroeg die indrukken van fantazie en gevoel verkreeg, welke hem later zijne eigendommelijke rigting gaven, zoo vernemen wij uit den mond van LA MOTTE FOUQUÉ (§), hoe wel is waar ook in hem al het gene hem uitwendig omringde den poë-

(*) Zie hierover inzonderheid zijnen roman: *Heinrich von Ofterdingen*.

(+) In de levensbeschrijving des dichters, wiens werken TIECK met SCHLEGEL uitgegeven heeft. *Berlijn*. 1805.

(§) *Lebensgeschichte*, *Halle*, 1840.

tischen zin opgewekt en de fantazie met schitterende beelden vervuld had; maar wanneer wij dan verder uit zijne levensgeschiedenis vernemen, hoe met de phantastische neigingen van den knaap de verlichtende methode der leermeesters de strengste tegenstelling maakte; hoe het spooksel der verlichte eeuw overal tusschen beiden getreden was, wanneer het gold, met ernstige godsdienstigheid op het jeugdig gemoed te werken; hoe ook de vrome ouders in het vooroordeel des tijds gedeeld hadden, dat men de kinderen niet te vroeg met het Godsdienstige mogt bekend maken; wanneer ons herhaaldelijk verzekerd wordt, hoe men bij zijne opvoeding alles slechts door verstandsgronden had willen uittrigten, hoe van Goddelijke genade en Openbaring nimmer gesproken was, hoe de scholier wel van zijnen leermeester vernomen had, dat de liederen van HOMERUS de Bijbel der Grieken geweest was, maar nimmer vernam, wat de Bijbel voor den Christen was; hoe daarna bij verder gevorderde jaren eerst een Luthersch prediker hem meer met anekdoten en romans dan met Gods Woord bezig hield, doch daarna ook de waardige Hervormde geestelijke der Fransche kolonie in *Potsdam*, die hem tot het Avondmaal voorbereidde, wel den Bijbel gedurende het onderrigt op de tafel had liggen, doch zonder ook slechts eene spreuk daaruit te laten leeren, wel verre van het onderrigt daarop te gronden; hoe hij veeleer alles slechts, zeker met het welmeenendst doel, uit menschelijke sluitredenen en bewijzen zamenflanst, en hoe daarom ook de aflegging der belijdenis eer het voorkomen had van eene kunstmatige disputatie dan van eene kerkelijke handeling, hoe wel is

waar de *natuurlijke* roeringen waren te hulp geroepen geworden door de herinnering van de afgestorvene moeder des dichters, maar hoe niettegenstaande deze natuurlijke roeringen de eigenlijke Godsdienstige beweging weggebleven was, en hoe de nieuwelings tot lid der Kerk aangenomene daarvan nog geen gevoel gehad had, ja, wanneer ons eindelijk FOUQUÉ wonderlijk genoeg, verhaalt, hoe hij in dat plechtig oogenblik van de aflegging der belijdenis geen beter middel gevonden had, om zijne goede voornemens, welke hij in menigte opgevat had, vast te houden, dan dat hij den windhond, die onder de tafel lag te slapen, tot getuige daarvan nam, daar hij zich voorstelde, dat zoo dikwijls hij het dier aanzag, het hem stom aan zijne gelofte zoude herinneren — zoo kunnen wij ons wel voorstellen, wat daar voor een weefsel ontstaan moest, waar het rationalistisch onderrigt den inslag en de eigene verbeelding van den knaap de schering gaf. Wij zullen ons daarom ook niet verwonderen, wanneer FOUQUÉ naderhand een' grondigen tegenzin tegen alle eenzijdige verstandsbeschaving opvatte, en wanneer hij in het ernstig zoeken naar waarheid, dat hij te midden van de wapendienst en de dienst der Muzen niet opgaf, ook op menigerlei af- en doolwegen geraakte, hoe schoon en voortreffelijk ook zijne grondstelling op *zich zelve* was, dat wij alles door het *hart* leeren moeten (*). — Ook voor hem werd de verzoeking groot, om tot de Catholijke Kerk over te gaan. Een oud Catholijk priester, insgelijks LA MOTTE FOUQUÉ geheeten, een tak van den Catholijk

(*) Met betrekking tot het Fransche *apprendre par coeur*.

gebleven stam der familie, noodigde hem schriftelijk tot dezen stap uit, en verbond daarmede de vordering, naar *Frankrijk* terug te keeren, van waar zijne voorouders wegens de Hervormde belijdenis verdreven waren geworden. Maar FOUQUÉ wees het voorstel af, ofschoon toenmaals, gelijk hij ons zelf verzekert, zijn gemoed eer tot het voor dan tot het tegen met betrekking tot het Catholicismus gestemd was. » Maar het ging hem, zegt hij, als den tot het Christendom bekeerden volken van den ouden tijd, eerst *Catholicismus en daarna gezuiverd Evangelisch Christendom.*» — » Het meest bekoorden mij, dat belijdt ons FOUQUÉ openhartig en opregt, de heerlijkheden der Catholijke kerkdienst, en de legenden-wonderen, altemaal in den edelsten glans voorgesteld door de *gedichten der romantische school*, waartoe ik behoorde met ziel en ligchaam.» — Hij dacht er werkelijk eenmaal aan, om met zijne tweede echtgenoot in de oude Kerk terug te keeren. Hij droomde reeds van gewijde plaatsen, van bedevaarten naar *Italië* enz. Droomen, die hij echter zelf naderhand als » zondige ijdelheden aanduidde, waarvan hem God weder terugbragt.» FOUQUÉ wendde zich nu meer en meer tot de Protestantsche Mystiek, en hier was het dan de vader der Protestantsche Mystieken, JAKOB BÖHM, waarin hij zich verdiepte, en die ja ook bij de natuurfilozofen en romantische schrijvers als de bron der diepste wijsheid vereerd werd. « Voor 's hands zocht de jonge dichter (zoo zegt hij ons zelf) slechts naar de lichtende raadselbeelden in de gangen van het geheimzinnig gebouw; maar de Bijbelspreuk, daar ingegrift, en de vrome dikwijls

herhaalde wensch van den vervaardiger: ach, mogt toch de geheele wereld tot de heilige hoofdbron der waarheid, tot *den Bijbel geleid* worden, en alsdan al mijne boeken vergeten — drongen meer en meer in de ziel van den phantastischen lezer in, en stroomden met opwekkende huivering in zijn hart.” Alzoo werd juist dat, wat NOVALIS een aanstoot geweest was in het Protestantismus, voor FOUQUÉ een geleider daarheen terug. Doch nu kwam bij BÖHM's invloed versterkend en bevestigend ook die van FICHTE, met wien FOUQUÉ het wel niet volkomen eens konde worden, en met wien hij eens tot laat in den nacht over de Verlossing redetwistte, maar wiens omgang nogtans als die van een » vaderlijken vriend ” op hem werkte. Doch eindelijk gaf de ernstige staatkundige strijd den uitslag. De nood des vaderlands leerde den dichter en den strijder bidden voor zich en het heil des volks. Van eenen voormaligen wapenbroeder kreeg hij in de daarop volgende jaren van vrede nog sterkere vermaningen, om zich tot het eene noodige te wenden. Ja, van onderscheidene zijden kwam zelfs de uitnoodiging tot hem, om allen wereldschen dichterroem vaarwel te zeggen en zich louter aan de geestelijke poëzij te wijden; echter dit deed FOUQUÉ niet, maar dat deed hij, dat hij ook over de wereldsche poëzij Gods zegen afsmeekte. In het gemeen zocht hij het oudvaderlijk geloof zooveel mogelijk ook in de uitwendige levensbetrekkingen over te brengen. Moge ook daarbij veel het voorkomen van het phantastische, hetwelk zijn gansche leven heeft, met zich voeren, zoo zal men toch op de vraag, die men hem voorleide, wat men dan (met be-

trekking tot het Godsdienstig geloof) van hem te verwachten had, gaarne dit antwoord uit zijnen mond vernemen: gij hebt dat alles van mij te verwachten, wat gij van een eenvoudig Bijbelge-loovig Christen verwachten kunt; niet meer noch minder, zoo God mij kracht verleent. Als dichter staat FOUQUÉ bij NOVALIS achter, maar schoon ook niet al zijne liederen (*) even goed luiden mogen, zoo zal men toch gaarne eene gezindheid ontmoeten, welke zich in een gebed van het jaar 1809 in de woorden uitgedrukt heeft:

Waarheen Gij mij wilt voeren,
Sta ik, mijn Heer, bereid,
Om 't speeltuig vroom te roeren,
Of tot den wakkren strijd.
Op 't slagveld, op de reize,
En 't huis, dien 'k U met lust,
En vind op iedre wijze,
't Meest eens hier boven, rust.

(*) Van zijnen roman, Undine und dem Zauberring, spreken wij hier niet.

VIJFTIENDE VOORLEZING.

DE AFVALLIGEN: WINKELMANN, STOLBERG. STOLBERG'S
BETREKKING TOT LAVATER, TOT DE VORSTIN VAN
GALLIZIN EN TOT JACOBI. DE KRYPTO-CATHOLIJK
STARK. FREDERIK SCHLEGEL.

Tot de ontwikkelings-geschiedenis van het *Evan-
gelisch Protestantismus* behoort onbetwistbaar
ook de geschiedenis des afvals van de Protestant-
sche belijdenis, zooals dezelve bij enkele uitste-
kende personen voorkwam, of de geschiedenis der
Apostasie en met haar zullen wij ons in deze ure
en gedeeltelijk ook in de volgende nog bezig te
houden hebben. Men zoude wel kunnen zeggen,
wat gaan ons die genen aan, die van ons uitgegaan
zijn? De Protestantsche Kerk is door hunnen uit-
gang niet armer geworden en het lot van eenige
verdoolden, zooals wij ze beschouwen moeten, is
niet het lot der Kerk. Intusschen ware dit eene
harde, meesterachtige taal, welke het Protestantis-
mus zelf het minst voegt, hetwelk de gewetens-
vrijheid bovenaanstelt, en hetwelk geene zichtbare
Kerk voor de alleen zaligmakende houdt. Wie
het weet, welken gewetenstrijd het zelfs eenen

LUTHER gekost heeft, eer hij zich van de oude Kerk afscheidde (*), waarin zijn binnenste bij alle bederf, dat op deze Kerk drukte, toch het eerste voedsel gevonden had, wie de pogingen kent, welke deze Kerk ook na de Hervorming in het werk stelde, om het verstorven geestelijk leven in hare leden weder op te wekken, wie de BORROMEO's, de FRANS VAN SALES, de PASCALS, BOSSUETS, FENELONS kent en daartegen weder de scherpe koude des ongeloofs overstelt, welke ten minste een tijd lang en van zekere zijden de Protestantsche Kerk doorwaaide, wie het weet, hoe de naam Protestantismus door eene zekere partij misbruikt werd, om tegen alles te protesteren, het meest tegen de grondleeringen van het Protestantismus zelf, en hoe daarentegen alles als Catholicismus, als priester- en Jezuitendom verdacht gemaakt werd, wat met achting en liefde van de Christelijke inrigtingen sprak, wat zich de verbreiding van Christelijke grondstellingen, de daarstelling van Christelijke vereenigingen aangelegen zijn liet, die zal het begrijpen, dat ook hoog begaafde menschen, menschen van gemoed en van gezond oordeel door het Protestantismus konden in de war gebragt worden en dat zij ten laatste liever weder zich tot de oude Kerk wendden, welke hun toescheen op vaste grondslagen te rusten. Niet de uitgang van bijzondere personen is het gewigtigste hierbij, deze mag voorze-ker als eene bijzondere zaak aangezien en al naar de

(*) Zoo zeide LUTHER nog in het geschrift: Unterricht auf etliche Artikel enz. van het jaar 1519: waar St. PIETER en PAUL, waar 46 pausen, 100,000 martelaars hun bloed vergoten, hel en wereld overwonnen... van zulk eene Kerk mag men zich zonder zonde niet scheiden.

omstandigheden nu eens zachter, dan weder strenger beoordeeld worden; maar dat het tot dezen uitgang op zekeren tijd en onder zekere omstandigheden zoo ligt komen konde, moet ons opmerkzaam maken op de toenmalige gesteldheid der Protestantsche Kerk zelve. De terugkeering van enkelen in den schoot der Catholijke Kerk was voorzeker niets nieuws. De geschiedenis heeft die ten allen tijde beleefd. Ik herinner u eenen GEORGE WICEL, eenen LUKAS HOLSTEIN, eenen ANGELUS SILEZIUS, de koningin CHRISTINA van *Zweden* en anderen. Doch wat in de XVI^{de} en XVII^{de} eeuw werkelijk meer een stap van bijzondere personen was, dat dringt zich in den nieuweren tijd meer in eene *geestesrigting* te zamen, welke met onmiskenbare sympathiën in verband staat. De romantische school, tot welke NOVALIS behoorde, telde nog vele aanhangers en voerde *Rome* openbare en geheime proselieten toe, ook de zoodanigen, waarvan de geschiedenis niets meldt. En wel waren er hier juist geene bijzondere overredingskunsten van den kant der Catholijke Kerk, geene Jezuitische bemoeijingen, geene voorspiegelingen van aardse voordeelen, zooals deze toch ten allen tijde door de Roomsche geestelijkheid aangewend zijn geworden, noodig om de zwakken te verblinden; maar ook uit vrije overtuiging en neiging, uit eene onwederstaanbare begeerte der ziel vonden vele dezer overgangen plaats. De oorzaak daarvan is niet ver te zoeken: zij ligt in datgene, wat wij tot hiertoe beschouwd hebben. Het Protestantismus was toch reeds lang in zich zelve verdeeld. Wat bij de Hervormers naauw verbonden was, de geloovige gezindheid en het vrije onderzoek, dat was uit

elkander getreden, en zoo zeer, dat het velen onmogelijk scheen, beide te vereenigen. Het negatief-verstandige, kritische element van het Protestantismus was in het Rationalismus, het positieve in het Piëtismus of in de Mystiek uitgedrukt; geen van beide stelde het volle beeld der reformatorische gezindheid in deszelfs weldadige eenheid daar, geen van beide konde voor zich alleen den genen voldoen, die naar inwendige overeenstemming verlangde. Ook uiterlijk was de Kerk verdeeld, er bestond eene menigte van staatskerkjes in *Duitschland*, van Kantonnaalkerkjes in *Zwitserland*, een gemeenschappelijke band ontbrak overal; en schoon men ook gaarne van den uiterlijken band afgezien had, de *geestelijke* band was van een gereten, op alle plaatsen verzwakt, dikwijls en veel verbroken, slechts met moeite door enkele personen in het verborgene weder aangeknoopt. Aan echt Protestantschen *geest en streven* ontbrak het wel is waar niet (daarvan, hoop ik, heeft de tot hiertoe behandelde geschiedenis ons overtuigd). Maar juist de hoogst geplaatste voorvechters van het nieuwe Protestantismus, zooals de tijd die behoefde, zij waren het onder zich zelve niet eens; waren dikwijls maar al te zeer en met allen hartstogt in den strijd van den tegenwoordigen tijd ingewikkeld; tot een bedaard overzicht van het verkregene en nog te verkrijgene kwam het niet. De wijsgeerige stelsels, waarvan het een het ander in snelle opvolging verdrong, konden de Godgeleerde zekerheid niet waarborgen, zooals de vroegere leeraars der Kerk die bezeten hadden. Gedwongen worden van buiten kon zij intusschen niet en nog veel minder liet zij zich

van binnen dwingen, zonder huichelarij. De bijzondere persoon kon zich niet willekeurig aan den strijd onttrekken, ook de opregtste moest, hoe opregter hij het met de waarheid meende, door de school van den twijfel heen, en een goed vertrouwen, dat de strijd ten laatste toch tot een heilzaam doel zoude leiden, een rigtiger instinkt, dat het rugwaartsgaan in geen geval geoorloofd zij, maar dat slechts voor ons het doel ligt, waarnaar wij te streven hebben, was het, wat menigeen zich ook dan nog bij de vaan van het Protestantismus deed houden, wanneer voor hem bij het gedruisch van den strijd de wapenkreet, waaraan zich vroeger allen herkenden, verflaauwde. Doch dat in dezen strijd hier en daar een terugbleef, hier en daar een vermoeid de wapenen nederleide en als overlooper zich aan de oude tegenpartij gevangen gaf, wie wil dit te hoog aanslaan? — wie ten minste niet het door den staat van zaken verklaarbaar — schoon ook geenszins verschoonbaar vinden? Doch daarbij komt nog iets anders. Het Protestantismus zelf had, hoe meer het aan wetenschappelijke klaarheid en doorzicht won, de oude ijzeren wapenrusting afgelegd, waarvan zich de wederleggende Godgeleerden der XVI^{de} en XVII^{de} eeuw, tegenover de Catholijke Kerk, bediend hadden. Men was menschelijk gestemd, men verlangde verdraagzaamheid en gaf ze weder. Terwijl voorzeker de eenzijdige verlichting van den dag voortdurend de krijgsbazuinen blies, tegen Paus en Jezuiten, maar eigenlijk eerst bedekt en daarna steeds onbedekter ook tegen het Christendom zelf mede ophitste, begon de rustige wetenschap met grootschen zin ook datgene te waardeeren, wat in verband met de

oude Kerk, ja, zelfs wat in tegenoverstelling van het Protestantismus, groots en krachtvols ontstaan was. Zoo beschouwde b. v. de groote Protestant-sche geschiedschrijver JOH. VAN MULLER het Pausdom en zelfs de stichting der Jezuitenorde uit een groot wereldgeschiedkundig gezigtspunt; zoo wist de nieuwe speculatieve wijsbegeerte, die ja alle tegenstellingen trachtte te vereenigen, ook aan de Catholijke leerstellingen en de scholastieke Godgeleerdheid der middeleeuwen een' dieperen zin te geven, dan het ten tijde der verlichtende volkswijsbegeerte geschied was. De kunst eindelijk vond zich door het Protestantismus slechts eenzijdig bevredigd, en zocht ten minste hare volmaking in het Catholicismus. Wij willen daarmede niet beweren, dat de historische, filozofische en kunstmatige oordeelvellingen, zooals zij zich toen ten voordeele der oude Kerk vernemen lieten, in alle deelen juist geweest zijn; daarover liet zich nog veel zeggen, de gewenschte onpartijdigheid werd dikwijls slechts weder eene partijdigheid van anderen aard. Maar reeds de louter wetenschappelijke erkenning van het andere deel, de boven den ouden partij-ijver zich verheffende, tot eene onpartijdige voorwerpelijke beschouwing der dingen zich uitstrekkende rigting des tijds, reeds *deze* was, wanneer wij het onpartijdig beschouwen, een *gewin*, een *vooruitgang*; schoon ook zulk eenen, die het zeker optreden moeilijk maakte en het onzekere ligt uit het evenwigt bragt.

Zien wij nu op de bijzondere personen, zoo waren de beweeggronden, welke een ieder hunner tot de Roomsche Kerk overbragten, zeer verschillend, al naar het verschil der personen, hunner

inwendige behoefte en hunner uitwendige stelling. Van de laagste beweegredenen des eigenbelangs, het uitzigt op tijdelijk voordeel enz. willen wij hier niet spreken, en schoon ook GÖTTE het uitgesproken heeft, dat op iedereen, die zijne Godsdienst verandert, een vlek blijft hangen in het oordeel der wereld, zoo moeten wij ons toch boven dit gemeene oordeel der wereld trachten te verheffen. God is alleen regter over het binnenste. Nogtans erkent ook het menschelijk oordeel trappen en onderscheid; er bestaan edele en minder edele beweegredenen; ja, dikwijls is het het schijnbaar tegenovergestelde, wat tot dezelfde gebeurtenis leidt. Zoo kon de een uit onverschilligheid den eenen geloofsvorm met den anderen verwisselen, terwijl de overgang voor een ander regt eigenlijk tot eene gewetenszaak werd. Maar ook het geweten kon van verschillende zijden bepaald en misleid worden; den een kon eene louter godsdienstige, schoon verkeerd begrepene behoefte leiden, bij anderen kon nog voor het eigenlijk godsdienstige het kunstmatig aesthetische, bij nog anderen een staatkundig — behoudend belang de overhand hebben. En zoo vinden wij het werkelijk. — Terwijl nog omstreeks het midden der vorige eeuw bij WINKELMANN'S overgang eene volslagen onverschilligheid geheel openlijk aan het licht komt, zoo zullen wij bij STOLBERG eene practisch-godsdienstige beweegreden zien heerschen; bij FREDERIK SCHLEGEL daarentegen zal nevens de godsdienstige beweegreden ook de invloed der romantiek zichtbaar worden, die dan bijzonder bij ZACHARIAS WERNER in sterke overdrijving op den voorgrond treedt. Beide, het romantische en het staatkundige vinden wij op bijzondere wijze

bij ADAM MULLER vermengd, terwijl eindelijk bij LODEWIJK VAN HALLER alle betoovering der romantiek verdwijnt, en de staatkundige zijde alleen in aristokratisch-diplomatisch *prosa* te voorschijn komt. Met andere woorden: WINKELMANN zocht bij zijnen overgang vrijen onbelemmerden toegang tot het wetenschappelijk en kunstlievend *Rome* en eene zekere uitwendige stelling, STOLBERG den inwendigen vrede en de rust voor zijne ziel, de romantische schrijvers zochten de verwezentlijking hunner middeleeuwsche idealen, SCHLEGEL wel is waar meer een rein, WERNER een verdraaid ideaal, doch MULLER en HALLER zochten vastgegronde vormen voor het staatkundig leven, en zoo de verwezentlijking hunner eigendommelijke staatstheorie. Natuurlijk, dat ook veel verschillends in één en dezelfde persoonlijkheid, schoon ook in verschillende schakeringen, kon doordringen. — Laat ons alzoo, zooveel mogelijk, deze verschillende stappen uit elkander houden en elk in het bijzonder beschouwen, zonder echter bij iederen met dezelfde uitvoerigheid te vertoeven.

Wij moeten hier het eerst een paar tiental jaren meer achterwaarts teruggaan, daar wij het eerst van WINKELMANN spreken, den grooten tijdgenoot van LESSING, dien wij tot hiertoe bespaard hebben. WINKELMANN stond buiten alle betrekking met de romantische school. Hij is niet slechts een goed deel ouder, dan zij, maar zijne geheele rigting maakte zelfs de bepaaldste tegenstelling met de latere romantiek. WINKELMANN leefde niet als de romantische schrijvers in de middeleeuwsche, hij leefde in de antieke wereldbeschouwing. De klassieke wereld der Grieken was zijn vaderland: de

eeuw van PERICLES zijn paradijs. Deze wereldbeschouwing had hij *vóór* zijnen overgang en behield die na denzelfven; de tegenstelling van Protestantismus en Catholicismus ging hem in het gemeen in het geheel niet als zoodanig aan. Hij beschouwde elken geloofsvorm als een bloot omhulsel, als een wel onontheerlijk gewaad, om zich aan andere menschen te vertoonen, maar altijd als een gewaad, dat men naar welgevallen veranderen mogt. Om nu te *Rome* ongehinderd zich aan de studiën der oudheid te kunnen overgeven, vond hij het het geschiktste, om zich ook naar de daar bestaande Godsdienst te schikken; hij gevoelde, heet het in GÖTZE's schrift over WINKELMANN en zijne eeuw (*), dat men om te *Rome* een Romein te zijn, om zich innig met het daar bestaande in een te weven, een vertrouwelijken omgang te genieten, noodwendig zich bij die gemeente voegen, haar geloof omhelzen, zich naar hare gebruiken schikken moest. » Hij knoopte daarom door den biechtvader van den koning van *Polen* onderhandelingen aan met den pauselijken nuntius en leide te *Dresden*, 1754, de Catholijke geloofsbelijdenis af. Dat alles deed hij met de grootste onverschilligheid; hij spotte zelfs na zijnen overgang met de Catholijke ceremoniën, welke hij genoodzaakt was mede te maken, met eene ligtzinnigheid, zooals zich geen weldenkend Protestant tegenover een Catholijk veroorlooven zoude, en zooals wij die hier niet herhalen mogen (†). Ja, hij bekende het zijnen vrienden zelfs,

(*) S. 403.

(†) Voor den lezer moge het hier staan. In zijne brieven (Werke IX, S. 109) schrijft hij kort na zijnen overgang het

dat niets anders dan de liefde tot de wetenschappen hem bewogen had, den rok om te keeren." — Deze gezindheid staat, gelijk men ligt ziet, in naauw verband met die, zooals zij door het Fransch en Engelsch Deïsmus ook naar *Duitschland* verbreid was geworden, en zooals zij bij menigen priester en leek ook in de Catholijke Kerk heerschte, en het moet op ons slechts een treurigen indruk maken, hoe een man, die anders zoo hoog stond in beschaving, hier de grootste ligtvaardigheid betoonde. Doen wij hem onregt, wanneer wij zeggen, dat hij zijn Protestantsch

volgende: » Ik ben gedwongen, drie dagen in de week vasten-spijs te eten, dewijl eenige Catholijken in het gezelschap zijn, die mij kennen... In het begin, toen mij eenige kettters, die mij kennen, in de mis zagen knielen, had ik mij geschaamd; doch ik werd drierster; doch er zoude mij niemand zien, wanneer ik niet de mis hoorde van 11 tot 12 ure, daar de muziek is.... Ik had een al te gevoelig knieleder, dan men hebben moet, om met goede *grace* (zwier) Catholijk te knielen... In den winter had ik mijnen *manchon* er ondergelegd; in den zomer zou ik enkel daarom een paar slaghandschoenen bij mij moeten dragen, om godvruchtig te knielen. Ik bemerk, er ontbreekt mij nog veel tot mijne zaligheid. Wanneer ik met de rechterhand het kruis maken wil, zoo doet zich de linkerhand voor tot groote ergernis van diegenen, die naast mij zijn... Op Aschwoensdag ben ik ingeascht geworden; ik trok, uit vrees van het verkeerd te maken, met het hoofd en de geheiligde drek ware mij bijna in den mond gesmeerd geworden. Ik heb ook op nieuw gebiecht, allerlei schoone zaken, welke zich beter in het Latijn dan in de vrouw moedertaal zeggen laten... Zeven Vader Onzen en zeven Ave MARIA's moest ik bidden. Gij ziet, dat de heilige Kerk eene zeer goede moeder is. Tot ongeluk kon ik het Ave niet bidden, Pater noster heb ik niet noodig, het raakt uit de mode tot in *Bohemen*. Zoude ik u niet spoedig belust maken, om een Catholijk te worden?"

Heidendom met het Catholijke verwisseld heeft? Hoe geheel anders bij STOLBERG! Ik mogt zeggen, de overgang van STOLBERG maakte met dien van WINKELMANN het reine tegendeel uit. Wat daar ligt afgedaan wordt, gaat hier door zwaren strijd heen, en terwijl daar de vooringenomenheid met de Romeinsche en Grieksche oudheid tot den uitersten stap heen leidde, zoo ging bij STOLBERG, die eerst ook een groot vereerder der ouden was, de breuk met de klassieke oudheid vooraf. Den weg naar *Rome* nam STOLBERG niet door het Heidendom, maar door het Jodendom. Hoe meer hij den God des Ouden Testaments, den God der Aartsvaderen, van eenen MOZES, van eenen DAVID en van de Profeten als den eenig waren God zich gedrongen voelde te aanbidden en al het overige, het wereldsche Hem ten offer te brengen, hoe meer het zijne grondstelling geworden was: » alles is ijdel, welks grond en doel *God* niet is" en wel de levende God der Openbaring, de God des Bijbels; des te meer deed zich ook bij hem de behoefte gevoelen, om dezen God op eene wijze te dienen, zooals het hem onder de gegeven omstandigheden slechts in de Roomsche Kerk mogelijk scheen. De grond tot dit verschijnsel moet in 's mans levenslot gezocht worden.

FREDERIK LEOPOLD, Graaf van *Stolberg*, was in het jaar 1750 te *Bramstadt* in het Holsteinsche geboren en had eene regtgeloovige Luthersche opvoeding genoten. Zijne studiën volbragt hij te *Göttingen* en sloot zich daar aan dat dichterverbond aan, hetwelk onder den naam van Haagverbond bekend, der Duitsche letterkunde den weg tot SCHILLER en GÖTHE baande. HÖLTY, BURGER,

voss nevens den ouden broeder van STOLBERG, CHRISTIAAN, waren de leden van dit verbond. Hier dweept STOLBERG voor de idealen van staatkundige vrijheid. Op eene reis door *Zwitserland* in het jaar 1775 maakte hij kennis met LAVATER, voor wien hij van ganscher ziele ingenomen werd. Over den indruk, dien LAVATER als mensch, als vader des huisgezins, als lid der maatschappij, als prediker op hem maakte, schreef hij aan CLAUDIUS in de sterkste uitdrukkingen (*). » Wanneer mijne verbeelding (van het genot der reis) vermoeid is, en uitrusten wil, zoo voer ik haar in het huis van mijnen LAVATER; het doet mij goed, gelijk het mij telken male innig goed deed, wanneer ik den dorpel van dit geliefde huis betrad. Innige vrede, stil, zalig genot vervulde dikwijls mijne ziel, nog eer ik hem zag, wanneer mij zijne lieve kinderen vrolijk en koutend te gemoet liepen, of wanneer ik door de half geopende deur der zijkamer zijne trouwe, zachtaardige, beminnenswaardige echtgenoot aanschouwde. En wanneer ik hem zelve zag! Wanneer hij met hartelijke liefde ons alle drie in zijne armen sloot! O mijn liefste CLAUDIUS! Gij moet hem zelf nog zien; de heetste tranen stort ik op het blad, woorden ontbreken mij wanneer ik van LAVATER spreken wil, en toch wil ik van hem stamelen, dewijl ook gij hem zoo innig bemint... Hoe verdient dat hart nader gekend te zijn, dat hart hetwelk zooveel omvat als zijn genie! dat hart, hetwelk van ijver brandt en zoo vol is van zachtmoedige verdraagzaamheid! hetwelk voor zoo vele

(*) Deutsches Museum, 1776, I, S. 42 ff.

vrienden zich openen kan, en voor een ieder, als ware hij de eenige!... steeds eenvoudig als een kind, en toch hoe groot, hoe overvloeijende, hoe moedig, hoe vrij, hoe vol heldenmoed, hoe zuiver in zijne reine onvermengde bevindingen.... Wanneer hij in den vertrouwelijken kring van weinige vrienden zich meer en meer ontwikkelt, en dan vlammen van het genie en uistorting van het edelste hart den luisterenden vriend in verrukking brengen, wanneer hij met de snelheid, de kracht en het licht des bliksems, de diepste diepte en iedere kromte dezer diepte verlicht, wanneer hij bij gewone voorwerpen duizend nieuwe belangrijke zijden opmerkt... wanneer hij gedachten op gedachten... bevinding op bevinding bouwt... of wanneer hij een vriend in den vertrouwelijken avondstond op de tinne van zijn huis voert en met de laatste stralen der ondergaande zon over het rood weerschijnend sneeuwgebergte zich stille vreugde in het hart stroomen laat en zich deze vreugde over zijne lippen weder in het hart des vriends uitstort.... O mijn CLAUDIUS! wanneer hij zich en den vriend bij zulke gewaarwordingen »zoet indweept" dan hangt men met de ziel aan zijne lippen, waarvan de rede als honig afdruipt! dan gaat men in eene zalige stemming zoo zelfbehagelijk weder huiswaarts, als iemand zeide, dat hij steeds met verzadigde ziele de gastmalen van PLATO verlaten had (*)!"

Ik heb deze plaats met opzet medegedeeld, om-

(*) In gelijke geestverrukking laat hij zich dan ook over LAVATER'S predikatiën uit; de plaats verdient nagelezen te worden.

dat ik geloof, dat zij meer dan alle algemeene woorden ons een blik in STOLBERG's toenmalige bevindingswijze werpen laat. STOLBERG was geheel gevoelsmensch, ja maar al te zeer, met zinnelijkphantastische bijmenging, en thans reeds moest hij zich daarom met den teergevoeligen LAVATER, met PFENNINGER, CLAUDIUS enz. inniger vereenigd gevoelen, dan met den koeler denkenden, scherp oordeelenden VOSS. Deze neemt het hem daarom zeer kwalijk, dat hij in den brief, waarin hij zoo » ophemelend en bombastisch » van LAVATER gesproken had, geen groet aan hem den » verstandsmensch » had laten doen (*).

In het jaar 1782 trad STOLBERG in het huwelijk met AGNES VAN WITZLEBEN, welke reeds zes jaren daarna stierf, en hem een' zoon en drie dochters naliet. Omstreeks dezen tijd kwam ook VOSS te *Eutin*, en daar werd de oude akademievriendschap, in weerwil van het verschil van gevoelens, vernieuwd. AGNES stond volgens de eigen verzekering van VOSS, tusschen de verschillend denkende en verschillend gevoelende vrienden als een engel des vredes. Kort na haren dood brak de Fransche omwenteling uit, met welker ideën ook STOLBERG eerst ingenomen was, maar waaromtrent

(*) Zie deszelfs schrift: wie ward Fritz STOLBERG ein Unfreier? im Sophronizon 1819, 3 Heft. S. 9. — VOSS merkt op, dat LESSING, die toenmaals te *Hamburg* was, in het vroegtijdig genie bereids den wormsteek erkend had. En voorzeker heeft dat » zoete indweepen » iets dat tegenzin verwekt, dat een' gezonden krachten zin terugstoot, zonder dat men om dit onzuiver bijmengsel den geheelen stroom der geestverrukking voor vergiftigd houden zal.

hij spoedig een ander inzicht kreeg. Hij vreesde voor eene onheilvolle toekomst. Of hij zijn staatkundig gevoelen slechts daarom veranderd had, dewijl met de monarchie ook de adel in gevaar gebragt werd, laten wij aan zijne plaats. Doch dat louter gekwetste adeltrots hem in de Catholijke Kerk terug gedreven heeft, schijnt ons, naar al wat wij van zijnen godsdienstigen kampstrijd weten, eene harde bewering. STOLBERG was intusschen koninklijk Deensch gezant te *Berlijn* geworden, en trad in het jaar 1790 met de gravin SOPHIA VAN REDERN in het huwelijk. Met deze zijne tweede echtgenoot deed hij in de lente van het jaar 1791 eene reis naar *Italië*; zooals voss vermoedt, niet om de schoone natuur en de kunst, maar om de Roomsche eeredienst, wier zinvolle symboliek ook LAVATER wat onvoorzigtig in een lied geprezen had. Hij nam den weg over *Munster*. Hier vertoefde hij twee en een halven dag in het huis van de vorstin GALLIZIN, die uitstekende Duitsche dame, welke, nadat zij de wereld en de wijsbegeerte van eenen VOLTAIRE en DIDEROT vaarwel gezegd had, zich als eene leerling van den Christelijken wijsgeer HEMSTERHUIS (*) beleet, en die daarna nog verder door den omgang met den minister FURSTENBERG en eenige Catholijke geestelijken steeds dieper in het inwendig wezen des Christendoms (het Catholijke namelijk) ingeleid werd. Het was intusschen (en daarop is wel acht

(*) FRANS HEMSTERHUIS (geb. 1720, overl. 1790), dien men den PLATO der XVIII^{de} eeuw genoemd heeft, een fijngevoelig Protestantisch denker. Hij heeft aan de prinses onderscheidene schriften onder den naam van DIOTIMA opgedragen.

te geven) minder het *Roomsch*-Catholijke Christendom met deszelfs uiterlijke werkheiligheid en deszelfs doode instellingen, wat in de Munstersche kringen voorgestaan werd, dan veeleer dat met de Duitsche Mystiek in verband staande gevoelschristendom, dat bij velen van dien tijd als Piëtismus gold, het was het Christendom van eenen LAVATER, van eenen HAMANN, van eenen CLAUDIUS, wel is waar met eene Catholijke tint en in aansluiting aan de Catholijke Kerk. Deze Munstersche indrukken schijnen veel dieper wortel in STOLBERG gevat te hebben, dan de Roomsche, schoon ook de praal der Roomsche Godsdienst ook het hare er toe moge bijgedragen hebben, om de voor zoodanige indrukken ontvangbare verbeelding des dichters te ontvlammen. Ware ook STOLBERG nimmer te *Rome* geweest, de Munstersche vrienden zouden dezelfde magt op hem geoefend hebben. Van nu af bleef hij met deze Duitsch-Catholijke vrienden in vereeniging. De van het hart uitgaande en op het hart terugwerkende opvatting van het Christendom, zooals zij juist daar aangekweekt werd, kreeg in hem meer en meer de overhand boven de louter verstandelijke, en men kon eer zeggen, dat zich van hem eene Piëtistische, dan eene Catholijke wereldbeschouwing meester gemaakt heeft. Steeds sterker vertoonde zich zijn ijver, niet zoozeer tegen LUTHER en de Hervorming der XVI^{de} eeuw, als veeleer tegen het Protestantismus der XVIII^{de}, tegen de verlichtende rigtingen des tijds; ja, eer hij nog Catholijk werd, werd hij veeleer een *orthodox Luthersche*. Dit bewees hij daardoor, dat hij zich tegen de invoering eener rationalistische Agenda in het Holsteinsche met alle kracht

verzette. In zijne gezindheid sloot hij zich aan KLEUKER aan, dien wij bereids als een der weinige Openbarings-geloovige Godgeleerden des tijds kennen en dien voss wel ten onregte » een' duister hoofd'' noemt. Dat STOLBERG reeds toenmaals in het hart Catholijk geweest was, en den ijver voor het orthodox Lutherdom slechts gehuicheld had, is wel niet aan te nemen, anders hadden ook CLAUDIUS, LAVATER, HAMANN, KLEUKER, zelfs JACOBI en nog vele anderen, welke eenen vromen, voor zijne Godsdienst ijverenden Catholijk boven eenen bloot ontkennenden Protestant voortrokken, als heimelijke Catholijken moeten gelden. En zij golden het ook bij velen. Doch terwijl deze nogtans met hunne gevoelens aan de Protestantsche Kerk getrouw bleven, zoo kon zich STOLBERG niet op *dit* standpunt houden. Hij gevoelde zich te midden van het gewoel te zeer afgezonderd. Hij helde alzo over tot *die* Kerk, welke hij als de voortzetting en voltooiing van dat verbond beschouwde, dat God reeds in het Oude Testament met de menschen gesloten had. De daarstelling eener zichtbare Godsregering op aarde was hem tot historische noodzakelijkheid geworden. — De overgang geschiedde in het jaar 1800 te *Munster*.

Niet voss alleen, die zich te weinig in de godsdienstige denk- en gevoelswijze van den voormaligen Göttinger vriend wist te verplaatsen en die bij al zijne psychologie toch onpsychologisch genoeg alles uit den bij hem gehaten adeltrots en uit priester-bemoeijingen afleidt, maar juist ook *die* mannen, die tot hiertoe dezelfde gevoelsrigting met hem gedeeld hadden, namelijk de door hem zoo hoog vereerde en hem eerende LAVATER, en

zoo ook JACOBI keurden den stap op het hoogste af. JACOBI leidt denzelven uit een samenmengsel van hartstogten af, waarover de hel hare bespotting uitbraakte, en ook LAVATER deed tegen den vriend eene sterke taal uitgaan (*).” STOLBERG beklagt er zich bitter over, dat JACOBI, die voor den Atheïst FICHTE zijn huis geopend had, het voor hem sloot. En werkelijk had JACOBI het uitgesproken, dat de tegenwoordigheid van STOLBERG hem dooden zoude! Doch het is begrijpelijk, dat juist deze mannen, die het echte godsdienstige leven, zooals het zich ook bij STOLBERG openbaarde, naar deszelfs geheel gewigt wisten te waarderen, dat juist zij des te meer gebelgd waren, daar STOLBERG door zijnen overgang als het ware te verstaan gaf, dat zij zelve slechts op den *halven* weg ter zaligheid waren blijven staan, of daar hij de reeds lang gekoesterde verdenking op nieuw hielp versterken, alsof zij ten laatste zelve prosiëten voor *Rome* wierven en zelfs wel in het geheim het met de Catholijken hielden. Wat deze verdenking betreft, zoo vraagt men voorzeker, met welk regt dezelve gekoesterd werd? Het is waar, LAVATER had vele vrienden onder de Catholijken, mannen, die met zijn hart meer overeenstemden, dan de ontkennende geesten in de Protestantsche wereld; maar LAVATER maakt wel onderscheid tusschen het Catholicismus volgens het denkbeeld en tusschen het Roomsche, en zoo zeer hij het verhevene van het eerste in staat was te waarderen, zoo zeer verfoeide hij de aanmatiging en verdooingszucht van het laatste. Doch hoe kwam JA-

(*) Vergel. de plaatsen bij GELZER, S. 106 ff.

GOBI er toe, voor een geheimen Catholijk gehouden te worden, hij, die zich tegenover het positieve Christendom zelfs als een scepticus gedroeg? JACOBI had het bij de verlichten bijzonder daardoor bedorven, dat hij zich gedurende langen tijd en wel meer dan billijk was, een man aantrok, die niet zonder grond in de verdenking van een geheim gehouden Catholicismus stond. Dit was de Luthersche Opper-hofprediker STARK te *Darmstadt*, wiens nameloos geschrift *Theodul's gastmaal*, de vereeniging der Christelijke Godsdienstpartijen ten doel had en waarin voorzeker het Catholicismus veel meer ingeruimd werd, dan billijk is. Men gaf dezen man na, dat hij te *Dresden* (volgens anderen in de kerk van St. SULPICE te *Parijs*) de Protestantsche geloofsbelijdenis afgezworen had, en desniettemin in zijne uitwendige betrekking Protestantsch prediker gebleven was tot aan zijnen dood. Toen deze in het jaar 1816 inviel, vond men in zijn huis eene volkomen tot het mis-lezen ingerigte kamer, en hij zelf wilde in *gewijde* aarde begraven zijn. Dit ware nu voorzeker een bewijs, dat, schoon ook de verlichters het in het verdacht houden van Jezuitismus mede te ver dreeven en menige onschuldigen met dezelfde onverdraagzaamheid vervolgen mogten, welke zij in de tegenstanders afkeurden, hunne bezorgdheid toch niet zoo geheel ongegrond was. En daarom mag men dan ook de strenge wijze, waarop VOSS tegen STOLBERG optrad, zijnen Protestantschen ijver te goede houden. Doch wat STOLBERG betreft, zoo vinden wij bij hem ook na zijnen overgang minder een ijveren voor Roomsche vormen en pauselijke instellingen, als veeleer eene warme en nadrukke-

lijke aanbeveling van het positieve, Bijbelsche Christendom en van een in de liefde werkzaam geloof. Eene schoone getuigenis dezer gezindheid geeft de opdracht aan zijne zonen en dochters van het jaar 1806, waarmede hij zijne geschiedenis der Godsdienst van JEZUS CHRISTUS opende, en waaruit ik het een en ander wil mededeelen. Die leidende grondstelling, welke STOLBERG reeds vóór zijnen overgang tot de zijne gemaakt had, dat alles ijdel was, welks grónd en doel God niet is (en waaromtrent niet in te zien is, hoe men dezelve met voss eene Jezuitische grondstelling noemen kan (*)), straalt ook in *deze* opdracht door. » Liefde tot God is onze bestemming; ook elkander moeten wij in God liefhebben. Wat zijne bestemming mist dat bevindt zich kwalijk. De natuurlijke mensch heeft gevoel van dezen verkeerden toestand, maar hij verstaat dien niet; daarom laten alle gewaande goederen hem ledig, al schijnen zij hem ook nog zoo schoon... Noch de mensch, noch eenig redelijk schepsel kan rust vinden, dan in God en in de hoop, zich in God eeuwig te verblijden. Wanneer de mensch door zonde zich van God verwijdert, dus tegen zijne oorspronkelijke bestemming handelt, zoo gevoelt hij terstond inwendig mishagen. Met regt noemen wij het geweten. De mensch weet, ook wanneer

(*) Dat de grondstelling Jezuitisch geduid konde worden *in majorem Dei gloriam*, willen wij niet ontkennen; maar op zich zelve is zij zoo anti-Jezuitisch als mogelijk en zoo goed Protestantsch, als eenige uitspraak eener Protestantsche zinspreuk. Of rust niet de geheele Protestantsche leer omtrent de zonde daarop, dat de natuurlijke mensch iets anders meer bemint, dan God? vergel. het 1 Art. van de Apologie der Augsb. Conf.

niemand hem onderrigtte, dat hij door zonde zijn binnenste beroert; en wilde hij het loochenen, zoo zoude zijn schaamrood hem de leugen verwijten. Behalve in het geweten openbaart God zich aan ons in de natuur; maar de geschiedenis van alle tijden leert, hoe weinig de menschen op deze openbaringen acht gaven. De natuur misbruikten zij en knielden voor de schepselen, en om het geweten te misleiden, gaven zij den afgoden hunne eigene booze lusten. Maar van den beginne der menschheid af heeft God zich aan de menschen ook onmiddellijk geopenbaard. Toen zij van Hem afgefallen waren, ging Zijne erbarming hen na; troostend en heiligend was de Godsdienst hunne levensgezellin... de Godsdienst van JEZUS CHRISTUS, wiens belofte de leidstar in de tijden van het oud Verbond werd, wiens verschijning ons den dag aanbragt, in welks licht wij wandelen moeten. *De Godsdienst van JEZUS CHRISTUS* leert ons God kennen, door *haar* noodigt God ons uit, om Hem lief te hebben, door *haar* noodigt Hij ons uit tot het eeuwige heil. Om deze uitnoodiging te kunnen volgen, om *haar* te willen volgen, moeten wij aan de Godsdienst van JEZUS gelooven... In onzen kranken wil ligt het wee onzer natuur, in de genezing van onzen wil ons heil. Onze wil is in ons hart, daarom spreekt God tot ons hart. De Godsdienst van JEZUS CHRISTUS is een aanzoeken om eene bruid, een aanzoeken om liefde... De heilige vreeze Gods sluit de liefde niet alleen niet uit; maar *zij* is eene tot de liefde heenleidende, daarna steeds meer met liefde zich verbindende kinderlijke vreeze. De ware heilige vreeze Gods sluit de vrees voor alles uit wat *niet* God is,

zij geeft heldenmoed ten aanzien van al het geschapene, en vreest alleen Hem... Zonder vreeze Gods is nog niemand tot de *Godzaligheid* gekomen, zij is de opvoedster der ziel, gelijk de wet de tuchtmeesteres van het uitverkoren volk was... En wat zal men van *die* liefde zeggen, welker denkbeeld alleen de Godsdienst geeft?... Wat kan wenschenswaardig, schoon en goed schijnen, dat de Godsdienst van JEZUS CHRISTUS niet waarborgt? Tracht gij naar vreugde? Zij geeft eeuwige blijdschap, de hoop op welke reeds hier beneden tegen alle vreugde en alle lijden des tijds in ruime mate opweegt. Naar lang leven? *Zij* geeft zalige onsterfelijkheid! Naar rust? *Zij* alleen geeft rust, hier beneden bij de stormen des levens... en hier namaals eeuwige rust. Naar vrede? de groet, waarmede de Heer zijne navolgers zegent, is: »vrede zij met u!» Wat is de vrede dezer wereld? De Zoon Gods geeft den waren vrede... Naar vriendschap? Waar is zij zekerder, waar inniger, waar duurzamer, dan onder navolgers van *éenen* geliefde, die allen zonder ijverzucht slechts naar *één* doel streven en waar ieder door deelneming in den ander zelf gewint? waar de heilige liefde des eenen door heilige liefde des anderen ontvonkt? Tracht gij naar grootheid? Wat is grooter dan het kindschap Gods? Naar magt? Wie daar wil, wat God wil, is die niet op zekere wijze deelgenoot zijner almacht? Naar vrijheid? Het Evangelie is de volmaakte wet der vrijheid... Naar wijsheid? Slechts de wijsheid der Godsdienst verdient dezen naam. Naar deugd? Welke deugd *leert*, welke deugd *geeft* de Godsdienst van JEZUS CHRISTUS niet? *Reine* deugd, welke geoefend om

Gods wil, *zekere* deugd, welke geleid wordt aan de hand van de bevallige ootmoedigheid, die dochter der Godsdienst, welke, door de wereld als nederig geacht, van hemelschen zin is; als lafhartig geacht, leeuwenmoed bezit, dewijl zij met kinderlijk vertrouwen slechts op de kracht Gods rekent en in *Zijne* sterkte... sterk is. Tracht gij naar liefde? de gansche geest dezer Godsdienst *is* liefde; liefde, van welke zonder haar de menschen geen begrip zouden hebben. In *haar* is de liefde de band der volmaaktheid. Alle deugden, welke zij leert, grondt zij op de liefde tot God, alle deugden, welke zij geeft, gaan uit van liefde tot God... Welk een levendmakenden adem der liefde stroomt door alle schriften des Nieuwen Verbonds! De geheele Godsdienst is ja slechts *één* verbond van eeuwige liefde der geloovigen onder elkander in JEZUS CHRISTUS met God.

Dit moge genoeg zijn, om ons eene voorstelling van STOLBERG's Christelijke gevoelens *na* zijnen overgang te geven. Gij zult dezelfde gevoelens hier wedergevonden hebben, welke wij bij HAMANN, CLAUDIUS, LAVATER vonden; gevoelens, zooals zij in het gemeen bij de aanhangers van het positieve Christendom te allen tijde gevonden zijn geworden, en zooals ze de Protestant zich toeëigenen *kan* en zich toeëigenen *moet*, zoo goed als de Catholijk, wanneer hij niet in de ijdele ontkenning wegzinken wil. *Deze* gevoelens verklaart STOLBERG in dezelfde opdracht aan zijne kinderen als het *ééne* noodige, en schoon hij ook sterke uitdrukkingen tegen de heerschende wijsbegeerte, tegen de aanmatigheden der rede enz. liet invloeijen, zoo zijn deze uitdrukkingen, gelijk zij van ouds ook

in de Protestantsche Kerk gehoord zijn geworden, van het standpunt van een (wel is waar eenzijdig) supranaturalismus uitgegaan. Nergens vindt men in de geheele opdracht, welke ik naauwkeurig doorloopen heb, iets Roomsch-Catholijks, in den eigenlijken zin, nergens iets van de magt der pausen, van Hierarchie, van misoffer, van ceremoniën enz. nog veel minder een spoor van uitwendige werkeilichheid en verdienstelijkheid der goede werken, of van verdoeming der ketters. Het eenige, waarin de Catholijk maar even uitkomt, is eene plaats, waar het heet (*): *Die tempel*, welken dit (het waarlijk Christelijk) geloof Hem oprigt, staat onwankelbaar daar, in eenvoudigheid en in grootheid voor de oogen der wereld. Goddelijke oorkonde *en heilige overlevering* vereenigen zich in de bovenste ronding der rotsbogen, welke denzelven ondersteunen. Deszelfs hoog gewelf opent zich voor het licht des hemels, hetwelk door eenige gedeelten des tempels helder heenstraalt, eenige gewijde portalen in heilige schemering laat. Vuur des hemels ontsteekt de vlam der godsvrucht op het altaar, en in den *damp des wierooks* stijgt het vrome gebed opwaarts. In *dezen tempel alleen* worden wij onderrigt omtrent onze ware bestemming." — Daarin is voorzeker eene zinspeling op de alleenzaligmakende Kerk, doch het begrip van deze Kerk is weder zoo onbepaald gelaten, dat men daarbij ook aan de Kerk van CHRISTUS in het algemeen, aan de onzichtbare gemeenschap der geloovigen denken konde, wanneer niet de *overlevering*, welke nevens den Bijbel genoemd

(*) S. XIX.

wordt, en de *damp des wierooks*, welke niet slechts allegorisch gemeend zijn kan, meer bepaald op de Roomsche-Catholijke Kerk doelden.

Uit het tot hiertoe gezegde is ons dus klaar geworden: de *inhoud*, de *kern* van het geloof van STOLBERG bleef over het geheel dezelfde na zijnen overgang als voorheen, alleen geloofde hij, dat deze kern in de Catholijke Kerk alleen met zekerheid kon in stand blijven. En daarin bestond voorzeker zijne dwaling. Hij kende zich in het bezit van hetzelfde geloofsgoed, dat zijne Protestantische vrienden *met* hem bezaten; alleen meende hij dit goed daardoor voor den ondergang te moeten bewaren, dat hij het aan boord van het groote schip bragt, terwijl genen dat zelfde goed voortdurend aan het gebrekkelijk geworden vaartuig op de onstuimige baren toevertrouwden, in de goede meening, dat diezelfde magt, welke wind en golven bedwong, ook thans nog als reddende magt zich betoonen zoude. STOLBERG's dwaling bestond dus wezentlijk daarin, dat hij de in het Protestantismus nog liggende levenskracht miskende. De Munstersche vrienden hadden hem, steunende op menigerlei ervaringen, doch die zij eenzijdig in rekening bragten, bepraat, » dat het Protestantismus zoo lang zoude protesteren, tot het den vorsten hun rijk en den lieven God Zijne Godheid af protesteerde, dat het eene reeks van nullen was zonder voorafgaand getal." En alsof slechts het *Roomsche* getal een getal ware, sloot hij zich aan deze gemeenschap aan, niet bedenkende, hoe geheel anders hij alles mede in den koop nemen moest, om zich van zijn gewin te verzekeren. Doch terwijl anderen der overgeganen juist aan de

Roomscbe vormen het voornaamste gewigt hechten, zoo was dit bij STOLBERG minder het geval (*). Hij toont minder middeleeuwsche romantische sympathiën, dan de uiterlijk in de Protestantsche Kerk teruggeblevene NOVALIS. Ook de romantische poëzy is aan STOLBERG's overgang onschuldig; want als dichter behoorde hij tot die Göttinger school, welke in de klassieke schrijvers der oudheid hare voorbeelden zocht. Doch nu wenden wij ons tot diegenen, bij wie de invloed van het Romantische meer bepaald te voorschijn kwam, en zich voornamelijk in de vooringenomenheid met middeleeuwsche vormen deed kennen; tot die mannen, welke de romantische school zelve hielpen stichten en uitbreiden. Hadden wij de geschiedenis der letterkunde als doel in het oog, zoo moesten wij hier van de gebroeders SCHLEGEL en TIECK uitvoerig handelen. Doch wij spreken slechts van diegenen, die uit deze school werkelijk tot de Catholijke Kerk overgegaan zijn, van FREDERIK SCHLEGEL en ZACHARIAS WERNER. Onbetwistbaar staat SCHLEGEL verre boven WERNER. Hij overtreft hem in geest, in beschaving, in oordeel, en ook in zedelijk-godsdienstige gehalte. Wel is waar komen juist bij SCHLEGEL nevens groote verdiensten

(*) Ook in de bewerking van STOLBERG's *Kerkgeschiedenis* doet zich een meer bepaalde invloed van het Roomsche-Catholijke slechts matig kennen. Wel is waar gaat die door hem zelve bearbeide geschiedenis niet verder dan tot de V^{de} eeuw, wanneer het Roomsche-Catholijke leven zich eerst in deszelfs wijdste omtrekken begon te ontwikkelen. Hij neemt in zijne voorstelling het geheele O. T. in oogenschouw, en voorzeker ziet hij in de Levitische eeredienst voorbeelden der Roomsche enz. Maar over het geheel heeft ook hier het *Bijbelsch Supranaturalismus* het overwigt

in de letterkunde ook de zedelijke afdwalingen der romantiek het levendigst te voorschijn, daar de schrijver der *Lucinde* regt eigenlijk de aanvoerder werd van die over alle bepalingen der zoogenaamde welvoegelijkheid heenstappende zede-leer, welke voor de vrijmaking des vleesch es den weg baande; doch wij zouden hem onregt doen, wanneer wij zijnen overgang tot de Catholijke Kerk, welke in het jaar 1808 te *Weenen* plaats had, met deze rigting in onmiddellijk verband wilden brengen. Veelmeer werd bij hem van toen af eene ernstiger levensrigting zichtbaar. Wat hem eigenlijk daartoe bewogen heeft? dat vroegen toen reeds de lieden, zonder een bepaald antwoord daarop te ontvangen. Zoo schrijft onder anderen ZELTER aan GÖTHE (*): » SCHLEGEL is op eenmaal wijs geworden. Aan hem heeft de alleenzaligmakende Kerk een goeden visch gevangen; maar het ergert mij nogtans, omdat ik eenmaal wat op hem gerekend had. Wat kan hij voor reden tot zulk een stap hebben? Daar bedriegt toch wel het een het ander bij den helderen zonneshijn." — Zooveel is wel zeker, dat bij SCHLEGEL meer dan bij STOLBERG de ingenomenheid met den middeleeuwschen tijd en de middeleeuwsche vormen medegewerkt heeft. SCHLEGEL bleef ook na zijnen overgang het wetenschappelijk en letterkundig leven met al zijne krachten toegedaan. Hoe had dit ook bij zijne uitgebreide kennis, bij zijne grondige nasporingen ten aanzien van kunst en oudheid anders kunnen zijn! Eene overhelling tot verstomping, tot verduistering, zooals men die dikwijls hartstogtelijk genoeg den over-

(*) Briefwechsel I. S. 223, 324.

geganen verweten heeft, is aan hem ten minste niet te bespeuren; maar begrijpelijk is het, dat hij niet slechts in zijne wijsheid der Indianen betrekkingen tot het Catholijk geloof vond, maar dat hij ook in zijne voorlezingen over letterkunde, welke hij te *Weenen* hield, den tijd der middel-eeuwen als het tijdvak van luister verhief en (even als NOVALIS) de Hervorming niet slechts als een afval van het geloof, maar ook als afval van de echte poëzij en kunst voorstelde. Nogtans denkt hij nog grooter en billijker van LUTHER, dan NOVALIS. Terwijl deze de Protestanten verwijt, dat zij LUTHER's Bijbeloverzetting gekanoniseerd hebben, zoo erkent FR. SCHLEGEL in dit meesterstuk » eene onmiskenbare verdienste (*).” Ook in LUTHER's eigen schriften vindt SCHLEGEL eene welsprekendheid, zooals zij in den loop der eeuwen onder alle volken maar zelden in die kracht te voorschijn komt. Hij noemt deze welsprekendheid wel is waar eene revolutionaire, maar de ziel, waaruit zij voortstroomde, noemt hij dan toch » eene door God en de natuur sterke, rijk toegeruste mannelijke ziel.” Niet louter duisternis ziet hij in LUTHER, maar hij erkent in hem een' strijd van het licht met de duisternis, een onomstootelijk vast geloof en een — wilden hartstogt. Wel is waar belijdt het SCHLEGEL, dat LUTHER's schriften geen anderen indruk op hem maken, dan dat medegevoel, hetwelk wij altijd ondervinden, wanneer wij zien hoe eene groote verhevene natuur door eigen schuld te gronde gaat en in het verderf loopt; maar hij kan het begrijpen, dat anderen

(*) Zie Vorlesungen über Litteratur, S. 246.

het ook anders beschouwen, en hij gelooft zelfs, dat LUTHER ten aanzien van de *kracht*, welke in hem woonde, zelfs door zijne vereerders niet naar waarde geschat was. Hij erkent LUTHER als den- genen, waarop het aankwam, op wiens ziel het ge- legd was, wat van den tijd worden zou; hij is hem de alles beslissendste man der eeuw en der natie. LUTHER, vaart SCHLEGEL voort, was ten eenenmale een volksschrijver. Zulke merkwaardige, omvattende, veelwerkende, door geestkracht bui- tengewone schrijvers heeft geen ander land in het nieuw *Europa* gehad, dan *Duitschland*. Dit schreef SCHLEGEL als Catholijk en wij mogen aan deze getuigenis ons wel wat te goed doen. Met dezelfde erkenenis spreekt hij van den poëti- schen meester-zanger HANS SACHS, van den teuto- nischen wijsgeer JAKOB BÖHM, dien hij naar SCHEL- LING's voorbeeld zeer hoog stelt. SCHLEGEL zocht in het gemeen zijn Catholicismus wetenschappe- lijk in te rigten en daarbij ook andere Gods- dienstvormen het meest mogelijk regt te laten wedervaren. Hij onderscheidt zinrijk in de we- relldgeschiedenis vier magten, welke de mensche- lijke maatschappij zamenhouden en bewegen: 1) de/ magt van het *geld* en den *handel*, en deze magt noemt hij het gild; 2) de magt van het *zwaard* (zoowel van het oorlogszwaard als van het zwaard der gerechtigheid), en dat is hem de staat; 3) de *genadekracht der Goddelijke wijding*, waarop ieder soort van priesterdom en iedere Godsdienst- vereeniging rust, die alleen den inwendigen vrede aanbrengt en ook aan het uitwendige de hoogere wijding geeft; en dit hoogere verstandelijke leven wordt in *die Kerk* aangekweekt en ontwikkeld,

wier geheiligde wereldomvattende band de in de staatsbetrekking verdeelde natiën weder verbindt en met den tijd de latere geslachten aan de vroegere aanknoopt. Daarbij komt hem nu als *vierde* magt de *wetenschap* of de school, die nu eens naauwer met den staat, dan weder naauwer met de Kerk verbonden is of ook eindelijk geheel in afhankelijkheid der geldmagt geraakt, en zoo aan de industriële doeleinden dienstbaar wordt. Dat nu SCHLEGEL juist in de verbinding der wetenschap met de Kerk en in de afhankelijkheid der school van *deze* het heil ziet, laat zich verwachten, en van uit dit gezigtspunt kan hij in de veranderingen der wetenschap, welke onafhankelijk van de Kerk tot stand kwamen, dus in de nieuwere Protestantsche wetenschap slechts een afval van het ware zien. Maar ook *hij* ziet even als NOVALIS een' tijd te gemoet, dat het den Duitschen geest gelukken zal, eene *Christelijke wijsbegeerte* die heerschappij te doen verkrijgen, welke zich wel niet stichten laat als eene sekte, maar die als een levende boom opwassen moet uit den wortel der als Goddelijk erkende Openbaring. Wanneer dat licht der hoogste kennis, waarvan geschiedenis en mythologie, talen en natuurwetenschappen, poëzij en kunst slechts de bijzondere stralen zijn, eenmaal zal aangebroken zijn, dan hoopt FR. SCHLEGEL, dat het in de natuurfilozofie nog hier en daar rondschemerende Pantheïsmus volkomen zal verdwijnen; een nieuwe levensadem, hoopt hij, zal zich dan ook over de kunst verbreiden, in de plaats der valsche phantasmagorie zal de hoogere geestelijke poëzij der waarheid komen, welke in aardsch omhulsel het woord der

ziel afspiegelt. Wat SCHLEGEL dus in zijne Voorlezingen uitgesproken heeft, dat vinden wij in een zijner gedichten kort en schoon bijeengevat in de woorden :

Geestlijk wordt vergeefs genoemd
 Wat in geestlijk licht niet roemt,
 't *Weten* moet geloofsstar heeten,
Godsdienst kern van alle weten.
Wetenschap worde aangeleerd,
 Vlijtig meêgedeeld aan allen,
 Als gij 't waar gevoel ontbeert,
 't Hart niet vroom tot God zich keert,
 Zal zij ras tot stof vervallen,
 Schooner toch wordt niets gezien
 Dan den eedlen mensch, bij wien
 Zich van hooger wijsheid 't licht
 Paart aan stillen kerkepligt.

Denken wij ons onder de Kerk de Kerk van CHRISTUS, en verstaan wij de stelling eenvoudig zoo, dat *geloof* en *weten* elkander steeds meer doordringen moeten, zoo kunnen wij het gezegde ons ook als Protestanten toeëigenen. Wij kunnen het ons in het gemeen niet verbergen, er ligt in de denkbeelden van SCHLEGEL iets geestrijks, doordachts en weldadig opwekkends. Wat bij NOVALIS in onduidelijk gevoel zich verliest, dat treedt hier in meer bepaalde gedaante te voorschijn en daarom dewijl SCHLEGEL bij allen invloed, dien ook hij aan de verbeelding bij zijne gedachtenvorming toelaat, het verstand regt laat wedervaren, is hij ook billijker in de beoordeeling van *die* Kerk, welke hij zelf den rug toekeerde.

Vergelijken wij SCHLEGEL met STOLBERG, zoo hebben wij wel is waar gevonden, dat STOLBERG meer het eenvoudig Bijbelsch Christendom, dat hij ook

in het Protestantismus hebben kon, op eene verkeerde wijze in de Catholijke Kerk zocht, terwijl SCHLEGEL voorzeker meer het eigenlijk *Kerkendom*, het Catholicismus in deszelfs geheele ontwikkeling op het oog had. Maar, *dat* moeten wij omtrent hem erkennen, hij vat dit Kerkendom in grootschen stijl op, en terwijl STOLBERG meer slechts het vrome, eenvoudige gemoed spreken laat, zoo is SCHLEGEL blijkbaar in de afleiding van zijn Catholijk stelsel geestrijker en schranderder. STOLBERG schijnt ons meer door anderen bestuurd, in een vreemden kring verbannen, waaruit hij zich niet meer losmaken kon (*), terwijl SCHLEGEL de gedachten vrij beheerscht en weet wat hij wil. Maar juist daarom heeft ook zijn voorbeeld nog verleidender gewerkt dan dat van STOLBERG, dewijl de bekoorlijkheid van het geestrijke, van het sterk treffende daaraan hangt. Ja, wij mogen het niet ontkennen, SCHLEGEL's inzicht rust bij alle Catholiserende rigting, op eene *diepere* opvatting dan de betrekkingen der geschiedenis en des levens, en wij moeten den wortel voor gezond houden, schoon ook de takken naar eene valsche rigting zich uitbreiden. Ook wij hebben het ja in de ontwikkelingsgeschiedenis van het Protestantismus dikwijls moeten betreuren, dat geloof en weten, welke ten tijde der Hervorming elkander ondersteunden en droegen, later van een gereten werden; ook wij gelooven, dat de Godsdienst en wel de Godsdienst van CHRISTUS in hare geschiedkun-

(*) In dit opzicht is hij voorzeker een *onvrije* geworden. Maar de vraag doet zich voor, of er niet ook vele onvrijen bestaan, die onder de vaan der vrijheidsmannen dienen?

dige bestemdheid, maar steeds ook weder naar de behoeften des tijds geschikt, de band zij, welke staat en familie, wetenschap en kunst moet samenstrengelen, wanneer er een nuttig leven ontstaan zal; niet zoo, wel is waar, dat de Christelijke typus op ieder bijzonder levensverschijnsel op gelijke wijze moet afgedrukt zijn, maar toch zoo, dat niets onchristelijks zich indringen, en niets, wat in de gezamentlijke ontwikkeling ingrijpt, het Christelijk karakter regtstreeks verloochent. Doch wij geven de hoop niet op, dat de zedelijke taak, welke onze tijd, tegenover de verkeerde rigtingen, zich te stellen heeft, zich juist in onze Protestantsche Kerk zal laten verwezentlijken. Zij zal zich laten verwezentlijken, hoe meer het wezen van het Protestantismus in deszelfs geheele diepte en in deszelfs historisch gewigt erkend wordt, als eene niet bloot opruimende en verlichtende, maar ook eene opbouwende en voor ondergang bewarende magt; die het eens is met de magt der eeuwige waarheid, met de magt van het Goddelijke Woord, waarbij ons God bewaren zal onder alle wisseling van menschelijke meeningen, neigingen en stelsels.

ZESTIENDE VOORLEZING.

ZACHARIAS WERNER. ADAM MULLER EN HALLER. —
NIEUWE VLUGT VAN HET PROTESTANTISMUS DOOR
SCHLEIERMACHER. ALLEENSPRAKEN EN REDENEN OVER
GODSDIENST.

Terwijl wij in de laatste bijeenkomst den overgang van STOLBERG en FR. SCHLEGEL tot de Roomsche Catholijke Kerk wel geenszins zochten te regtvaardigen, maar toch ons trachtten te verklaren uit de voorzeker hagchelijke stelling, waarin zich het Protestantismus der XVIII^{de} en XIX^{de} eeuw deelswijze geplaatst had, terwijl ons de persoonlijkheid dier beide mannen ook daar nog in hooge mate innemen moest, waar zij bereids uit het verband met onze Kerk uitgetreden waren, zoo zal bij ons daarentegen de overgang van ZACHARIAS WERNER eerder gevoel van *medelijden*, dan van hooger *medegevoel* en van achting verwekken. Wij ontmoeten hier een' mensch, die met groote talenten toegerust, toch eigenlijk in de romantiek of beter in zijne eigene met romantiek vervulde verbeelding, ja in zijne zedelijke en godsdienstige onstandvastigheid ten onder ging. Bij hem ten

minste moet het voor een ieder klaar worden, hoe zijn overgang tot het Catholicismus niets anders was, dan eene geestelijke bankroetverklaring, dat zich aanklemmen van een' ongelukkige aan de laatste reddingsbalken na doorgestaane schipbreuk. Wij hebben WERNER nevens FR. SCHLEGEL genoemd als een' van diegenen, die uit romantisch-poëtisch belang tot de Roomsche Kerk overgingen, uit vooringenomenheid met den middel-euwschen vorm; doch tusschen beiden is een hemelsbreed verschil. Wat bij SCHLEGEL in verband staat met eene hem eigendommelijke, uit het Pantheïsmus der natuurfilozofie tot de *Christelijke* wijsbegeerte zich voortarbeidende *geestesrigting*, dat zien wij bij WERNER meer uit eene onzuivere drijfveër voortspruiten, welke zijn geheele leven beheerschte en die tevens door die onbegrensde ligtzinnigheid, door die weekelijke zinnelijkheid en weelderigheid zich ondersteund toont, welke zoo dikwijls met het gemeene Catholicismus op het naauwst verbonden verschijnt. Den 18^{den} November 1768 te *Königsbergen* geboren, had WERNER (*) reeds van zijne vroegste jeugd af de tooneelwereld als zijne wereld leeren kennen; zijn vader was theatercensor; hij stierf hem vroeg af, en de moeder, die ons als eene vrouw van geest en phantasie geroemd wordt, had het ongeluk in eene zware geestverbijstering, te vervallen, waarin zich de waan bij haar vastzette, dat zij de maagd MARIA en haar Zoon de Heiland der wereld was. Als student der regtsgeleerdheid te *Königsber-*

(*) Wij houden ons aan de Levensbeschrijving van HITZIG, *Berlijn*, 1823. Vergel. het litterar. Conversationsblatt, 1827, S. 2.

gen, zou WERNER een losbandig leven geleid hebben; te gelijk liet hij zich door den stroom der in zwang gaande ideën van verlichting en verdraagzaamheid medeslepen; zijn jeugdige ijver stortte zich in de eerste gedichten tegen » bijgeloof en fimelarij, tegen vervolgingszucht, proseylyten-maken, ketterhaat en sektezucht, tegen de heilige domheid en de huichelarij ” uit en hoe al de eeretitels heeten mogen, welke men toenmaals menigmaal aan eene besliste belijdenis van het Christengeloof plagt te geven. Zoo ver ging zijne hartstogtelijke vereering van ROUSSEAU, dat hij in plaats van met den 1sten Januarij met den 2^{den} Julij, als den sterfdag van den grooten wijsgeer, het jaar begon te tellen. Aan avonturen en wonderlijke gevallen is in het gemeen zijn leven rijk. In het jaar 1793 trad hij in Pruissische staatsdienst en begon daarop als dramatisch schrijver op te treden. De Zonen des dals verrieden de neiging tot het mystieke, maar ook een onbetwistbaar talent. Nadat hij een tijd lang te *Warschau* geleefd had, kwam hij te *Berlijn*. Op het laatst der XVIII^{de} eeuw hadden zich in deze stad, welke ten tijde van den grooten FREDERIK de zetel van Voltairesche verlichting geweest was, *die* mannen bijeengevonden, welke in tegenoverstelling van deze reeds ten einde loopende rigting een nieuw leven des geestes over *Duitschland* begonnen te verspreiden. Dit scheen WERNER bovenmate gewigtig. » God heeft, schrijft hij in een brief van het jaar 1801 uit *Königsbergen*, *Berlijn*, die verzamelplaats van alle stof en damp, als een ander *Bethlehem* verwaardigd, om in hetzelfde een nieuw licht niet te doen opgaan, (opgegaan is het reeds lang,

reeds vóór 100 jaren en langer) maar in één brandpunt te vereenigen, of liever de korenmaat weg te nemen, waarmede het, om op eene Bijbelsche wijze te spreken, nog bedekt was." Hij noemde onder deze geloofs- en kunsthelden voornamelijk FICHTE, SCHLEIERMACHER, SCHLEGEL en TIECK. Door SCHLEIERMACHER's redenen over Godsdienst voelde hij zich inzonderheid overmeesterd; maar volgens zijne wijze, om alles te vermengen, bragt hij hen in naauw verband met JAKOB BÖHM, die ook voor hem een lievelingsschrijver geworden was. Ook hadden toenmaals nog WIELAND, BURGER, HÖLTY, RAMLER en de » zeer groote KLOPSTOCK," GÖTHE niet te vergeten, groot gewigt bij hem. Later (in het jaar 1804) schreef hij over GÖTHE. » Ik houd hem voor den eersten Duitschen dichter, maar hij is mij toch geen Heere God." Doch anders mengde hij alles dooreen. » Kunst en Godsdienst, het levendig gevoel van de nabijheid der groote natuur en het onbevangen schuldeloos uitstorten eener reine ziel in die reine zee," dat was de zaligheid, waarnaar hij streefde. Reeds thans belijdt hij, dat hij van de (persoonlijke) onsterfelijkheid niet veel werk meer maakte; » maar baden mogt ik mij, oplossen en wegzinken in deze oneindige zee." Godsdienst, liefde en kunst heet bij hem de heilige Drieëenheid, en dan schrijft hij weder eenmaal: » Ik houd JEZUS CHRISTUS voor den eenigen Grootmeester der Vrijmetselarij, Vrijmetselarij, kunst en Godsdienst op het innigst verbonden, Godsdienst als moeder, Vrijmetselarij en schoone kunsten als zusters. De kunst is niet een spelwerk, maar een ernstige hoogepriesterlijke bezigheid, de kunstenaar een hoogepriester des Eeuwigen. Het egoïsmus

is de Antichrist, die door Godsdienst, kunst en vrijmetselarij verdrongen moet worden.” Bij dit onzuiver, alles verwarrend Pantheïsmus voegde zich ook weldra deszelfs tweelingsbroeder het geïdealiseerde Catholicismus, doch hetwelk daarna spoedig in het ruwste bijgeloof overging. Het *denkbeeldig* Catholicismus, dat wij ook bij NOVALIS gevonden hebben, noemde hij reeds in het jaar 1802 zijnen afgod, dus 9 jaren vóór zijnen vormelijken overgang. Reeds thans noemde hij het Catholicismus niet slechts het grootste meesterstuk van menschelijke vindingskracht en hooger dan alle overige Christelijke en onchristelijke Godsdienstvormen te achten, maar sprak het ook onbewimpeld en op eene beslissende wijze uit, dat zoo niet alle Europeesch kunstgenie en kunstsmaak te gronde (woordelijk: naar den D.) gaan zou, wij tot een gelouterd Catholicismus wederkeeren moeten. Hij beschouwde zich als een’ Apostel dezer nieuwe Godsdienst, en wenschte haar talrijke proselieten toe. Daarbij had hij nog niet alle geloof aan de in de Protestantsche Kerk liggende kracht verloren. Veeleer geloofde hij, dat uit deze brokstukken de ware tempel van het Catholicismus verrijzen moest. » Er bestaat, zegt hij, nog een Protestantismus, hetwelk in de practijk datgene is, wat de kunst in de theorie is, en hetwelk ik zoo diep vereeer, dat ik beneden hetzelfde zelfs de kunst, gelijk in het gemeen de theorie beneden de practijk stel.” Ja, omtrent LUTHER dacht hij eerst evenzoo groot als FR. SCHLEGEL. » Wanneer God, zegt hij, waarom ik Hem dagelijks bid, ons LUTHER nog voor den jongsten dag opwekte, zoo zou hij gewis niets haastigers te doen hebben, dan

tegen de voor het ware Protestantismus in de plaats gekomen verbastering van hetzelfde, op zijne wat hevige wijze te protesteren." En daarin mogt hij regt hebben.

Van deze zijde wordt het ons nu ook begrijpelijk hoe WERNER nog in het jaar 1806, in een' tijd, dat hij reeds de Catholijke sympathiën in het hart droeg, echter den aanvanger der Hervorming tot den held van een drama maken kon in de *Wijding der kracht*. En wanneer wij eindelijk het werk zelf ter hand nemen, zoo zullen wij spoedig bemerken, hoe onder het Protestantsch vernis menige Catholijke kleur te voorschijn komt. IFFLAND liet dat stuk te *Berlijn* opvoeren; doch het schijnt, dat het geenen doorgaans gunstigen indruk achterliet. Ten minste naar datgene te oordeelen, wat ZELTER daarover aan GÖTHE schreef (*), hadden er zich vele Protestantsche gemoederen aan geërgerd, dat de Hervorming tot een onderwerp van verlustigend onderhoud verlaagd was geworden. » Het is, oordeelt ZELTER zelf omtrent dit stuk, geen schouwspel, maar de parodie eener ernstige aangelegenheid der Kerk, die zich begrijpelijk maken wil, terwijl zij zich ontheiligt," en ook GÖTHE scheen met dit oordeel van zijnen vriend in te stemmen. — Reeds bij de eerste opvoering van het stuk had de politie maatregelen moeten nemen, dewijl men voor ongeregeldheden vreesde; later werd het door een' openbaren optogt te *Berlijn* belagchelijk gemaakt (†).

(*) Briefwechsel, I, S. 227 ff. en S. 233.

(†) » Eenige officieren van de koninklijke gendarmerie hadden zich midden in den zomer (in Julij) eene slede met verborgen wielen laten maken en reden des avonds na 10 ure

Van nu af begaf WERNER zich op reis. Eenigen tijd hield hij zich te *Parijs* op. In *Zwitserland* maakte hij kennis met MEVROUW VAN STAEL, de vriendin van A. W. SCHLEGEL, die in haar werk over *Duitschland* zeer gunstig over zijn talent oordeelt en hem zelfs naast SCHILLER en GÖTHE plaatst. Op aandrang en door tusschenkomst van deze beschermster ondernam hij in November 1809 eene reis naar *Italië*. Deze reis en zijn langdurig verblijf aldaar was voor hem beslissend. Zoo verhaalt hij ons zelf in zijn dagboek (*), hoe hij in Mei van het jaar 1810 te *Napels* het feest van den heiligen JANUARIUS bijgewoond en hoe hij toen in stilte tot God gebeden had, dat Hij om zijnent wil een wonder doen mogt, dat Hij hem door het vloeibaar worden van het bloed van dezen heilige,

met veel fakkelen en groot geschreeuw door de straten der stad. In de slede zat Dr. LUTHER met een vreeselijk groote fluit, en tegenover hem zijn vriend MELANCHTON; op de bok CATHARINA VAN BORA met een zweep en klapte door de straten, en eene buitengewone 10 ellen lange sleep. Op rijpaarden met fakkelen zaten de nonnen van het Augustijner klooster, door hare priorin aangevoerd, allen met lange slepen en mismaakte maskers. Zoo ging de optogt verscheiden uren lang door de straten, tot vermaak van het lustig publiek. Dit studentikoze kluchtspel heeft IFFLAND zoo euvel opgenomen, dat hij bij den koning persoonlijk klagten over deze wanvoegelijkheid ingebragt heeft. Daaruit nu is ontstaan, dat een dezer officieren van *Berlijn* verplaatst is, en de overige hadden arrest met de kennisgeving bekomen, dat zij in dergelijke gevallen afgedankt zouden worden."

(*) Tagebuch, herausg. von SCHÜTZ, Bd. II, S. 62. (Dit dagboek is voor het overige een afschuwelijke pestkuil van het allersmerigste en afschuwelijkste, dat uit het bijzonder leven van een liederlijk, ja van een aan ligchaam en ziel vergiftigd mensch gemeld kan worden. Niemand kan het zonder afkeer lezen).

waarop al het volk gespannen was, te kennen mogt geven, dat het Roomsche-Catholijke geloof het eenige, alleen zaligmakende was. Naauwelijks had hij dit gebeden, of priester en volk riepen uit: het bloed vloeit! jubelend ving de muzyk aan, alles juichte van vreugde en WERNER was vol verrukking. *Hem* was het wonder gewis, en niets kon hem meer doen dolen in zijn geloof.

Uit dit verhaal even als uit andere plaatsen van het dagboek blijkt het, dat WERNER reeds in het geheim den stap gedaan had, dien hij eerst een jaar later, den 19^{den} April 1811, te *Rome* openlijk deed. Te midden van de veelvuldige verstrooiingen, waarin hem het Italiaansche leven medesleepte, ja te midden van de zondigste bedrijven, welke hij wel hier en daar betreurde, maar nimmer ernstig vaarwel zeide, zien wij den dweependen dichter aan de Catholijke ceremoniën met alle innigheid deelnemen, biechten, ten Avondmaal gaan en zich met Catholijke Godgeleerdheid bezig houden. Deze bestudeerde hij nu na zijnen openlijken overgang vormelijk te *Rome*, maar om geen opzien te verwekken slechts afzonderlijk. Den paus kreeg WERNER te *Rome* niet te zien, want deze bevond zich toenmaals in gevangenschap van den Franschen keizer. Daarvoor gaf hem het bezoek van het huis te *Loretto* in het jaar 1813 eene waardige vergoeding.

Midden onder de toenmalige krijgsoveringen keerde hij daarna naar *Duitschland* terug, waar hij onder de bescherming van den aartsbisschop van *Dalberg* in het priesterseminarie te *Aschaffenburg* opgenomen werd, om zich nog grondiger met het rituele der Catholijke kerkdienst bekend

te maken. Den 16^{den} Junij 1814 in het 46ste jaar zijns levens, werd hij door den medehelper van den aartsbisschop tot priester gewijd, en reisde vervolgens naar *Weenen*, waar hij inzonderheid in den tijd der vaste als prediker optrad. Juist was daar het Congres verzameld, en dit voerde menig aanzienlijk toehoorder in zijne kerk. De hoogdravende, dikwerf aan waanzin grenzende verbeelding, welke hij in zijne dramatische gedichten ten toon gespreid had, schoot nu ook op den kansel hare vonken uit, en lokte menig nieuwsgierige uit. VARNHAGEN VAN ENSE (*), die hem hoorde, vergelijkt zijne welsprekendheid met die van ABRAHAM A ST. CLARA. » Meer dan ooit te voren in schouwspel en samenleving, ontwikkelde hij zijne neiging tot kluchten thans op den kansel. Regt met lust sprak hij over zijne persoonlijke aangelegenheden, zijne zondigheid, zijne bekeering en boete, en terwijl hij anderen de hel heet maakte, zwelgde zijne ijdelheid in dubbele zelfbespiegeling, van zijnen voormaligen wereldlust en van zijne tegenwoordige uitverkiezing. Hij maakte ware theaterstreken . . . en de voorname wereld, inwoners van *Weenen* en vreemdelingen waren verrukt, ook in de Kerk zulk een *haut gout* en het heilige met zulk eene streeling der zinnen verkwikt te vinden.” Zoover VARNHAGEN. Van toen af bragt WERNER het grootste gedeelte zijner dagen of te *Weenen* of in andere streken van *Oostenrijk* door, een’ korten tijd ook in Russisch *Polen*. Eene eigenlijke geestelijke aanstelling had hij niet. » Doch bij zijne overtuiging van de alleen zaligmakende Kerk bleef hij toch aan zijn

(*) Zie Denkwürdigkeiten, Bd. V, S. 104.

einde volharden. » Het is slechts één, wat nog is, schreef hij nog in het jaar 1817; JEZUS CHRISTUS en Zijne van Hem onafscheidbare, op de eeuwige rots gegronde Kerk, . . . Ja, wanneer God mij Zijn genadelicht ooit zoo onttrok, dat ik ophield Catholijk te zijn, zoo zoude ik duizendmaal eer tot het Jodendom, of tot de Braminen aan den *Ganges*, maar nooit, nooit, nooit tot de walgelijkste, lafste, tegensprekendste, nietigste nietigheid van het Protestantismus overgaan.” — Hoe geheel verschillend van FR. SCHLEGEL, die juist tegen het einde zijns levens met gedachten van verzoening ten aanzien van de Protestantsche Kerk vervuld was, en die ook ten tijde dat hij zich het verst van haar verwijderd hield, toch altijd met groote achting haar behandelde. Overigens was ook WERNER eene meer gewone natuur. Terwijl de overgang van FR. SCHLEGEL tot de Roomsche Kerk, gelijk verzekerd wordt, eene ernstiger houding in zijn leven bragt, zoo bemerken wij daarvan in WERNER's leven geen spoor. Veeleer loopt hier alles in een, fanatiek Catholicismus en de woestste zinnelijkheid; enkele oogenblikken van berouw en even zoo snelle en menigvuldige terugkeeringen tot de oude gewoonte der zonde. Zoo bidt hij den eenen keer (*): O laat mij zielen gewinnen en het gruwelvolle, door mijne geschriften veroorzaakte schandaal toch slechts wat weder goed maken; maar spoedig daarna is hij weder de oude, en schoon hij ook later als priester te *Weenen* wat eerbaarder daar henen ging, zoo wist hij toch het lustige genotrijke Weenerleven zeer goed met zijne gods-

(*) Tagebuch, II, S. 167.

dienstige dweeperij te vereenigen. Het is inderdaad akelig, zulk een leven te beschouwen. WERNER belijdt ons toch zelf, reeds in het jaar 1802, dat hij zijn beeld niet aanzien konde, zonder te verschrikken » over de verslachte trekken van een' door allerlei soort van lijden en vreugde verzwakten, van een' armen, verdrukten mensch." Enkele gewigtige oogenblikken zijns levens, zooals de dood zijner moeder, hadden hem reeds vóór zijne zoogenoemde bekeering uit den zondenslaap voor een oogenblik opgewekt en hem tranen van berouw afgeperst; maar tot eene grondige bekeering had hij het nooit gebragt. Driemaal was hij in zijn leven gehuwd geweest, maar driemaal had hij zich laten scheiden, nog vóór zijnen overgang. Van het ongeluk zijner huwelijksverbindtenissen verhaalt hij ons zelf. » Het was, schrijft hij van zijne tweede echt, een jammerlijk huwelijk, zonder liefde en zonder haat." De derde vrouw was eene Poolsche, die geen woord Duitsch kon, en hij kon geen woord Poolsch. Toen hij haar nu uit het eenzaam verblijf te *Warschau* met zich naar *Berlijn* genomen had, stortte hij zich geheel in den diepsten stroom van het Berlijner gezellig verkeer, gaf zich geheel aan den ouden hartstogt van het tooneel over, en reeds acht weken na zijne aankomst, verliet hij haar. En toch kon hij schrijven: » ik ben geen boos mensch, maar zwak in vele opzigten, angstvallig, aan luimen onderworpen, gierig, onrein... steeds in mijne fantasiën, in bezigheden, in komediën, in gezelschappen — zij is onschuldig, ook *ik* — veelligt! want kan ik er voor, dat *ik* zoo ben?" — Na deze belijdenis moeten wij zeggen, inderdaad WERNER

NER was reeds lang rijp geworden voor eene Kerk, die voor alle zonden en gebreken hare heelpleisterjes heeft, zonder dat zij de grondkwaal met denzelfden ernst opspoorde, als de Evangelische. Nu was het hoog tijd de *wijding der zwakheid* te schrijven, als verzoening voor de *wijding der kracht*. Een pestkuil moest hij zelf zijn leven noemen, welke beter toegedekt bleef na zijnen dood, om niet de levenden aan te steken. WERNER stierf, van de Sakramenten voor stervenden der Catholijke Kerk voorzien, den 17^{den} Januarij 1823. Hij werd naar zijnen wensch te *Engersdorf* aan het gebergte bijgezet. Op zijn grafsteen zag men eene gebroken lier, en de wat scheve zinspeling op de woorden des Heeren tot de zondares, LUK. VII: 47: hare zonden zijn haar vergeven die vele waren, want zij heeft veel lief gehad; maar dien weinig vergeven wordt, die heeft weinig lief. In zijn testament had hij eene zekere som tot missen voor de rust zijner ziel afgezonderd, en zijne schrijffen moest, tot teeken van zijn opregt berouw, aan de voeten der heilige Moeder Gods te *Maria-Zell* nedergelegd worden. De verbroken lier op zijn graf is ons inderdaad een sprekend beeld van zijn verbroken dichtersleven. In de opregtheid zijns harten, waarop hij zich steeds beroept, willen wij geen twijfel stellen, ofschoon *zulk* eene opregtheid, gelijk hij zelf ten laatste bekennen moest, weinig geholpen is, en zij juist daarom dien naam naauwelijks verdient. Maar dat het niet slechts in zijn hart, dat het ook in zijn *hoofd* niet rigtig was, dat schijnt de ongelukkige zelf wel gevoeld te hebben. » Zegt u iemand (zoo schreef hij reeds in het jaar 1804, dus 7 jaren vóór zij-

nen overgang aan een¹ vriend), WERNER was een zot, dat is waar; doch schrijft u een boosaardig landsman, WERNER is of was een schurk, zoo liegt hij."

Wij wenden ons gaarne van een karakter af, dat zich zelf in een zoo treurig alternatief (tussen zot en schurk) geplaatst heeft, en ook bij de overigen, die van het Protestantsch geloof teruggegaan zijn, willen wij ons niet lang meer ophouden. Wel bleef ons naar hetgene ik in de laatste bijeenkomst opgemerkt heb, nog eene bijzondere soort van afvalligen te beschouwen over, ik meen diegenen, welke hoofdzakelijk uit staatkundige sympathiën overgingen, daar zij de oudè aristocratie of in het gemeen het eenzijdig conservatieve, het bestendige, door het Catholicismus het best beschermd achtten. Tot deze klasse zouden ADAM MULLER van *Berlijn* en onze landsman LODEWIJK VAN HALLER behooren, van welke de eerste te gelijk een aanhanger der romantische school en een vriend van FRED. SCHLEGEL was. Daar wij intussen de groote staatkundige veranderingen, welke door de Fransche omwenteling te weeg gebracht werden, nog niet vermeld hebben, zoo kon ook datgene, wat tot de staatkundige restauratie betrekking had, nog niet door ons beoordeeld worden, en bovendien is het staatkundig gebied verder van ons verwijderd. De *Godsdienstige* ideën, van welke die staatkundige restauratoren uitgingen, waren in den grond dezelfde, als bij SCHLEGEL en STOLBERG, alleen dat bij ADAM MULLER grooter genie zichtbaar is, terwijl HALLER tot de alledaagsche Catholieke polemieken zich bepaalde, zooals wij die tot op dezen dag gewoon zijn. Ook daaraan willen wij geen gewigt hechten, dat tot

vergoeding voor de overgeganen hier en daar ook weder een merkwaardig letterkundig persoon uit de Roomsche Kerk tot de onze overkwam. In dit geval zoude ons IGNATIUS FESSLER moeten bezighouden, met wien zelfs WERNER een tijd lang bevriend was en met wien hij juist uit hoofde van het Catholicismus in eene bijzondere geestelijke betrekking meende te staan, en die na een » uiterlijk wanordelijk en ongeregeld » leven en na veel inwendigen strijd eerst de Capucijnerorde, waartoe hij behoorde, en daarna de Catholijke Kerk in het gemeen verliet, eenigen tijd lang in de vrijmetselaarswereld veel opzien maakte en eindelijk als Russisch superintendent als een bevriende van de Broedergemeente op de Protestantsche Kerk van *Rusland* een' zeer verschillend beoordeelden invloed oefende. Doch waartoe langer bij persoonlijkheden vertoeft, welke ons slechts bewijzen kunnen, tot welke wankelingen het komen moest bij de onzekerheid en onvastheid der heerschende gevoelens?

Het was hoog tijd, dat het Protestantismus weder eene nieuwe, geestelijke vlugt nam; hoog tijd, dat de uit elkander gedreven krachten van hetzelfde weder in *éene* kracht verzameld werden, en dat juist deze nog niet ondergegane maar slechts verdeelde kracht der Evangelische waarheid weder tot bewustzijn kwam. Wij hebben sedert HERDER, in wien het Protestantisch geestesleven als een krachtig, positief en nogtans vrij en helder zich vertoond heeft, slechts weinig uitstekende *Godgeleerden* in den grooten ontwikkelingsgang der ideën zien ingrijpen. Niet dat het aan inzichtvolle, aan geleerde en denkende Godgeleerden, aan welsprekende predikers, aan vrome en

opregte zielzorgers ontbrak, maar zij stonden toch tamelijk afgezonderd daar. De theologische leeraren aan de universiteiten onderwezen juist hunne wetenschap, maar meest zonder levendige betrekking op de Kerk; men streed in geleerde redetwisten over rede- en openbaringsgeloof, maar het groote, zelfs het beschaafde publiek nam daaraan weinig deel. Dit werd ten hoogste door enkele uitstekende kanselredenaars, (door REINHARD, MARZOLL, AMMON, DRÄSEKE, HANSTEIN enz.) in eenig verband met het kerkelijk leven gehouden, maar meer dan die predikers, welke men slechts des zondags hoorde, zorgden voor de dagelijksche behoeften van den geest de wijsgeeren en dichters der natie. Zij kregen meer en meer op de geheele denkwijze een' bestemmenden invloed en daarom zijn ook wij tot hiertoe genoodzaakt geweest, ons langer bij hen dan bij de Godgeleerden op te houden. Doch nu kon en mogt de Godgeleerdheid niet langer voor de nieuwste beschaving zich afsluiten; zij mogt met hare wijsbegeerte niet bij het *Kantiaansche* tijdvak blijven staan, mogt de groote omkeering der ideën, welke door de natuurfilozofie van SCHELLING, door de levensfilozofie van GÖTTE, door de romantiek te weeg gebragt was geworden, niet ledig toezien, zij moest de eene of andere stelling tot dezelve aannemen, hetzij eene vijandige, of eene bevriende. Maar ook wanneer de vijandige stelling eene waardige zijn zoude, zoo mogt zij niet bestaan in het bloote opponeren, zij moest ingaan tot de gedachten des vijands. — Wat ons GERVINUS (*) van de romantiek gezegd

(*) Zie boven, Voorl. 14.

heeft, 'dat zij de geleerden onder den *vrijen* hemel geroepen had, dat gold en moest gelden ook van de Godgeleerden. Ook deze mogten ja niet meer in het studeervertrek blijven, of alleen van daar den weg naar kathedr en kansel en weder terug naar de studeerkamer maken, ook zij moesten mede uittreden onder den *vrijen* hemel, onder welken de Godgeleerden van God en regtswegen het eerst behoorden, en onder welken reeds HERDER naar buiten geroepen had (*). Zij mogten niet meer bloot vragen, al ware het met de grootste vertooning van geleerdheid, of deze of gene lezing des Bijbels de echte, deze of gene verklaring eener plaats de regte zij. Dat moesten zij voorzeker ook en wel nog grondiger dan vroeger; maar van den Bijbel moesten zij ook weder den blik slaan in het menschelijke hart, en wel niet in het menschelijke hart, zooals *zij* het zich op hunne Godgeleerde wijze theoretisch en afgetrokken zamenstelden, maar in het hart der maatschappij moesten zij schouwen, in het hart des *tijds*; *dezen* moesten zij den pols voelen; zij moesten het klaar en bepaald weten, wat *wil* de *tijd*? wat *zal* zij? waar wil het *heen*? Dat de bloote verlichtingszucht voorbij was, dat zich ook in de buitensporige rigtingen een dieper verlangen naar iets positiefs, naar iets geestelijk verfrisschends en levendmakends aankondigde, dat men van uit de enge kringen, waarin zich tot hiertoe de gedachten bewogen hadden, naar iets oneindigs haakten, hetwelk velen meer gevoelden, dan dat zij het met woorden behoorlijk uitdrukken en in vaste be-

(*) Men vergel. het Scheepstooneel, D. IX, Voorl. 3, bl. 63 v. v.

grippen vatten konden, deze opmerking moest ieder maken, die de eerste tientallen der XIX^{de} eeuw met de laatste der XVIII^{de} vergeleek, wanneer hij uit zijne cel zijn blik in het leven wierp en in het woelig spel der opgewekte stormen. Wat men in de jaren zeventig en tachtig als nieuw geprezen had, dat was thans reeds weder veroud, maar wat men *daartegen* wilde, daarover was men het minder eens. Zooveel kon men intusschen opmaken: het gold niet een bloote restauratie van het vroegere, het gold eene grondige vernieuwing, eene schepping uit den geest! Deze nieuwe schepping voerde gedeeltelijk ook weder in de hoogere oudheid en in de verledene eeuwen terug, ook de door de verlichting uitgekreten middeleeuwen moesten haar van dienst zijn, om den geest daaraan te sterken en te verlevendigen; maar bij alle aanwending van het geheel oude en van het middel-oude moest het toch heeten: het oude is voorbij gegaan, ziet het is alles nieuw geworden! Een *ge-loovige* tijd moest weder terugkeeren, en toch niet geheel de *oudgeloovige*, hoezeer ook *deze* weder vrienden en vereerders gewon. De doode geleerdheid moest zich tot eene levendige *wetenschappelijkheid*, de eenzijdige verlichting tot eene alzijdige *beschaving* verheffen. De Bijbel moest weder in eere komen, doch meer de geest, dan de letter, en met en nevens denzelfen moesten HOMERUS, PLATO, SHAKESPEARE, ieder op zijne wijze rijke bronnen van geestelijke verkwikking aanbieden. De universiteiten moesten niet slechts groote studeervertrekken, zij moesten de alzijdige oefenplaats der jeugdige kracht, de haard eener zedelijke aandrift voor het geheele leven worden. Daar-

toe had vooral FICHTE de aansporing gegeven. Maar onder de Godgeleerden, welke deze taak van den nieuweren tijd klaar en scherp in het oog vatteden en die zelve er wezentlijk toe bijdroegen, om ook in *hunne* wetenschap iets nieuws te scheppen, dat noch met de oude orthodoxie, noch met het reeds stervend Rationalismus overeenkomstig scheen, maar behalven deze tegenstelling een derde stelde, waarin geloof en weten, vroomheid des harten en beschaving van geest, oud en nieuw hunne bevrediging vinden moesten, onder deze Godgeleerden treedt ons SCHLEIERMACHER te gemoet. Hem duidt ons de nieuwere geschiedenis als dengenen aan, van wien een nieuw tijdvak in de Protestantsche Godgeleerdheid zich dagteekent, » met wien cene nieuwe theologische en kerkelijke rigting *krachtig* begonnen is (*).” Laat ons alzoo aan hem, zonder daarom de verdienste van anderen, die gelijktijdig met hem werkten, te miskennen, om der kortheid wille datgene aanknoopen, wat nog omtrent de nieuwste ontwikkeling van het Protestantismus te zeggen is; en wel denken wij daarbij zoo te werk te gaan, dat wij voor het tegenwoordige nog in verband met de natuurfilozofie en de romantiek den vroegeren SCHLEIERMACHER in zijn opwevend filozofisch tijdperk beschouwen, en dan in de volgende bijeenkomst zoowel de kerkelijke gebeurtenissen, waarin hij werkdadig mede ingreep, ons te voorschijn roepen, als ook zijn *Godgeleerd* stelsel, zoover het hier behoort als den slotsteen aanvoegen, van welken slotsteen (als het ware den grafheuvel van het voleindigde) wij dan slechts

(*) LUCKE, in de Studien und Kritiken, 1834, S. 751.

nog eenige vlugtige blikken op datgene te werpen hebben, wat den tegenwoordigen tijd beweegt.

Wanneer wij in vroegere voordragten (*) de door ZINZENDORF gestichte Broedergemeente als eene bewarende en verzamelende gemeenschap aangeduid hebben, zoo wordt dit oordeel reeds daardoor geregvaardigd, dat onderscheidene mannen, die naderhand beduidend op den tijd gewerkt hebben, uit *haar* voortgekomen zijn, en in haar de eerste geestelijke opwekking gekregen hebben. Zoo was het bij SCHLEIERMACHER.

Den 21sten November 1768 te *Breslau* geboren, had hij op de Hernhuttersche gestichten te *Niesky* en *Barby* zijne humanistische en een gedeelte der Godgeleerde studiën volbragt, en schoon hij ook later de gemeente vrijwillig verliet en zijne studiën te *Halle* naar een ander stelsel voortzette, zoo erkende hij toch voortdurend, tot in zijn later leven den weldadigen invloed, dien de vroegste opvoeding in dezelve op hem geoeffend had. » Vroomheid, zegt hij, was het moederlijk lichaam, in welks heilige donkerheid mijn jong leven gevoed en ook voor de wereld die daarvoor nog gesloten was voorbereid werd; in haar ademde mijn geest, eer hij nog zijn eigendommelijk gebied in wetenschap en levenservaring gevonden had.” Als prediker aan de Charité te *Berlijn* (van 1796—1802) trad SCHLEIERMACHER met de gebroeders SCHLEGEL en de overige stoutmoedige geesten der romantische school in naauwe verbindtenis, en uit *dezen* tijd, waarin ook zijne Platonische studiën vallen, zijn zijne beide jeugdige wer-

(*) Voorlez., D. VIII, bl. 269.

ken, *de Redevoeringen over Godsdienst en de Alleenspraken*, afkomstig. Wij beginnen met de laatste (1800), dewijl zij ons beter dan eene uitwendig gehouden levensbeschrijving in 's mans inwendig leven schouwen laten, zooals het voor zijn eigen bewustzijn en voor de medewereld zich ontsluit.

Terwijl GÖTTE het zelfonderzoek en de waarneming van zich zelven voor iets kranks verklaarde, zoo beweert SCHLEIERMACHER het tegendeel, en het is ons, als ware het *tegen* GÖTTE zelven gezegd, wanneer het heet: » Wie in plaats van de werkzaamheid van den geest, die verborgen in zijne diepte zich beweegt, slechts deszelfs uitwendige verschijning kent en ziet, wie in plaats van *zich zelven* te aanschouwen, slechts altijd van verre en nabij een beeld van het uitwendig leven en van deszelfs wisseling zich zamenstelt, die blijft *een slaaf van den tijd en de noodwendigheid*; wat hij verzint en bedenkt, draagt *hunnen* stempel (*). Er straalt ons in de Alleenspraken van SCHLEIERMACHER een dergelijke geest door als in FICHTE. Zich zelven te gewinnen, het eeuwige leven reeds hier in zich te dragen, zich van zijn eigen Ik als iets onverwoestbaars bewust te worden, dat is het doelpunt, waarop alles uitgaat. » Begin, heet het, thans uw eeuwig leven in aanhoudende zelfbeschouwing; zijt niet bezorgd voor datgene wat komen zal, ween niet om datgene wat vergaat; maar zorg u zelven niet te verliezen; en ween, wanneer gij medegesleept wordt in den stroom des tijds, zonder den hemel in u te dragen (†). — Er behoort een enkel vrij be-

(*) Monolog., 3te Ausg., S. II, verg. het begin der 2de Monol.

(†) Einde der 1ste Monol., S. 23.

sluit toe om een mensch te zijn; wie *dat* eenmaal genomen heeft, zal het altijd blijven; wie ophoudt het te zijn, is het nooit geweest (*). — Met hoogmoedige vreugde denkt alzoo de redenaar aan den tijd, dat hij het bewustzijn der menschheid vond, niet door een stelsel der wijzen, maar door de inwendige openbaring van een helder oogeblik, door de eigene daad, en verzekert ons, *dat hij sedert dien tijd zich zelven nooit verloren heeft.* — In bepaalde tegenstelling met eene afgetrokken, algemeenmakende zedeleer, welke alle menschen als bloote wiskunstige grootheden, als brokstukken van eene en dezelfde maat beschouwt, spreekt het SCHLEIERMACHER in de Alleenspraken uit, *dat ieder mensch op eigene wijze de menschheid daarstellen moet.* Hij beleed het gaarne, dat de roeping eens kunstenaars die de buitenwereld tot schoone gedaante brengt, die vreugde heeft aan de beschaving van den vorm, verre van hem verwijderd was, (hierin weder het bepaald tegenovergestelde van GÖTHE). In *zich zelven* te werken, niet buiten zich een blijvend werk daar te stellen, *dat* erkende *hij* als zijne roeping, als zijne taak. En deze taak meende hij slechts te volbrengen in de gemeenschap met anderen. Doch dat was hem de regte gemeenschap, waarin ieder vrij den anderen begaan laat naar zijne eigendommelijkheid, maar ieder den anderen verbetert, opdat allen te zamen het ware beeld der menschheid daarstellen. Een sterk, schoon edel zelfvertrouwen straalt in deze Alleenspraken door, dat tot de voorzegging van

(*) Monol., S. 27.

zijne eigene toekomst stijgt in de veel bewonderde woorden (*): » Onverzwakt wil ik mijnen geest in de latere jaren brengen, nimmer moet de frische levensmoed mij vergaan; wat mij thans verheugt, moet mij immer verheugen; sterk moet mij blijven de wil en levendig de verbeelding, en niets moet mij ontrukken den tooversleutel, die de geheimvolle deuren der hoogere wereld mij opent, en nimmer moet bij mij uitdooven het vuur der liefde. Ik wil niet zien de gevreesde zwakheden des ouderdoms; krachtige verachting beloof ik mij ten aanzien van elk ongemak, dat het doel van mijn aanzijn niet treft, en eeuwige jeugd zweer ik mij zelven.... Van mij moet nooit wijken de geest, die den mensch voorwaarts drijft, en het verlangen, dat nooit verzadigd van datgene wat geweest is, steeds iets nieuws te gemoet gaat. Dat zij de roem, dien ik zoek, te weten, dat mijn doel oneindig is, en toch nooit stil te staan in den loop,.... Nooit zal ik mij oud achten, tot ik ook met mijn taak vaardig zij, maar nooit zal ik vaardig zijn, dewijl ik weet en wil, wat ik zal.... Tot aan het einde wil ik sterker worden en levendiger door elk handelen, en beminnelijker door elk beschaven aan mij zelven; de jeugd wil ik aan den ouderdom huwen, opdat ook deze volmaakt worde en doordrongen zij van de levendmakende warmte.... Door het aanschouwen van zich zelven gewint de mensch, dat zich in hem niet aankweeken mag moedeloosheid en zwakheid, want uit het bewustzijn van inwendige vrijheid en van haar handelen ontspringt eenwige jeugd en vreugde.

(*) Monol., S. 115 ff.

Dit heb ik gegrepen, en laat het nimmer varen, en zoo zie ik lagchend verdwijnen het licht der oogen en uitkomen het grijze haar tusschen de blonde lokken. Niets, wat geschieden kan, mag mij het hart beklemmen; frisch blijft de pols van het inwendig leven tot aan den dood."

SCHLEIERMACHER heeft woord gehouden. Allen, die hem in zijne latere jaren gekend hebben, zullen zich met opbeurend gevoel den indruk herinneren, dien de verschijning van den jeugdigen grijsaard op hen gemaakt heeft. Intusschen moet het ieder, die deze taal der Alleenspraken met 's mans latere Christelijke schriften vergelijkt, in het oog vallen, dat hier meer de zedelijke moed en het vertrouwen op eigen kracht, ja schier een vermetele zedelijke trots te voorschijn komt, dan de ootmoed en dat » *gevoel van afhankelijkheid*," hetwelk de wortel der Schleiermachersche Godgeleerdheid werd. SCHLEIERMACHER heeft dit in latere jaren zelf gevoeld, en zich bij eene nieuwe uitgave der Alleenspraken daaromtrent verklaard, dat hij slechts het oorspronkelijk beeld van zijn wezen voorgesteld had, waarnaar hij had gestreefd en dat de zelfbeschouwing daarom slechts van uit het louter ethisch (zedelijk) standpunt gehouden was, terwijl het godsdienstige daarin niet te voorschijn kwam; hij wilde ook om de eenzijdige voorstelling, welke zijne Alleenspraken ten aanzien van zijn persoon te weeg bragten, door de daad te wederleggen, met eene reeks van *godsdienstige* Alleenspraken het boekje aanvullen, maar daartoe is het nimmer gekomen. Daartegen kunnen ons op zekere wijze de reeds een jaar voor de Alleenspraken, in het jaar 1799 verschenen *Redevoeringen*

over *Godsdienst* als zulk eene aanvulling gelden. Deze redevoeringen over *Godsdienst* aan de beschaafden onder hare verachters, hebben als een hoogst beduidend verschijnsel op haren tijd invloed geoeffend. Niet slechts lieden als WERNER, maar vele jonge mannen, voor wie datgene, wat *Godsdienst* heette een raadsel geworden was, vonden zich door deze redevoeringen nader bij de oplossing van het raadsel gebragt, vonden zich opgebeurd en gesticht. Men moet, om dit te begripen, ook hier zoowel als bij de *Alleenspraken*, zich geheel weder in dien tijd verplaatsen, gelijk dan SCHLEIERMACHER zelf bij gelegenheid van de derde uitgave in het jaar 1821 daarop opmerkzaam maakt, dat de tijden aanmerkelijk veranderd waren, en dat de personen, aan wie die redevoeringen oorspronkelijk gerigt waren, in het geheel niet meer schenen daar te zijn (*).

Men moet zich alzoo weder herinneren, hoe door de Kantiaansche wijsbegeerte, welke nog altijd hare aanhangers onder de beschaafden telde, de *Godsdienst* in bloote zedelijkheid veranderd was geworden, en hoe men alles wat tot openbare *Godsdienst*oefening, tot eeredienst enz. betrekking had, louter als eene vergoeding voor *die* menschenklasse beschouwde, welke zich nog niet tot

(*) » Eer konde men (vaart hij voort) wanneer men onder de beschaafden rondziet, noodig vinden, redevoeringen te schrijven aan fimelaars en letterknechten, aan onwetend en liefdeloos veroordeelende bij- en overgeloovigen.” — Zoo schreef SCHLEIERMACHER in het jaar 1821, 22 jaren na derzelver eerste verschijning. Juist zijn er nu weder 22 jaren verloop. En hoe ziet het er nu uit? Nu hebben wij de letterknechten en verachters, en welke??

de zuivere zedelijkheid vermogt te verheffen. De deelneming aan de Godsdienst van den kant der beschaafden werd toch menigmaal slechts daarmede geregtvaardigd, dat het niet uit eigen behoefte, maar om des goeden voorbeelds wille geschiedde enz. Deze verachting van de Godsdienst, waarbij het allernaast volkomen *miskennis* van de Godsdienst en van haar wezen ten grondslag lag, ging SCHLEIERMACHER in zijne redevoeringen op de beslissendste wijze te keer. In tegenspraak met *dat* gevoelen, volgens hetwelk de Godsdienst bloot voor het weten voorhanden is (hetzij als doode stof van overgeleverde geloofsregelen of als een belangrijk onderwerp van wijsgeerig onderzoek), zoowel als ook met het zoodanige, hetwelk haar tot een bloot zedelijk tuchtmiddel, tot eene bloote massa van geboden en *verboden* verlaagt, zocht hij voor haar weder haar waar gebied te veroveren, haar weder in hare oorspronkelijke regten te herstellen, daar hij haar het *gevoel* als haren eigenlijken zetel aanwees. Maar onder het gevoel verstond hij niet die vlugtige beweging van zinnelijke gewaarwordingen, welke even zoo spoedig weder vergaat, als zij ontstaat en die het bedriegelijk spel der toenmalige stemming werd, niet die fantastische prikkelbaarheid en gevoeligheid, welke hij zelf nadrukkelijk bestreed, maar hij meende daarmede den inwendigsten kern van den mensch, het middel- en brandpunt van het leven des geestes, de bron en den wortel van al ons denken, streven en handelen, het onmiddellijkste, oorspronkelijkste in ons. De Godsdienst kan niet van buiten aangeleerd en gevormd, niet door leerstellingen en regelen medege-deeld worden, maar zij moet als iets dat oorspronkelijk

gevoeld, zelf ondervonden en beleefd wordt zich in het gemoed des vromen voortbrengen en als eene alles beheerschende, alles zich toeëigenende magt zich aankondigen. De godsdienstige mensch is tot *zich zelven* ingekeerd, in zijn binnenste verdiept, en al het uitwendige, zoo als het zich als een bepaald weten of als daad openbaart, is eerst een tweede, een afgeleid iets. — In deze grondbegrippen van het wezen der Godsdienst stemt SCHLEIERMACHER met FRED. JACOBI overeen, die, zooals wij weten, insgelijks de Goddelijke dingen van de dienstbaarheid van het doode begrip, hetzij van de Godgeleerde of van de wijsgeerige school trachtte te bevrijden en ze in de inwendigste gronden van het gemoed te verdiepen, niet opdat zij daar als in eene heilige donkerheid zouden begraven blijven als een doode schat, maar opdat zij uit deze diepte zouden te voorschijn komen als het zuivere loutere goud, als het onverliesbare, van geene afwisseling van stelsels afhankelijke eigendom van ons wezen. Doch terwijl JACOBI het Godsdienstige meer in deszelfs algemeenheid opgevat, terwijl hij schroom gevoeld had het in deszelfs historische bepaaldheid, als wezentlijk Christelijk aan te duiden, zoo toonde veeleer SCHLEIERMACHER aan, hoe eene zoogenoemde *natuurlijke* Godsdienst, waartoe juist de beschaafden van dien tijd nog het liefst overhielden, een onding, eene bloote afgetrokkenheid des verstands was, en hoe veeleer slechts dan de Godsdienst eene werkzaamheid op de menschen uitoefent, wanneer zij als eene bepaalde, als eene positieve optreedt; voornamelijk deed hij, wat JACOBI voorbijgezien had, het element der *gemeenschap* uitkomen, en toonde hoe van ouds eenigen.

door het godsdienstig leven eigendommelijk gedreven, ook op die gemeenschap gewerkt, eene gemeenschap rondom zich verzameld hebben als Godsdienststichters. Zonder CHRISTUS zelfs anders dan in de rij der overige Godsdienststichters te noemen, zonder in het gemeen de *Christelijke* Godsdienst onder de historische als *die* nader aan te duiden, welke alleen bestemd was om de ware Godsdienst der menschheid te zijn, wees hij toch in deze redevoeringen zijnen tijd den weg aan, om uit de algemeenheid, waarin dezelve zich lang genoeg bewogen had, tot het bijzonder Christelijke te geraken. » Deze redevoeringen zijn zooals een nieuwer Godgeleerde met juistheid gezegd heeft (*), meer redevoeringen tot verdediging van de Godsdienst in het gemeen, dan van het Christendom in het bijzonder, zij zijn als het ware in het voorhof der Godgeleerdheid, in het voorhof der Heidenen gehouden, en toch behelzen zij bereids duidelijk genoeg de eigendommelijke grondslagen voor datgene, wat SCHLEIERMACHER later in de geloofsleer behandeld heeft.

Intusschen is tegen deze redevoeringen van menigen kant eene zware beschuldiging aangeheven geworden, die wij het minst verwachten zouden, nadat wij de verwantschapping tusschen SCHLEIERMACHER en JACOBI hebben leeren kennen, namelijk de beschuldiging van Pantheïsmus (†). En het is waar, de redevoeringen dragen in haren geheelen toon en uitdrukking den stempel van hetzelfde on-

(*) LUCKE, t. a. p.

(†) Dit is inzonderheid ook van de rationalistische zijde geschied, namelijk door RÖHR. Vergel. daartegen: KARSTEN, *Beleuchtung und Würdigung der in der kritischen Prediger-*

miskkenbaar aan zich. Noch de *persoonlijke* God, noch de *persoonlijke* Onsterfelijkheid, zooals het Rationalismus die wil hebben vast gehouden, treden daarin te voorschijn; integendeel, men vindt er plaatsen genoeg in, welke in plaats van aan JACOBI veelmeer aan deszelfs tegendeel, d. i. aan SCHELLING en zijne wijsbegeerte herinneren; plaatsen, waarin het Al, het universum, het absolute in de plaats van een' bekenden en genoemden God treedt en waarin het opgenomen worden in dat eene en algemeene als het laatste doel onzer wenschen verschijnen mogt. Doch men moet ook hier weder aan den tijd denken, waarin SCHLEIERMACHER de redevoeringen schreef en aan de menschen in den tijd, tot wie hij zich rigtte. Er bestond geloof in een persoonlijken God, dat in God een van de wereld gescheiden, bovenzinnelijk wezen vereerde, doch dat tot den mensch zelven in geen nadere betrekking treedt, dat in zijne zelfgenoegzaamheid onbekommerd om wereld en menschen zijn eigen leven leeft en ten hoogste, gelijk het eens de wereld geschapen heeft, zoo ook eenmaal weder de wereld oordeelen zal. Tegen dit koude deïstische geloof, dat juist te dier tijd nog veelvuldig in diegenen spookte, die zich de beschaafden noemden, en dat ook thans nog niet uit menig hoofd en hart uitgedelgd is, stelde SCHLEIERMACHER het levendig, geestelijk gevoelen van eenen aan de wereld inwonenden (immanenten), bij ons altijd tegenwoordigen, met ons wezen zich vereenigenden en bevrienden, ons door zijn in-

bibliotheek von Herrn Dr. RÖHR verfassten Beurtheilung der Reden über Religion von FR. SCHLEIERMACHER, Rostock, 1835, en de strijdschriften van HASE.

wonen in ons, zaligmakenden God over. Dat hij daarbij aan de pantheïstische uitdrukkingswijze niet slechts *grensde*, maar ze zich ook meer dan tot zijn doel noodig was eigen maakte, kan en zal niet ontkend worden; doch even zoo min mag beweerd worden, dat SCHLEIERMACHER het ook later nooit tot eene andere dan deze pantheïstische denkwijze gebragt heeft. Daartegen spreken niet slechts zijne bepaaldste verklaringen, maar ook zijne geheele Christelijke ontwikkeling. Ja juist in tegenstelling met die gemeene soort van » Al-ëenheidsvrienden” zooals hij ze zelf noemde, die slechts hun ongeloof aan het hoogere achter hun Pantheïsmus verbergen, in tegenstelling met die romantische dichtertjes, die in kreupele poëzij met de Godsdienst beuzelden, had hij het reeds in de redevoeringen uitgesproken, dat eerst wanneer de wijsgeeren *godsdienstig* zijn zouden en God zoeken, als SPINOZA, en de kunstenaars vroom zijn en CHRISTUS liefhebben zouden, als NOVALIS, eerst dan de tijd der opstanding gekomen was voor beide werelden, d. i. voor de wereld der wijsbegeerte en voor die der kunst. — Doch wat de *onsterfelijkheid* betreft, zoo stemt SCHLEIERMACHER wel is waar toe, dat de gewone wijze, om zich met dezelve bezig te houden, niet met het wezen der vroomheid overeenstemt of daaruit voortkomt; ja, bij menigen verscheen het geloof aan de onsterfelijkheid daarom juist als *onvroom*, dewijl hun wensch, om onsterfelijk te zijn, geen anderen grond had, dan de afkeerigheid van datgene, wat het doel der Godsdienst is; dewijl hun vooral daaraan veel gelegen was, *zich zelve*n in den scherp afgeteekenden omtrek van *hunne* persoonlijkheid weder te

vinden, als *God* en het Goddelijk leven. Voor dezen, meent hij, gold het woord des Heeren: »wie zijn leven verliest om mijnentwil, die zal het behouden,» en omgekeerd. Hoe meer zij verlangen naar eene onsterfelijkheid, welke zij zich niet denken kunnen, des te meer verliezen zij van *die* onsterfelijkheid, welke zij *hier* reeds hebben kunnen. Wie geleerd heeft *meer* te zijn dan zich zelf, die weet ook dat hij weinig verliest, wanneer hij zich zelve verliest; slechts wie (reeds hier) met God vereenigd, in wiens ziel (reeds hier) een grooter en heiliger verlangen ontstaan is, slechts *die* heeft daartoe regt, en slechts met zulk een kan men verder spreken over de hoop, die ons de dood geeft en over de oneindigheid, waartoe wij ons door dezelve *onfeilbaar* verheffen.

Door zijne beroeping als hoogleeraar in de wijsbegeerte en Godgeleerdheid naar *Halle*, in het jaar 1802, en door zijne verdere aanstelling aan de nieuw gestichte universiteit te *Berlijn*, in het jaar 1810 (*), werd SCHLEIERMACHER nog meer bepaald tot de zorg der *Godgeleerde* wetenschap groeppen, en in dezen meer bepaalden Godgeleerden werkkring zullen wij hem zich verder zien bewegen.

(*) De amtsbedieningen, welke SCHLEIERMACHER in het gemeen bekleedde, zijn de volgende: 1794 hulpprediker te *Landsberg* aan de Warthe, 1796—1802 prediker aan het huis de Charité te *Berlijn*. 1802 hofprediker te *Stolpe*, en in het zelfde jaar akademieprediker en hoogleeraar te *Halle*. 1807 ging hij naar *Berlijn* terug en hield (even als FICHTER) voorlezingen voor een gemengd publiek. 1809 werd hij prediker aan de Drievuldigheidskerk te *Berlijn*, 1810 hoogleeraar aldaar, 1811 lid der akademie. Dat bij hem altijd het predikambt met den akademischen leerstoel en deze zelfs weder tusschen wijsbegeerte en Godgeleerdheid gedeeld was, is zeer belangrijk.

ZEVENTIENDE VOORLEZING.

DE NIEUWERE PROTESTANTSCHÉ GODGELEERDHEID. SCHLEIERMACHER, DE WETTE EN ANDEREN. ZAMENHANG VAN DEZELVE MET DE NIEUWERE GESCHIEDENIS IN HET GE-MEEN, VOORNAMELIJK DE GESCHIEDENIS VAN DUITSCH-LAND. HET HERVORMINGSFEEST. HARMS EN DE THE-SEN-STRIJD. DE UNIE. DE AGENDEN-STRIJD. SCHLEI-ERMACHER'S AANDEEL HIER AAN. LUTHERSCHE RE-ACTIE. STEFFENS. SCHLEIERMACHER'S GELOOFSLEER. GELIJKVORMIGHEDEN TUSSCHEN HERDER EN, SCHLEI-ERMACHER.

Terwijl wij in de laatste bijeenkomst SCHLEIER-MACHER als dengenen genoemd hebben, van wien zich een nieuw tijdvak in de Protestantsche God-geleerdheid dagteekent, zoo kon daarmee niet ge-meend zijn, als stond het in de magt van een enkelen, ook nog zoo hoog begaafden man, aan den tijd eene andere rigting te geven en op denzelven den stempel van zijnen geest uitsluitend te druk-ken, of als ware één het alleen, die in aanmer-king kwam. SCHLEIERMACHER zelf zoude het eerst tegen zulk eene plaatsing, welke men hem in de

geschiedenis aanwijzen wilde, zich verklaren, hij, die het toch juist van zich zelveu beleden heeft, hoe hij slechts in vereeniging met anderen iets groots kon verrigten. En inderdaad zullen wij bevinden, dat nog eer en bevorens SCHLEIERMACHER zijne meer bepaalde godgeleerde denkwijze in stelselmatige ontwikkeling voorstelde, zich bereids een andere geest in de Godgeleerdheid aankondigde. Wij ontmoeten in het gemeen omtrent dezen tijd een streven, dat voor de tot hiertoe plaats hebbende tegenstellingen des verstands, voor het zoo-genoemde Rationalismus en Supranaturalismus eene hoogere, geestrijke bemiddeling zocht, eene bemiddeling, welke zich zeer van het willekeurig half verdeelend, slechts uiterlijk en gebrekkelijk vereenigend rationeel Supranaturalismus onderscheidde, hetwelk anderen als uitkomstmiddel beproefd hadden. Zoo zochten eenigen in aansluiting aan de nieuwere speculatieve wijsbegeerte, voor eene diepzinnige, tot den inwendigsten grond der leerstellingen doordringende Godgeleerde denkwijze den weg te banen, zooals de eerwaardige DAUB te *Heidelberg* (*); anderen zochten daarentegen op den psychologischen weg, dien reeds KANT en JACOBI betreden hadden en op welken FRIES weder op eigendommelijke wijze voortwandelde, datgene, wat tot het gebied der *wetenschap* behoort, in godsdienstige dingen te scheiden van datgene, wat tot het *geloof* en het *gevoel* betrekking heeft, menschelijke geestvermogens, welke KANT niet genoeg in aanmerking genomen had, en die evenzoo goed als *het weten* hunne regten hebben. Zij

(*) Geb. 1765 te *Kassel*, vroeger hoogleeraar te *Hanau*.

zochten daardoor de verborgenheden des geloofs aan eene onedele behandeling te onttrekken, dat zij naar het ongenoegzame onzer menschelijke taal en uitdrukkingswijze heen wezen en den godsdienstigen denker aanleiding gaven, achter het zinnebeeldig uitgedrukte, iets hoogers, dat zich aan onze taal zoowel als aan onze zinnelijke voorstelling onttrekt, te vermoeden. In de plaats van eene bloot verstandelijke en koel berekenende moest eene zich van hare handelwijze klaar bewuste, vroom verrukte, gemoedelijke beschouwingswijze treden, welke met *die* verwant is, waarmede wij een schoon kunstwerk aanschouwen en welke men daarom ook de *aesthetische* genoemd heeft. En hier ware het dan de plaats *dien* man te noemen, die deze beschouwingswijze het eerst in de Godgeleerdheid ingevoerd en daardoor gelijktijdig met SCHLEIERMACHER vernieuwend en opwekkend op dezelfde gewerkt heeft.

Doch terwijl ik mij reeds voorgenomen heb, zoo min mogelijk de nog levenden met name te noemen, zoo komt hier nog eene meer teedere betrekking bij, welke mij belet, het Godgeleerd stelsel van een leeraar voor u te onthullen, die door zijne plaatselijke en persoonlijke betrekking tot ons vooral gerechtigd is, een volledig getuigenis in eigene zaak af te leggen, en zoo moge het genoeg zijn, aan zijne en anderer pogingen, welke wij als de aanvulling tot SCHLEIERMACHER aanzien, herinnerd te hebben (*).

(*) Bij het mondelijk gezegde zij als bijlage nog het volgende opgemerkt. DE WETTE's rigting is evenals die van het Protestantismus zelf, eene dubbele, eene kritisch ontkennende

Doch eer wij nu tot SCHLEIERMACHER zelven terugkeeren en zijne Godgeleerdheid nader beschouwen, moeten wij, hetgeen wij veelligt maar al te lang uitgesteld hebben, een blik op de tot hiertoe plaats gehad hebbende ontwikkeling der *Europe-sche geschiedenis* of ten minste der staatkundige geschiedenis van *Duitschland* werpen. Slechts een blik daarop werpen; zeg ik, want hare uitvoerige behandeling behoort alhier niet.

en eene dogmatisch opbouwende. Velen, die slechts de eerste zijde zijner werkzaamheid kennen, namelijk zijne vrije kritiek met betrekking tot den kanon en de mythische behandeling der Oud-testamentische geschiedenis, doen hem onregt, wanneer zij hem daarom met de destructieve geesten op *éne* lijn stellen. Wie de geschiedenis der Godgeleerde wetenschap kent, weet, hoe juist DE WETTE het was, die lang vóór hij *Bazel* kende (en dus geenszins uit schikking naar het zoogenoemde Bazelsche piëtismus, maar uit eigene en vrije overtuiging) *tegen* het Rationalismus optrad en ten voordeele van de oude Luthersche Godgeleerdheid, welke onder de puinhoopen der verlichting begraven lag, sprak, wel is waar voorwaardelijker wijze en van uit het standpunt zijner wijsgeerige denkwijze. Reeds toenmaals (niet eerst in het jaar 1842 bij zijn bezoek te *Halle*) sprak hij het uit en liet het drukken, » dat JEZUS *persoon* Zijn leven en Zijn dood en het geloof aan Hem *het middelpunt des Christendoms uitmaken*, » zie zijn geschrift: *Religion und Theol.*, S. 444, weshalve hij dan ook bij de eigenlijke Rationalisten voor een Mystieker gold, men vergel. ook zijne kerkelijke dogmatiek. Men heeft hem (gelijk ook SCHLEIERMACHER) van weifelachtigheid en onvastheid in het oordeel beschuldigd; maar men kan evenzeer vragen, waarmede de echte wetenschap meer gediend was, met het afspreken en vaardig maken uit eenmaal gevatte orthodoxe of speculatieve praemissen, of met een bescheiden *non liquet*, in zulke dingen namelijk, die volgens hunne natuur hypothetisch zijn. In grond-overtuigingen zal men DE WETTE zich gelijk vinden. Deze zelf te onderzoeken, is zaak der wetenschap. Doch de historische getrouwheid verlangde deze korte opheldering.

Al de omwentelingen, welke wij tot hiertoe op het gebied van den geest hebben zien voorvallen, die op het gebied der wijsbegeerte, der Godgeleerdheid, der letterkunde, van het opvoedingswezen, staan in een merkwaardig verband met de groote gebeurtenissen in de staatkundige wereld.

Het is nu wel is waar moeilijk dezen zamenhang aan te wijzen, want niets is meer gewoon dan het begrip, alsof de schrijvers, die aan een tijd deszelfs rigting geven, in de dienst eener staatkundige factie stonden en hunne pennén aan de partijbelangen verhuurden; maar het is ook weder te hoog van de schrijvers gedacht, wanneer men zich inbeeldt, dat zij met hunne stelsels hervormingen konden bewerken (*). Eer mogt ons het merkwaardig zamentreffen der staatkundige beroeringen met de groote verschijnselen aan den letterkundigen hemel voorkomen, als dat merkwaardig zamentreffen der aardbeving met de komeet, dat wij onlangs beleefd hebben. Het treft ons, zonder dat wij het verklaren kunnen. En toch mogen wij niet, wanneer wij op het gebied der vrijheid staan, aan een bloot *toevallig* zamentreffen denken, waarmede wij ons op het gebied der natuur eer laten tevreden stellen, dewijl onze kennis niet toereikend is. In de gebeurtenissen der zedelijke wereldorde *moeten* wij een verband vaststellen, en schoon wij ook niet het een van het andere afleiden, niet zeggen kunnen, dat de omwenteling ons de schrijvers aangebragt, of de schrijvers ons de omwenteling daar-

(*) Zoo is het reeds lang wederlegd, dat VOLTAIRE, ROUSSEAU, DIDEROT de Fransche omwenteling *daargesteld* hebben, schoon hunne ideén medewerkten.

gesteld hebben, zoo moeten wij toch zooveel zeggen, *die* teekenen, welke gelijktijdig geschieden aan den hemel en op aarde (ingeval wij het geestige leven der volken den hemel en hun staatkundig leven de aarde noemen mogen) zijn beide teekenen van *één* en denzelfden tijd; in denzelfden schoot des tijds hebben zij lang als kiemen gelegen, uit denzelfden schoot des tijds zijn zij geboren; de kinderen des tijds. Wat aan de eene plaats uitbreekt als gedachte, dat breekt aan de andere uit als daad, zonder afspraak en zonder toedoen van buiten. In het gemeen zijn het wel is waar niet de menschen alleen, welke de geschiedenis daarstellen en uitvinden, maar over het vrije handelen der menschen zweeft eene hoogere noodwendigheid of liever eene Goddelijke Voorzienigheid, wier gang wij even zoo min berekenen, als wij haren vinger ontkennen en aan hare leidingen ons onttrekken kunnen.

Laat ons alzoo nu den geschiedkundigen draad weder daar aanknoopen, van waar wij vroeger uitgegaan zijn, aan den tijd der Fransche omwenteling.

De Fransche omwenteling, uit een geheel ander beginsel voortgekomen dan de Duitse *Hervorming* der XVI^{de} eeuw, had niet slechts in *Frankrijk*, maar ook in *Duitschland* de sporen van hare vernietigende, het hemelsche met voeten tredende gezindheid achtergelaten, en zich aan een groot gedeelte der openbare meening medegedeeld. De daarop volgende Napoleontische tijd had wel tegen het ontbindend en vernietigend element een dam gesteld, maar welken? ... den ijzeren dam van

het geweld. De ideën der omwenteling, voor zoo verre zij tot het zedelijke en Godsdienstige betrekking hadden, waren naar haren inhoud dezelfde gebleven, alleen hing derzelver uitvoering of belemmering van de willekeur des overheerschers af. De Godsdienst verscheen naderhand zoowel als te voren als toom en gebit der volken; alleen dat de toom, dien men moedwillig afgeworpen had, thans weder aangelegd werd. Het is bekend, hoe NAPOLEON bij zijn groot — de betrekkingen des levens met oogen des bliksems doorziende practisch verstand, echter voor de magt en de betoovering der ideën zoo weinig zin had, dat hij de Duitschers voor *Ideologen*, onpractische hoofden schold, en toch kon hij eene geheime vrees voor de magt dezer ideën niet van zich afkeeren. Inderdaad was den armen Duitschers in de tijden van druk niets anders overgebleven, dan te ontvlugten in het rijk der ideën, en zich inwendig te versterken, waar de uitwendige ongunst het handelen belette. Er bleef hun niets over, dan aan deze ideën het karakter te verstalen, waar het zwaard in de schede rustte. Zoo hebben wij het bij FICHTE gevonden; zoo was het nog bij verscheiden anderen het geval. Men heeft dit Duitsch geduld gehoond, bespot, maar het is mede een erfstuk van LUTHER, die zoo moedig hij handelde ten dage der beslissing, ook weder stil zijn konde voor God en Zijne oordeelen. De dag der beslissing kwam. Met de jaren 1813—1815 kwam de tijd van strijd, de tijd van verlossing. God had den onderdrukker in den gedenkwaardigen winter van 1812 perk gesteld met de woorden: » tot hiertoe en niet verder; hier moeten uwe fiere golven vallen.” Het

Duitsche volk, de Duitsche jeugd vatte nieuwen moed, en met het oog op God die een Duitscher niet verlaat, werd de ijzeren teerling geworpen. Zoo werd de staatkundige strijd voor velen ook een Godsdienstige, een heilige strijd, een strijd van het oude Duitsche geloof en der oude Duitsche zeden en tucht tegen vreemde ongebondenheid. Zoo ten minste begrepen het diegenen, welke toen het Duitsche volk onder de wapenen riepen, een ARNDT, een MAX SCHENKENDORF, een FOUQUÉ, een THEODORUS KÖRNER. Zoo zingt ERNST MAURITZ ARNDT:

Wie is een man? Die bidden kan,
 En steunt op God den Heer,
 Schoon alles vliedt, hij wankelt niet,
 Hij siddert nimmermeer.

Wie is een man? Die innig kan
 Gelooven, waar en vrij,
 Die tegenweer faalt nimmermeer,
 Die breekt geen mensch, wie 't zij.

Slechts God alleen kan Helper zijn,
 Van Hem komt heil en zege. (*)

Dat was de leus en wapenkreet der Duitsche mannen en der Duitsche jeugd in dien tijd. Voorzeker was, zooals het in den drang der omstandigheden niet anders zijn konde, de Godsdienstige opwekking zeer onbepaald ten aanzien van leer en voorstellingen. Lang genoeg had men zich reeds met onvruchtbare leerbepalingen gekweld, nu gold het

(*) Juist te regter tijd komt ons nog het nieuwste geschrift van ARNDT onder het oog: Versuch in vergleichen der Völkergeschichte, Leipz. 1843. Vergel. inzonderheid S. 409 ff.

het geloof te bewaren door de daad, en even als een ieder het eerst in den ligchamelijken strijd naar *dat* wapen grijpt, dat hem juist bij de hand is, zoo greep ook ieder naar het geestelijk wapen, waarin hij geoefend was. Dat ging ook voortreffelijk voor den tijd der eerste geestdrift. Aan een bedaard onderzoek der Godsdienstige en zedelijke beweegredenen van ieder afzonderlijk, aan eene scheiding der elementen kon op het oogenblik niet gedacht worden; daartoe zijn de tijden van opgewondenheid niet geschikt. Zulk eene scheiding en toetsing kon eerst dan plaats hebben, wanneer de gisting voorbij was en de elementen zich van zelf gezet hadden. En zoo lag ook het *godsdienstig* belang niet aanstonds voor de hand. Men vroeg ook niet het eerst naar dit, maar zooals billijk was naar het *staatkundig* belang, doch hetwelk een vaste grondslag van het zedelijke en godsdienstige leven worden moest, gelijk de betergezinden hoopten. Met het gevoel van Duitsche kracht, van Duitschen moed, van Duitsche éénheid, waren verwachtingen verbonden, die na den vrede niet op *die* wijze, ten minste niet zoo spoedig verwezentlijkt werden, als velen van diegenen het gehoopt hadden, die het volk tot den strijd hadden opgeroepen. Nu, nadat de uitwendige vijand overwonnen, ja ten tweeden male overwonnen was door de kracht der vereenigde heirlegers van *Europa*, nu wendde zich de strijd naar binnen. Nu werden de betrekkingen van vorst en volk, van de afzonderlijke bondsstaten tot geheel *Duitschland*, tot levensvragen verheven, wier beantwoording men niet van wijdloopige diplomatische onderhandelingen meende te moeten verwachten. Eene vrijheid-

en daadlievende jeugd vorderde de verwezentliking harer idealen voor een gedeelte met onstuimigheid, en haalde zich daardoor de verdenking van volksofwinding (Daemagogie) op den hals. Zoo trad het Godsdienstige, dat in het eerste oogenblik de gemoederen aangegrepen had, weder achter het staatkundige terug, en terwijl in het eerste gevoel van dankbaarheid voor de verkregene zegepraal, de meerderheid der vorsten van *Europa* (*) op aandrang van *Rusland* in het jaar 1815 het *heilig verbond* gesloten hadden, met het bepaald uitgedrukte doel, om boven de tweespalt der belijdenissen het Christendom tot de hoogste wet van het leven der volken te verheffen (†),” zoo ontbrak het daarentegen niet aan de zoodanigen, die juist dit verbond met oogen van wantrouwen beschouwden en achter de Christelijke taal, die thans door velen der grooten weder gevoerd werd, slechts een verborgen doel vermoedden, om het volk door die vroomheid tot de oude slavernij terug te brengen. Het staatkundig Liberalismus spotte met de goedhartige dweeperij van diegenen, welke aan de vrome taal gehoor verleenden en het was maar al te zeer geneigd, het nieuw ontwaakte godsdienstige leven en het weder ontluikende Piëtismus met Catholiserende en Jezuitische rigtingen gelijk te stellen, die voorzeker ook als het gewormte in de lenteson zich begonnen te bewegen. Duitsche man-

(*) Met uitzondering van den koning van *Engeland*, van den paus en den sultan!

(†) Zie HASE, *Kircheng.*, S. 583. — GÖTHE zegt van het heilig verbond, dat er nooit iets grooters, voor de menscheid weldadigers uitgevonden was geworden. Gesprekken met ECKERMAN, I, S. 277.

nen, als VOSS, PAULUS, KRUG stonden aan het hoofd van deze partij; doch aan de andere zijde verdiepten zich velen der gemoedelijken, welke eene staatkundige wedergeboorte van *Duitschland* uit den geest verwachten, in de godsdienstige beschouwingen der middeleeuwen; zij stichtten zich aan het romantisch opgesierd idee van het Duitse keizerrijk, en zochten door deze diepere (schoon ook dikwerf onzuivere) godsdienstige geestverrukking, door de kracht der Mystiek ook op de staatkundige gezindheid in heiligen ernst te werken. Zelfs het uiterlijk voorkomen in kleeding en het groeijen van het haar moest weder aan het middeleeuwsche wezen, aan den ouden Duitschen tijd herinneren, en eene Duitse vrome jeugd moest door de kracht en innigheid des gemoeds het oppervlakkig Liberalismus zoowel, als de laffe diplomatie overwinnen. Dat deze met de romantiek overeenstemmende geest oorspronkelijk in het Duitse studentschap aangekweekt werd, is even zoo bekend, als het zonneklaar is, hoe juist deze rigting, wanneer het haar aan leidende grondstellingen ontbrak, in eene gevaarlijke geestdrijverij ontaarden moest, van welke de ongelukkige SAND in het vervolg als een treurig offer viel.

Midden in den tijd der Godsdienstige en staatkundige gisting was ondertusschen met het jaar 1817 het feest van de herdenking der Hervorming ingevallen. Het bleek hierbij regt in het oog vallend, hoe verschillend de standpunten waren van uit welke deze wereldgeschiedkundige gebeurtenis beschouwd werd. De vrienden des Vaderlands zagen daarin de wettiging, om datgene, wat toenmaals LUTHER voor de Kerk gevorderd had, nu ook voor

den staat te vorderen. LUTHER gold bij hen even als HUTTEN als het zinnebeeld der Duitsche mannenkracht, de Hervorming als de besliste tegenstand tegen alle onderdrukking en dwang van den geest. Van uit dit standpunt, echter ook met Godsdienstige elementen doordrongen, werd het *Wartburg*-feest gevierd, naar hetwelk jongelingen uit alle Duitsche streken heenstroomden, bij hetwelk groote herinneringen opgewekt, vurige besluiten genomen, dure eeden gezworen, maar ook jeugdige onvoorzigtigheden begaan werden, die naderhand ook de onschuldigen in moeilijke verwickelingen bragten (*).

De staatkundige zijde werd intusschen niet alleen opgevat bij het Hervormingsfeest, hoe na zij ook toenmaals liggen mogt, maar de Kerk moest ook *uit zich zelve* weten, wat zij ten aanzien van de Hervorming eigenlijk dan te vieren had. Doch ook daar liepen de meeningen uit elkander. Terwijl de eenen in de Hervorming slechts de voorloopster der vrije denkwijze in den zin van het Rationalismus vierden (+), als de zwakke aanvang tot datgene wat

(*) » Wat zal ik,» zegt ARNDT (t. a. p., S. 411), de herinnering van een verledenen, boozen tijd weder opwekken? Beiden hadden onrecht, de geraas- en gedruischmakers en de stiltegebieiders; maar van de laatste had men meer wijsheid en geduld kunnen begeeren. Die booze daemagogenjagt heeft vele erge gevolgen gehad. Vooreerst heeft zij de krankheid, die slechts op de huid zat, naar de edele binnenste deelen, ja bij velen tot in het hart heen gedreven, en dwaasheden of onschuldige overdrijvingen der jeugd zijn slechte invallen, bij eenigen ook wel misdadige aanslagen geworden; maar het slimste ten tweede is de langzame nawerking geweest.

(+) Zoo wijdde WEGSCHNEIDER zijne Dogmatiek aan de schim van LUTHER.

de XVIII^{de} en XIX^{de} eeuw in de volste mate daargesteld heeft in verlichting en wetenschap, stonden daarentegen anderen op met de vordering, om tot de oude leer van LUTHER terug te keeren, van welke men zich in deze laatste tijden helaas maar al te zeer verwijderd had. Voorwaarts met LUTHER of ook *zonder* LUTHER, indien slechts *voorwaarts*, riepen de eenen, achterwaarts *tot* LUTHER, tot het geloof der vaderen, zoo riepen de anderen. Onder de laatsten trekt bijzonder een man onze opmerkzaamheid, die zelf uit de lagere volksklasse voortgekomen, door eene krachtige persoonlijkheid en door magtige, beeldrijke redenaarsgaven op het volk wist te werken en deszelfs geestdrift voor het oude geloof op te wekken. Dit is de aartsdeken KLAUS HARMS te *Kiel*, de zoon van eenen molenaar in het *Zuid-Dithmarsche* (in *Holstein*), die tot in zijn twaalfde jaar slechts het onderwijs der dorps-school genoten en van den predikant der plaats de beginselen der Latijnsche en Grieksche talen geleerd had. Tot zijn 19de jaar toe stond hij den vader en na deszelfs dood de moeder in het molenaarsberoep bij, tot dat hij door een onleschbaren dorst naar wetenschap gedreven, het zoover bragt, dat hij de school der geleerden, te *Meldorf* en daarna de universiteit te *Kiel* kon betrekken. Hij maakte spoedig goede vorderingen, stond zijn examen gelukkig door en nadat hij een huisleeraarspost en daarna 10 jaren lang een predikantsplaats op het land bekleed had, werd hij in het jaar 1816 tot aartsdeken te *Kiel* beroepen. — HARMS week bereids in zijne predikwijze van de gewone sleur af. Terwijl het in de jaren 1770 en 1780 tot den goeden kanseltoon behoorde, in verklarende, ge-

lijkmatig voortgaande rede te prediken, en al het zinnebeeldige, zinrijke, treffende in de uitdrukkingen als onvoegelijk te vermijden; terwijl men er zich voornamelijk op toeleide, om naar een weldoordacht plan, in streng logische orde en verdeeling een bepaald thema te behandelen, waarbij eerst ZOLLIKOFER, daarna bijzonder REINHARD en *weder* REINHARD tot model genomen werden, zoo sloeg HARMS een geheel anderen, ja den tegenovergestelden weg in. Hij wierp de schoolkluisters verre van zich weg, verdiepte zich met onmiddellijk gevoel geheel in zijnen tekst, en sprak weder naar de vatbaarheid en tot het gevoel uit dezen tekst. Met LUTHER zag hij het volk op den mond, en leerde het hem af, hoe men met hetzelfde spreken moest. Het liefst knoopte hij daarom zijne rede aan spreekwoorden, aan verzen van liederen aan, welke bij het volk bekend en in gebruik waren, waarbij hij zelfs het rijm en de gelijkkluidendheid der woorden niet versmaadde. Daarbij gebruikte hij de gansche wijde schepping als eene groote beeldengalerij van godsdienstige symbolen en levensbetrekkingen. Hij hield natuurpredikatiën over natuurteksten, doch niet in *dien* zin, als de vroegere sentimentele redenaars, die veel schoons wisten te zeggen over den op- en ondergang der zon, over de lentebloemen en den sterrenhemel, doch daarbij CHRISTUS en de Apostelen en het geheele Evangelie ter zijde schoven. Neen, integendeel werd hem de geheele natuur slechts de grondslag voor het Christelijke, slechts de uitwendige openbaring van datgene, wat in ons binnenste worden moet, wanneer de Geest Gods ook hier de lente schept, en ook hier de zon des heils opgaat en eene nieuwe schepping

ten leven roept. Hij sloot zich hierin aan het voorbeeld van Hem aan, die Zijne gelijkenissen ook wist aan te knopen aan den zaadkorrel en de verschillende aardsoorten, aan den vijgeboom, de leliën des velds en de vogelen des hemels, en van wien het heet: Hij predikte als magt hebbende en niet als de schriftgeleerden. Inderdaad had HARMS voordragt iets wegslepends. Zijne zomer- en winterpostillen leggen daarvan getuigenis af, en veel, zelfs aan het wonderbare grenzende wordt van de uitwerking zijner predikatie en van zijn nadrukkelijk gebed verhaald (*). Zooveel is zeker, terwijl vele kerken in dien tijd ledig stonden, was HARMS kerk steeds opgepropt vol, velen ook uit de beschaafde standen, die geene Godsdienst meer bezochten, lieten zich bij hem vinden, en vele vreemdelingen stroomden toe. Velen hunner mogten zich alleen door 's mans oorspronkelijkheid aangetrokken voelen, doch anderen vonden ook daar *dat* voedsel, waarnaar zij vroeger te vergeefs verlangd hadden. Het ontbrak toch niet aan de zoodanigen, die hem met LUTHER gelijkstelden. En zoo mogt HARMS, door zulke stemmen aangemoedigd, zich geroepen voelen, om als

(*) Relata refero: Op zekeren tijd had hij (gelijk dit in *Holstein* gebruikelijk is) in eene aanhoudende droogte om regen. Niemand der aanwezigen had dezen bij het naar de kerk gaan verwacht, en allen, zelfs HARMS, waren niet weinig verrast, toen de zware regendroppels plotseling tegen de hooge oude kerkvensters aansloegen. Diep aangedaan en verbleekt zweeg hij eenige sekonden, met aandacht luisterende, en riep toen met gesmoorden, meer en meer zwellenden toon: » Luister lieve gemeente! de Heer heeft u verhoord, de Heer gaat over u heen en Zijne voeten druipen van zegen." Zie RHEINWALD'S Repertorium, XXX, S. 54.

een tweede LUTHER op te treden. Ten minste meende hij het aandenken aan de Hervorming het beste daardoor te vieren, dat hij voor de 95 thesen, welke LUTHER aan de slotkerk te *Wittenberg* aangeslagen had, 95 andere in de plaats stelde, welke hij voor den tijd geschikt hield, en waarin hij het Rationalismus met harde woorden aantastte. Hij sprak van een Pausdom der rede, waarvan de Kerk der XIX^{de} eeuw even zoo goed verlost moest worden, als eens die der XVI^{de} van de Roomsche tirannij. Hij leide menige gebreken in het Kerkwezen bloot, welke hem het eerst in het Holsteinsche, doch daarna ook in geheel *Duitschland* en in de Protestantsche Kerk in het gemeen bekend waren geworden. Hij vorderde terugkeering tot het oude Luthersche geloof, tot de oude vrome zeden der vaderen. Dat niet alleen ijdelheid, niet de bekoorlijkheid, om zich den naam van een' tweeden LUTHER te verwerven, maar dat de ijver voor het welzijn der Kerk, hetwelk hij door het Rationalismus in gevaar gebracht achtte, hem bij dezen stap geleid heeft, hebben wij geen grond in twijfel te trekken, schoon wij bekennen moeten, dat deze wijze van optreden meer geschikt was, de gemoederen op te winden, dan een duidelijk begrip van de zaak aan te brengen. Op velen ten minste moest het den indruk maken, alsof HARMS niet slechts het misbruik, maar ook het gebruik der rede in godsdienstige dingen verwierp, alsof in het gemeen zijn oogmerk daarheen gerigt was, om de geschiedenis van 3 eeuwen in vergetelheid te brengen en den geest der XIX^{de} in de vormen der XVI^{de} eeuw met geweld terug te dringen. De thesen maakten in allen gevalle groot opzien; vreugde verwekten zij

bij de oudgeloovigen, die lang gezwegen en gezocht hadden onder de heerschappij van het Rationalismus, maar ook groote verbittering bij de vrienden der verlichting. Men gaf den vervaardiger het verwijt van het Pausdom terug, men beschuldigde hem van onbescheidenheid, herinnerde hem wel is waar onzacht zijnen vroegeren stand (*), welke hem niet bevoegd maakte over dingen te oordeelen, waaromtrent meer geleerden dan hij, elkander niet verstaan konden; velen noemden hem een duisterling, een Jezuit, zelfs wel een huichelaar en veroorloofden zich zelfs grove persoonlijke beleedigingen jegens hem. Menigen, die hem tot hiertoe als prediker hooggeacht hadden, vergrepen zich aan hem en vielen van hem af; daarentegen vielen anderen hem bij, en moedigden hem aan, om op zulke wijze voort te gaan. Het meest vertoonde zich de opgewondenheid in het Holsteinsche en te *Kiel* zelf. Tot in het maatschappelijk leven en in de huisgezinnen strekte zich daar de twist der partijen uit. Het kwam zoo ver, dat niet slechts gezelschapskringen uit hoofde van de thesen van HARMS zich ontbonden, maar zelfs reeds aangegane verlovingsen weder vernietigd werden (†). Weldra stelden zich nu ook de pennen der geleerden in beweging *voor* en *tegen* de thesen. Het opmerkelijkste was, dat een man, die tot hiertoe meer het rede-Christendom verdedigd had, de geleerde op-

(*) Hij moge voor en na, heet het, zijne zakken naar den molen dragen.

(†) De straatjongens zongen (met zinspeling op zijnen naam) het lied: » Rozen op den weg gestrooid, en — 't verdriet (HARMS) vergeten.» Vergel. de Berlin. Evang. Kirchenz., 1829, n°. 59, S. 30 ff.

perhofprediker AMMON te *Dresden* als verdediger der thesen optrad, en in dezelve den dageraad van een nieuwen beteren tijd begroette. Daarbij konde SCHLEIERMACHER niet stil zwijgen. SCHLEIERMACHER achtte HARMS (volgens zijne eigene verzeke-ring) als een welgezind, geestrijk en met een edelen ijver bezield waarlijk Christelijk man, hij verblijdde zich over zijne uitgebreide en gezegende werkzaamheid; maar de uitgave der thesen in *dien* vorm, zooals zij verschenen, hield hij voor een misslag, ja voor eene aanmatigende onderneming. Hij kende den toestand der Protestantsche Kerk en Godgeleerdheid te goed, dan dat hij zich had kunnen overreden, dat dezelve met eenige magtspreuken grondig geholpen ware. SCHLEIERMACHER was volstrekt geen vriend van het oppervlakkig, alledaagsch Rationalismus (zoo iemand, dan hielp *hij* het omverwerpen); maar dat de godsdienstige en kerkelijke behoeften der XIX^{de} eeuw andere waren dan toenmaals, kon hij, die in wetenschappelijke beschaving HARMS verre vooruit was, zich niet verbergen. Des te meer moest het hem in het oog vallen, wanneer mannen als AMMON, die toch van de oude orthodoxie zich veel meer verwijderd had dan SCHLEIERMACHER, voor de thesen van HARMS onvoorwaardelijk het woord voerden. Het kwam tot scherpe verklaringen en ophelderingen in deze zaak, welke zonder bitterheid niet afliepen (*). Doch zooveel werd altijd door den thesen-strijd bewerkt, dat nu weder eene meer opgewekte deelne-

(*) Vergel. SCHLEIERMACHER an Herrn Oberhofprediger Dr. AMMON, über seine Prüfung der Harmsischen Sätze, *Berlin* 1818 en de overige strijdschriften.

ming aan het kerkelijk leven te voorschijn kwam, en dat de strijd tusschen rede- en Openbaringsge- loof, die sedert REINHARD meer een strijd der God- geleerde scholen geweest was, nu eene zaak werd, waaraan zich de gemeenten, de huisvaders, de bij- zondere personen in het belang hunner zaligheid begonnen gelegen te laten liggen. Nu gold het minder, dan nog vóór tien, vóór twintig jaren als het teeken van een zwakken geest, wanneer men zich aan Christelijke dingen meer dan aan de nieuwigheden van den dag liet gelegen liggen. Het onderhoud draaide weder meer om het Gods- dienstige. De staatkundige vrede naar buiten be- gunstigde de behartiging van godsdienstige aange- legenheden en de naweeën van den krijg stemden menige gemoederen ernstiger. Dit was de goede zijde daarvan. De kwade bleef voorzeker ook niet achter. Een valsche ijver maakte zich van velen meester, aan liefdelooze oordeelvellingen liet men het niet ontbreken (*), dikwijls ten aanzien van *zulke* pogingen, welke behoorlijk te waarderen, het den beoordeelaars aan alle inzicht ontbrak. Was het vroeger mode en goede toon geweest, de Gods- dienst in gezelschappen zoo niet te bespotten, toch zich dezelve te schamen, zoo zocht thans ook me- nigeen door eene vrome vertooning zich bij mag-

(*) Ook hierin gingen, als altijd, de blinde naloopers ver- der, dan de voorloopers. Zoo scherp HARMS in het algemeen hier optrad, zoo verdraagzaam was hij in zijn oordeel over bijzondere personen. Toen een zeer opgewekt, vrijdenkend student bij het bad verdronken was, hield HARMS op hem de lijkrede, waarbij hij de gedenkwaardige woorden sprak: » deze in eene betere wereld aangelande MOZES twijfelde in de Gods- dienst. Doch wie daar twijfelt *met* Godsdienst, die heeft de *ware* Godsdienst.» Zie RHEINWALD'S Repertor., t. a. p.

tige begunstigers in te dringen, en mannen die vroeger wegens hunne vrijzinnigheid en regtschapenheid tot de geachtsten behoord hadden, moesten het zich nu laten welgevalen, dikwijls op de onbescheidenste wijze door diegenen teregt gewezen te worden, die hen vroeger als leerlingen gehuldigd hadden. Niemand heeft deze spoedige verwisseling van de indrukken des tijds meer doorzien, dan SCHLEIERMACHER, die haar zelf beleefd heeft en die zich daaromtrent in de voorrede tot de 2de uitgave zijner redevoeringen nadrukkelijk uitgelaten heeft. In het gemeen scheen men thans in de terugkeering tot het oude niet genoeg te kunnen doen. Niet het streng positieve, het Bijbelsch-Christelijke alleen was het, wat men tegen de zoogenoemde Godgeleerdheid der rede met nadruk overstelde; ook het strenge *Lutherdom* in deszelfs geheele concrete gedaante, met al deszelfs tijdelijke attributen, met deszelfs scherpheid en bijzonderheden moest weder op den troon verheven worden. Dat wilde voornamelijk HARMS, en daarin stemden spoedig anderen met nog grooter nadruk in. Zij traden des te bepaalder op, als juist thans bij het derde gedachtenisfeest der Hervorming ernstiger dan ooit daarvan de rede was, om de gescheiden Protestantsche belijdenissen, d. i. de Luthersche en de Hervormde na eene betreurenswaardige scheiding van drie eeuwen, eindelijk op den duur te vereenigen. Wij weten hoe reeds in de vroegere tijden onderscheidene proeven tot deze vereeniging genomen waren geworden en inzonderheid hadden de keurvorsten van *Brandenburg* (later koningen van *Pruisen*) tot deze vereeniging de hand geboden.

Ook ditmaal was het de overleden koning FREDERIK WILLEM III, die in het jubeljaar der Hervorming (2 Mei 1817) aan den bisschop SACK en den proost HANSTEIN een schrijven rigtte, waarin het heette: » Ik verwacht van u voorstellen hoe de vereeniging der beide, zoo weinig afwijkende belijdenissen het gemakkelijkst en doelmatigst te bewerken zijn moge (*).” Deze vereeniging mochten zich voorzeker velen maar al te ligt voorstellen. De wonde scheen toch als van zelf geheeld en genezen! Hoe weinig Lutherschen geloofden nog in het rationalistisch tijdperk stijf en vast aan eene ligchamelijke tegenwoordigheid van CHRISTUS in het Avondmaal, en hoe weinig Hervormden hingen nog met strenge gevolgtrekking aan de leer van de onvoorwaardelijke verkiezing! Gaf nu de eene partij het eene en de andere het andere op, zoo was de vereeniging voorzeker op de gemakkelijkste wijze van de wereld bewerkstelligd. Doch, men ziet wel, zulk eene vereeniging, welke het onderscheid bloot *vernietigt* en nul van nul opgaan laat, is geene ware, geene verblijdende. Ernstiger gemoederen, waaraan het toch ook niet ontbrak, moesten er zich eene gewetenszaak van maken, voor zoo goedkoop prijs de belijdenis hunner Kerk op te offeren, om eindelijk alles in den wijdesten vorm van het Indifferentismus te laten ondergaan. Veeleer kon men verwachten, dat wanneer die vereeniging van belijdenissen eenmaal in werking gebragt werd, ook terstond de herinnering

(*) Zie HANSTEIN'S Denkmahl, *Berlin* 1821, S. 103. Het spijt mij, van het tweede Deel van EYLERT, die ons omtrent de kerkelijke zaken belangrijke oplossingen belooft, nog geen gebruik te hebben kunnen maken.

van die tegenstellingen, welke tot hiertoe teruggetreden was, weder met versterkte kracht te voorschijn treden zoude; ja, zelfs diezelfde vredemakers, welke geroepen waren, tot de vereeniging mede te werken, als SCHLEIERMACHER, bragten dit onderscheid ter spraak. Juist SCHLEIERMACHER was sedert langen tijd de eerste weder onder de Hervormde Godgeleerden, die de leer van de verkiezing scherpzinnig verdedigde (*). Slechts na vele en wijdloopige onderhandelingen gelukte het eindelijk de vereeniging ook uiterlijk te bewerkstelligen, in *Pruisen* in het jaar 1821, en bijna gelijktijdig in het groothertogdom *Baden*, in het Nassausche, in *Rijnbeijeren*, *Anhalt-Bernburg*, in *Hessen* en in het Wurtembergsche, op de meeste plaatsen met de meest mogelijke sparing van ieders geweten, zelfs met verdraagzaamheid jegens diegenen, welke zich niet vereenigen wilden. En toch kon men het niet naar ieders zin maken. Voor *Pruisen* kwam er nog een nieuwe steen des aanstoots bij. Om de vereenigde Kerken eene gemeenschappelijke Godsdienst naar de behoeften van den nieuweren tijd te geven, had de koning van *Pruisen* door eene commissie eene *Agende* laten vervaardigen, waarin de uiterlijke ceremoniën van het Luthersch kerkendom sterk te voorschijn kwamen, waarbij niet verhinderd konde worden, dat de Hervormden, die tot hiertoe zulke dingen niet gewoon waren, zich geërgerd vonden, zonder dat

(*) Met zijn verhoog: over de leer van de *verkiezing* opende hij het theologisch tijdschrift, dat hij in het jaar 1819 en de volgende in vereeniging met DE WETTE en LÜCKE uitgaf, en dat te gelijk een orgaan der nieuwere, over de oude geschillen heenstappende Godgeleerdheid werd.

de Lutherschen, aan wie weder iets ontnomen was, zich door de aangeboden vergoeding volkomen bevredigd verklaarden. De koning voerde de nieuwe Agende het eerst slechts in de hof- en de garnizoenskerken in, doch beval ze aan alle gemeenten van zijnen staat aan. Doch zij vond veel tegenspraak. De aanhangers der vroegere verlichtings-godgeleerdheid vonden ze te orthodox, te oudkerkelijk, — zij herkenden hunne godgeleerde denkwijze daar niet in, maar het tegendeel, en van uit hun standpunt maakten zij met regt bedenking, zich naar de uitdrukkingen en ceremoniën te schikken, waarmede zij geen anderen, dan een met hunne overtuiging strijdenden zin vereenigen konden. Aan het Hervormde volk kwam het branden van kaarsen op den helderen dag, het knielen, het zingen van den geestelijke voor het altaar en andere dingen volkomen als Catholijk voor, en daarentegen was de Agende den strengen Lutherschen nog te toegevend omtrent de Hervormden, te onbepaald en karakterloos. Het ontbrak ook niet aan de zoodanigen, die hunne staatkundige ontevredenheid op dit gebied overbragten en den koning het oogmerk aanwreven, van zich eene heerschappij over het geweten aan te matigen, om des te gemakkelijker ook iets anders door te zetten. Nu werd de strijd een regtsgeleerde strijd en verschillend lieten zich regtsgeleerden en Godgeleerden in de beantwoording der vraag hooren, in hoe verre den koning als landsvorst in het gemeen het regt toekwam, om het volk deszelfs kerkgebruiken voor te schrijven, en het eene Godsdienst op te dringen. Ook in *dezen* strijd gaf SCHLEIERMACHER zijne stem ten voordeele van de gewetens-

vrijheid (*). Eerst na nieuwe onderhandelingen en verbeteringen, waarbij op landsgebruiken en persoonlijke wenschen zooveel mogelijk gelet werd, kwam met het jaar 1830 de Agende als die der vereenigde Evangelische landskerk in werking. Doch daarmede brak de tegenzin in die vereeniging in openbare dadelijkheid uit. Wie had kunnen gelooven, dat na de tijden, waarin men al het positieve geheel had ter zijde gesteld, waarin men voornamelijk de oude kerkelijke verschillen verrechtvaardigden, juist deze verschillen nu weder met alle kracht zouden te voorschijn komen, en wel niet van den kant der onverlichte volksmenigte, neen, van den kant der beschaafdsten in de natie. En wel vinden wij aan het hoofd dezer beweging niet slechts Godgeleerden van beroep, (zooals voornamelijk Dr. SCHEIBEL te *Breslau*, GÜBRIKE en anderen), bij wie men eenigermate gelooven mogt, dat de geleerde strijdzucht hen tot uitersten verleid had, maar mannen van geest en gemoed, van den meest vrijen en openen zin, als de geestige STEFFENS wierpen zich thans tot de woordvoerders van het oude Lutherdom op. In zijn geschrift: » hoe ik weder een Lutheraan werd en wat mij het Lutherdom is (+),” geeft ons STEFFENS zelfs de beste oplossing omtrent zijne gezindheid hierin. Ook deze krachtige zoon van het Noorden was door den grooten worstelstrijd des tijds heengegaan en was van de vlakten der alledaagsche verlichting weder heengevoerd geworden tot de hoogten

(*) Das liturgische Recht des Evangel. Landesfürsten von Pacificus Sincerus. *Gött.* 1824 en meer ander.

(+) *Breslau* 1831. Vergel. ook deszelfs geschrift: von der falschen Theologie und dem wahren Glauben. 1823.

en naar beneden in de diepten eener boven het begrijpelijke des verstands verhevene geloofswereld. Hij had zich tot het positief Christelijk geloof met de geheele kracht zijns gemoeds gewend, en dit was hem, na de ervaring, die hij bij zich zelfen kreeg, geen ander, dan het geloof dat hij in zijne jeugd in de Catechismus had leeren kennen, het Luthersch geloof met deszelfs karakteristieke leerbepalingen en gebruiken. Hij zelf verzekert ons, dat nadat hij het standpunt van het Christendom niet slechts voor de kennis wedergevonden, maar zich ook innerlijk verworven had, hem ook LUTHER eerst in zijn regt gewigt verschenen was, als de magtige, die geroepen was, aan de geschiedenis in al hare rigtingen eene andere gedaante te geven, niet slechts daarom, dat hij de Hierarchie bestreed, maar omdat hij het Christendom bevrijdde van de heerschappij van het bloot bespiegelend verstand. In de innige levensgemeenschap der geloovigen met CHRISTUS als eene daadzaak, die niet in eene bloote zinnebeeldige spreekwijze mag veranderd worden, ziet STEFFENS het eigenlijk wezen des Christendoms, en daarom noemt hij het Avondmaal, waarin deze daadzakelijke vereeniging niet slechts daargesteld, maar als zoodanig verwezentlijkt wordt, het hoogste individualiserend proces des Christendoms. » Door hetzelfde, zegt hij, daalt het geheele geheim der verlossing in deszelfs rijke volheid in de ontvangbare persoonlijkheid neder. De vruchtbaarmakende stroom der genade, welke de geheele natuur en de geschiedenis sedert die tijden harer groote wedergeboorte doorstroomt en rijp maakt voor eene zalige toekomst, neemt de gestalte des Heilands aan, opdat, wat alles in allen is, voor haar volkomen

zij.... Wat de Christen gelooft, wat zijn geheele leven doordringt, wat den dood overwint... dat wordt door de zaligmakende tegenwoordigheid des Verlossers (in het Avondmaal)... gewisheid, genot, voedsel. Slechts wie het wezen der liefde kent, (en *hij* kent het slechts, die het ondervonden heeft,) kan die innigheid bevatten. Alles, wat wij denken en willen, ieder ontkiemend denkbeeld des geestes, alles wat wij groots en heerlijk zien en genieten, die trekken der oorspronkelijke gedaante, die verborgen in de aardsche verschijning, verdraaid door het verwarde leven, geboeid en gebonden zijn, — ligchaam en ziel, tot een hooger geestelijk verbond zich doordringend, treden den tegenwoordigen Heiland te gemoet; alles, wat Hij voor de wereld was en zijn zal, wat Hij leerde en leed vormt zich in ons, zoodat wij gewaar worden; zijne woorden *zijn* hij zelf, zijn geest en leven.” » Ik ben geen Godgeleerde, vaart STEFFENS voort, maar de Godsdienst, zooals zij bij mij hooger staat, dan al het aardsche, is mij een onderwerp van het diepste nadenken en wat ik mij op deze wijze klaar zocht te maken, is het grondbegrip van mijn geloof geworden. Het Avondmaal is mij de hoogste, gewichtigste, geheimzinnigste van alle godsdienstige handelingen, ja, zoo gewichtig schijnt het mij, dat voor mij door *hetzelfde* elke leer de ondoorgrondelijkste beteekenis verkrijgt.”

Het kan hier niet daarom te doen zijn, dit godsdienstig grondbegrip van STEFFENS zelf naauwkeurig te onderzoeken, niet daarom, te vragen, of niet deze diepere beteekenis van het Avondmaal zooals STEFFENS die schoon en treffend uiteenzet, ook bij de regte opvatting der Hervormde leer te voorschijn

treden konde (STEFFENS zelf noemt het tegendeel te beweren liefdeloos), maar slechts dat, hoop ik, zij uit deze belijdenis van den geestrijken man ons klaar geworden, dat zijne gehechtheid aan het Lutherdom in iets anders gegrond was, dan in blinde vooroordeelen. Hebben wij het bij eenen STOLBERG, bij eenen FR. SCHLEGEL leeren begrijpen, hoe ook hoogst geestrijke en diep denkende menschen tot het Catholicismus konden terugkeeren, dewijl bij hen nu eenmaal het zwaartepunt van het godsdienstig leven aan deze zijde lag, zoo zullen wij het ook weder begrijpen, hoe STEFFENS bij al zijne wijsbegeerte en zijne uitgebreide natuurkennis, een orthodox Lutherschgezinde zijn konde. — Den invloed der natuurfilozofie en der romantiek zullen wij overigens hier even zoo min als bij NOVALIS of SCHLEGEL over het hoofd zien. Het alledaagsch verstand, dat zich medeslepen laat door elken stroom der meeningen, zijn dergelijke verschijnselen altijd eene dwaasheid en ergernis, en hij houdt zich wonder knap, wanneer hij in zijne verlegenheid die dikwijls tot vermetelheid wordt, toevlugt tot huiachelarij nemen en het vermoeden uitspreken mag, dat het dengenen die het betrof, met hunne meeningen geen ernst was; of in het gunstigst geval schrijft hij het aan een bepaald idee toe, waarmede ook somwijlen schrandere lieden bezet waren. Wij benijden dit verstand aan diegenen niet, die zich daarmede laten tevreden stellen. Doch wij gelooven, dat er in het gebied der godsdienstige overtuigingen bergen bestaan, waarover men niet zoo ligt heen komt, en waarvan diegenen voorzeker geen voorgevoel hebben, die steeds op de vlakte gewoon zijn te wandelen en steeds slechts vlak

land gewoon zijn voor zich te zien. Ook ons, wij belijden het, is zulk eene geweldige overtuiging, waarop alle zoogenoemde redegronden zich breken, als de baren der zee op de scherpe rotsen, zulk een berg bij LUTHER, zoowel als bij STEFFENS, en kunnen wij niet vaardig daarover heen, zoo laten wij hem in Gods naam onbewegelijk staan en bekennen dat hij ons te hoog is. Wij eeren de overtuiging, ook wanneer zij zich achter dezen berg verschanst, en begrijpen dan ook des te eer, hoe anderen, die op *zulke* voorbeelden zien, zich in hunne meeningen, ja zelfs in hunne vooroordeelen versterkt moesten vinden. Kunnen wij het daarom ook slechts betreuren, dat de welgemeende pogingen tot vereeniging tegen zulke vaste overtuigingen schipbreuk leden, zoo wachten wij ons, de geschiedenis naar ons hoofd te willen dwingen en alle bergen te willen slechten. De geschiedenis gaat dikwijls een geheel anderen gang dan wij vermoeden. En zoo was het ook hier. Al het vragen, al het zich verwonderen, dat dergelijke dingen nog in de XIX^{de} eeuw geschieden konden, is slechts eene verootmoediging meer voor het menschelijk verstand, welks berekeningen in het gebied der natuur, zoowel als in dat der geschiedenis zoo dikwijls feilen. Dat zich ook in dezen strijd, welken de oud Lutherschen tegen de vereeniging voerden en nog voeren, veel menschelijks inmengde en de vleeschelijke ijver zijn woest spel daarbij had, zal niemand in twijfel trekken, en ons Hervormden moet het eerst het hart bloeden, wanneer wij vernemen, hoe thans nog velen van diegenen, welke wij gaarne als onze Evangelische geloofsbroeders erkennen zouden, ons

hunner gemeenschap onwaardig houden; maar dwingen laat zich hier niets. En juist daarin werd ook wel gefeild, dat men *dwingen* wilde, waar men veelligt nog meer dan geschied is, de persoonlijke overtuiging en de traspwijze geschiedkundige ontwikkeling had behooren plaats te geven. Zoo werd dan de vereeniging zelve een sein tot verdere onlusten, waarvan de herinnering ons nog niet verre ligt, en die bijzonder in *Sileziën* eene bedenkelijke houding aannamen. De wederspanning en het dweepachtig drijven der oud Lutherschen riepen tegenwerkingen van den kant der regering te voorschijn; afzettingen, militair geweld, landverhuizingen waren de treurige gevolgen daarvan, en ten laatste had er eene scheuring onder de strenge Lutherschen zelve plaats, daar de eenen (onder welke ook STEFFENS) voor het geweld der omstandigheden weken, terwijl anderen de zaak tot het uiterste dreven en tot het separatismus vervielen.

Wij keeren tot SCHLEIERMACHER terug. Hebben wij zijne persoonlijkheid overal zien ingrijpen in de gewigtigste kerkelijke gebeurtenissen, zoo was hij het ook, die in zijne dubbele betrekking als geleerd Theologant en als prediker op de godsdienstige overtuiging onderrigtend, opbouwend en teregtwijzend werkte. Zijne geloofsleer, die het eerst in het jaar 1821 in het licht kwam, moest eene geloofsleer der *Evangelische*, d. i. der vereenigde Kerk zijn en moest de godsdienstige, zoowel als de wetenschappelijke behoeften des tijds gelijkmatig bevredigen. In eene uitvoerige voorstelling en kritiek van dezelve kunnen wij ons hier niet begeben, maar wel de grondtrekken ontwerpen. Wat de Schleiermachersche geloofsleer van de vroegere

onderscheidt, is vooral dit, dat zij inderdaad *geloofsleer*, eene voorstelling van datgene zijn moest, wat *geloofd* wordt; niet het stelsel eener wijsgeerige school. SCHLEIERMACHER, zelf in de hoogste mate wijsgeerig, beschaafd en als schrijver op het gebied zich onderscheidende, verzette zich echter tegen alle vermenging van de wijsbegeerte met de Godgeleerdheid. De Godgeleerdheid staat en valt bij hem niet met het een of ander wijsgeerig stelsel, zij staat en valt bij hem met de *Godsdienst* en de Kerk. Waar geen Godsdienst is, daar is geen Godgeleerdheid, waar geen beleven der Goddelijke dingen is, daar is ook geen begrip van dezelve bij nog zoo rijke en uitgebreide wijsgeerige kennis. Doch de Godsdienst is ook niet eene zaak der wetenschap in de eerste plaats, maar van het innigst zelfbewustzijn of van het gevoel en wel van het gevoel onzer afhankelijkheid van God. Op dit gevoel van afhankelijkheid grondt SCHLEIERMACHER zijne geheele Godgeleerdheid. Niet hoe God is aan zich zelve, maar, hoe Hij met dit ons vroom gevoel in verband staat, dit is hem het vraagstuk, hetwelk eene dogmatiek (*geloofsleer*) heeft op te lossen. Doch in zooverre dat vroom gevoel slechts in de gemeenschap zich ontwikkelt, zoo heeft de Christelijke geloofsleer ook het *Christelijk gemeen gevoel* zooals het in de Kerk leeft, voor te stellen. Doch de Christelijke gemeente is bij SCHLEIERMACHER niet eene ruwe, toevallig zamengeworpen menigte van lieden van allerlei zin, maar zij is hem een godsdienstig organisme, het ligchaam, waarvan CHRISTUS het hoofd is. CHRISTUS de Verlosser en wel niet een ideaal denkbeeld, maar de werkelijke *historische* CHRISTUS, zooals Hij eenmaal geleefd

heeft in de geschiedenis en zooals hij als geestelijke persoonlijkheid voortleeft en voortwerkt in de gemeente, is hem het middelpunt der Christelijke Godgeleerdheid. Hij wil niets weten van eene leer van JEZUS, die louter als leer, afgescheiden van zijn persoon, kon opgevat en voorgesteld worden, maar eerst dan, wanneer wij met den » Verlosser » in levensgemeenschap treden, worden wij het Christendom deelachtig naar deszelfs ware wezen. Dat met CHRISTUS iets ten eenenmale nieuws begint, in de wereldgeschiedenis zoowel als in het leven van den bijzonderen persoon, dat eerst met Hem, den onzondigen, de bloote heerschappij der natuur, de heerschappij der zonden ophoudt en het rijk der genade, de onbepaalde heerschappij van den Goddelijken Geest begint en zich uitbreidt, dat alzoo buiten CHRISTUS en zonder Hem geen heil te vinden is, dat heeft hij overal in zijne predikatiën zoowel als in zijne Godgeleerde schriften op het nadrukkelijkst verkondigd, en daardoor heeft hij de Godgeleerdheid, welke van het geloof afgeweken was, weder tot het geloof teruggevoerd. Doch daarmede was hij hem ook de hoofdzaak gedaan. Niet een bekrompen slaafsch lettergeloof kon de man willen invoeren, die in alles hoog boven de letter stond, en die alles wat hij aanvatte, van uit zijn innerlijken aard genoodzaakt was geestelijk op te vatten. Terwijl hij daarom met zijn beslist geloof aan CHRISTUS, waarvan hij zich geen jota afdingen liet, velen als mystieker en als een filozoferend Hernhutter voorkomen mogt, die met zijne dialectiek ook het onzinnige aannemelijk maakte, gaf hij aan den anderen kant weder aanstoot door de vrijzinnigheid, waarmede hij zich over bijzondere be-

standdeelen der geloofsleer, over bijzondere boeken der heilige Schrift en derzelver betrekking tot het geheel uitliet (*); want aan dit alles hing hem niet het wezen des Christendoms, maar alleen in de vrije genade Gods in CHRISTUS.

SCHLEIERMACHER kan in zooverre met HERDER zamengevoegd worden, als hij, even gelijk deze, zeer verschillend beoordeeld werd, daar de eenen zich aan zijne regtgeloovigheid ergerden, terwijl de anderen hem van onregtzinnigheid beschuldigden, en daar hij zoo min als HERDER tot een gezworen gilde van wijsgeeren of eene reeds aanwezige Godgeleerde school behoorde. Beide mannen hebben met buitengewonen aandrang op de jeugd gewerkt, gene door de brieven over de studie der Godgeleerdheid, deze door zijne korte, bondige voorstelling van de Godgeleerde studie (*Berlin* 1830). Ook dit hadden beiden gemeen, dat zij geen bloote *Godgeleerden van beroep* waren, maar dat zij bij hunne veelzijdige beschaving ook op ander gebied, dan het louter Godgeleerde, als schrijvers zich werkzaam betoonden en daardoor zich goedkeuring ook in de niet theologische kringen wisten te bezorgen. En toch waren zij weder zeer verschillend. Terwijl HERDER meer als dichter en als historisch schrijver schitterde, zoo overtrof hem SCHLEIERMACHER door eene strengere wijsgeerige beschaving. HERDER verlichtte de donkerheid door de snelle werking zijner geestige gedachten; SCHLEIERMACHER voerde den fijnen draad, waaraan de moeilijkste onderzoekingen hingen, door den doolhof der elkan-

(*) Zie zijn kritisches Sendschreiben über den I Brief des TIMOTHEUS (*Berlin* 1807), en zijn geschrift over LUKAS, 1817.

der bestrijdende tegenstellingen heen. De fantazie treedt bij hem achter de dialectiek van een door het gevoel ondersteund verstand terug. Terwijl daarentegen HERDER met den zin voor het aloude Griekendom ook diepe blikken in het Oostersche leven verbond, zoo bleef SCHLEIERMACHER's beschaving eene beslist Westersche. Het is hem daarom ook verweten, dat hij het hoog gewigt van het Oude Testament te weinig in aanmerking genomen had, terwijl juist HERDER met zijne inwendigste Godsdienst in dit gebied te huis was, en eer wat het Nieuwe Testament betrof te wenschen over liet.

En zoo kunnen wij zeggen, dat op eene zekere wijze beide elkander aanvullen, gelijk dan ook HERDER niet zonder gewigt aan het begin van het kritisch tijdperk staat, SCHLEIERMACHER aan deszelfs einde. En zoo konden wij dan ook, gelijk wij met HERDER de geschiedkundige voorstelling van dit kritisch tijdperk begonnen hebben, dezelve met SCHLEIERMACHER sluiten, daar hetgene thans nog te zeggen overblijft, reeds al te zeer in den tegenwoordigen tijd ingrijpt, dan dat het tot eene geschiedkundige voorstelling rijp ware. Alleen dit zij nog gezegd. SCHLEIERMACHER verblijdde zich geestelijk over eene rijke nakomelingschap, want niet die alleen tellen wij onder zijne discipelen, die juist met zijne woorden zijne leer *wedergaven*, zooals zij ze van hem gehoord hadden; maar wij klimmen veel hooger op tot de opwekking, welke hij in de Godgeleerde studie in het gemeen gebragt en den zegen, dien hij ook onmiddellijk door anderen gesticht heeft. Velen zijn van hem uitgegaan, die naderhand eene andere rigting volgden, meest eene

meer positieve, dan hij zelf. Er werd toch niet zelden geklaagd, dat hij de lieden naar het Piëtismus heenvoerde! Anderen zochten andere wegen. Maar dat mogen wij wel met vertrouwen zeggen, dat geen Godgeleerde van gewigt, noch van de eene, noch van de andere rigting, in de laatste tientallen van jaren opgetreden is, die niet ten minste eenigen tijd lang aan de voeten van SCHLEIERMACHER gezeten, die niet zijn denkvermogen aan hem geoefend, niet uit de studie zijner schriften wijde en groote blikken van licht gekregen had! Aan tegenwerking ontbrak het voorzeker ook niet, en wel vertoonde zich deze van verschillende zijden. Het oude Rationalismus vond zich onzeker getroffen door het nieuwe leven dat door de Kerk begon te stroomen; het beschuldigde SCHLEIERMACHER van dubbelzinnigheid en verweet hem bijzonder het Pantheïsmus, dat hij met Christelijke spreekwijzen geschikt wist te omspinnen en verkleeden (*); doch terwijl dit verwijt, gelijk wij gezien hebben, billijk was, tegen diegenen, die van den geschiedkundigen bodem des Christendoms zich willekeurig verwijderd hadden en alles in den nevel hunner speculatie oplosten, zoo kon het hier slechts op misverstand rusten. Maar ook de strengere orthodoxen (in den zin van eenen HARMS) waren met de Schleiermachersche Godgeleerdheid niet gediend; zij schuwden, ja verfoeiden de scherpheid zijner kritiek en verlangden onvoorwaardelijke terugkeering tot het oude. Hun aantal vermeederde oogenschijnlijk, zij schaarden zich van lieverlede om gewigtig wor-

(*) Zelfs de naam SCHLEIERMACHER (Sluiermaker) moest den spot van menig slecht vernuft ondergaan.

dende namen en schiepen zich hunne organen. Alles scheen spoedig veranderd aan den godgeleerden gezigteinder. Kon men nog vóór 10, vóór 20 jaren niet genoeg het oude over boord werpen, zoo ontwikkelde zich thans juist onder het jonger geslacht een geregelde wedijver, om de vaders en grootvaders in degelijke oudgeloovigheid te overtreffen. Merkwaardig! De jongen verlangden juist het oude weder, en de ouden wilden dat niet laten varen, wat *hun* eens jong en nieuw geweest was. Kwam nu nog daarbij eene nieuwe wijsbegeerte, welke het aanzien van eenen KANT en zijne school geheel omverwierp, en die het Rationalismus den ondergang en de kerkelijke regtgeloovigheid een zekere steun toezeide, zoo scheen de zegespraal volkomen. Slechts bleef nog de vraag, of deze wijsbegeerte op den duur te vertrouwen was, dan of niet nog een gevaarlijker vijand zich achter dezelve kon verbergen, dan de vroegere. Deze nieuwe wijsbegeerte was die van HEGEL, van welke reeds veel gesproken is geworden en waarvan ook wij in de naastvolgende bijeenkomst te spreken hebben.

ACHTTIENDE VOORLEZING.

DE WIJSBEGEERTE VAN HEGEL. REGTER- EN LINKER-
ZIJDE DERZELVE. STRAUSS, (FEUERBACH EN BRÜNO
BAUER). VREEMDE WIJSGEERIGE RIGTINGEN. DE WIJS-
BEGEERTE VAN DEN PERSOONLIJKE GOD. DE NIEU-
WERE WETENSCHAP IN HET GEMEEN EN DE HEDEN-
DAAGSCHE GODGELEERDHEID. HET PRACTISCH CHRIS-
TENDOM ONZER DAGEN. HET HEDENDAAGSCH PIËTIS-
MUS. DE MAGT DES GELOOFS EN DER LIEFDE. DE
PREDIKANT OBERLIN.

Met de wijsbegeerte van HEGEL betreden wij het laatste tijdperk der ontwikkelingsgeschiedenis van het Protestantismus, wij zetten daarmede onzen voet in den tegenwoordigen tijd, en komen op de onzekere grensscheiding tusschen datgene, wat nog tot de geschiedkundige voordragt behoort en datgene wat reeds daar buiten ligt. HEGEL zelf is niet meer onder de levenden en zoo kon men ook zijn stelsel als iets geeindigds, voor de geschiedenis reeds vervallen beschouwen, zoo niet juist de *uitwerkingen* der Hegelsche wijsbegeerte eerst na zijnen dood en wel naar verschillende rigtingen

heen, te voorschijn gekomen waren; zoodat het bij de bovendien moeilijke stof dubbel moeilijk is, te zeggen, wat HEGEL zelf gewild en bedoeld heeft, ten aanzien van het godsdienstige en kerkelijke. Hebben wij reeds bij de vroegere wijsgeeren, bij KANT, FICHTE, SCHELLING er van af moeten zien, een bevredigend inzicht in den samenhang van hun stelsel te verkrijgen, zoo zullen wij hier onze wenschen nog bescheidener op te vatten hebben, reeds daarom, dewijl slechts eene volledige kennis der vroegere stelsels, welke ons toch juist ontbreekt, ons het verstaan van het Hegelsche stelsel mogelijk zoude maken. Bovendien is geen der vroegere wijsbegeerten zoo zuiver en uitsluitend *wijsgeerig*, als deze; geene biedt minder populaire houdpunten aan, dan zij; geene laat zich minder, zonder haar eigen wezen te vernietigen, in andere woorden en begrippen omzetten, dewijl juist HEGEL zelf slechts met *dit* woord ook *dit* begrip verbindt, en alzoo van ons vergt, om ons een geheel nieuwe taal eigen te maken. Doch een Hegelsch lexicon, eene Hegelsche grammatica is niet zoo spoedig daargesteld. Wij zullen ons daarom wat het stelsel als *stelsel* betreft, gebrekkig genoeg te behelpen hebben en slechts datgene kunnen doen uitkomen, wat in het naauwst verband staat met de godsdienstige en Christelijke levensbeschouwing. En hier mogen de volgende hoofdpunten volstaan.

Terwijl SCHLEIERMACHER, in overeenstemming met JACOBI het wezen der Godsdienst voornamelijk in het gevoel stelde en het *weten* eerst als eene tweede, als eene bijkomende zaak opvatte, zoo dringt daarentegen HEGEL vooral op *kennis* aan. Het gevoel is hem slechts een ondergeschikte vorm der Gods-

dienst, ja, de geringste aller vormen, dewijl zij slechts subjectief, d. i. aan het individu, aan de bijzondere persoonlijkheid gebonden is. Doch ook op den bodem der kennis onderscheidt HEGEL weder de godsdienstige *voorstelling*, zooals zij uit het gevoel opwelt, van het *idee* of het *begrip*. Het lager staande volk moge zich met godsdienstige voorstellingen (van hemel, hel enz.) vergenoegen, maar niet de waarlijk denkende. Deze ontdekt veeleer in de voorstellingen eene tegenspraak tusschen datgene, wat de voorstelling uitdrukken moet en datgene, wat zij werkelijk uitdrukt; deze tegenspraak moet opgelost, zij moet, gelijk HEGEL zegt, opgeheven, d. i. in iets hoogers, dat boven de tegenspraak staat, veranderd worden. De trapswijze gang der godsdienstige kennis bij het individu en bij geheele volken is deze, dat de mensch de hem aangeboden godsdienstige stof als iets uitwendigs, dat hem vreemdsoortig tegenoverstaat opneemt, zonder nog inwendig daarvan doordrongen te zijn. De naaste vordering is alzoo, dat hij in de stof inga, dezelve zich eigen make, dezelve levendig doordringe, doch waarbij lichtelijk gebeurt, dat hij de natuur van het bestaande aan zijne willekeur opoffert, en de dingen tot datgene maakt, wat zij hem zijn moeten, in plaats van ze te nemen, zooals zij zijn. De oudere tijd had ten aanzien van het Godsdienstige den eersten weg ingeslagen; de positieve orthodoxie nam de haar overgeleverde stof, zooals zij aangeboden werd, als eene ruwe, taaije massa; de rede onderwierp haar meenen en believen aan datgene, wat de Kerk bepaalde, de nieuwere tijd daarentegen onderscheidde zich door het trachten, het aangebodene zich innerlijk eigen te maken en

te regelen. Zoo ontstond daar objectieve verstijving, hier subjectieve willekeur. Boven beide standpunten nu wil de nieuwere wijsbegeerte den denkenden geest verheffen, daar zij de aangeboden stof noch in hare stijfheid en tegenoverstelling aan ons volharden laat, noch toegeeft, dat dezelve tegen alle regt zich tot ons, de denkenden, laat overbrengen. De vijandschap tusschen het » ding aan zich, » dat reeds lang als een spook de wijsgeeren gekweld had en het denkend Ik moet veeleer daardoor opgeheven worden, dat niet zoozeer het individu zich denkend, radend en meenend tegen de dingen overstelt en zich van dezelve eene toevallige voorstelling maakt naar grooter of geringer believen, maar dat het met zelfverloochening (nogtans met vrijheid) in dezelve ingaat, den daarin heerschenden geest op zich werken laat, en zoo van het begrip dat bij de dingen inwoont en de dingen beweegt, zich met bewustzijn meester maakt. Dat is het, wat HEGEL de immanentie, de zelfbeweging van het begrip, het absolute proces of het Chemismus der gedachte noemt, in tegenoverstelling van het vroeger Mechanismus. Zoover kunnen wij slechts een heilzamen voortgang der kennis in het Hegelsch grondbeginsel des denkens erkennen. Wat SCHELLING van de natuur en onze betrekking tot dezelve beweerd had, dat wij haar hare geheimen afluisteren, ons als het ware in hare stille droomen, in hare fantasiën, in hare gedachten inleven moeten, wanneer wij het tot eene levendige natuurbeschouwing brengen willen, dat vorderde nu HEGEL en wel met minder poëzij, doch met des te scherper dialectiek der gedachte ook van *die* dingen, welke tot het rijk der

geschiedenis en der zedelijkheid behooren, van het regt, van de werken der kunst, van de Godsdienst. Het valsche, bloot empirische Realismus van een uitwendige handelwijze wilde hij even zoo wel tot een ideaal inzicht der dingen voorthelpen, als hij omgekeerd weder het eenzijdig Idealismus tot de Realiteit terugvoeren wilde; het ligchamelijke, de stoffelijke massa moest vergeestelijkt, doch het luchtige en spookachtige van eenen van zijn ligchaam gescheiden geest moest weder verligchamelijkt worden, moest niet slechts iets denkbeeldigs, maar iets wezentlijks, iets werkelijks zijn. Op den tijd van ontkenning moest nu weder een tijd van bevestiging, op den tijd van twijfeling, van meening, gissing een tijd van weten volgen en wel van het vrije, levendige, zekere weten. De geest moest zich zelven in zijnen inwendigsten wortel aantasten en aanvatten en niet langer als een droomende onder de droomenden rondwandelen. En wie had niet gaarne tot de wakenden behoord, nadat men zich lang van den eenen droom tot den anderen had laten voeren?

In strenge tegenstelling met KANT, die de menschelijke rede het regt ontzegd had, om over Goddelijke dingen te filosoferen, vorderde HEGEL dit regt naar God te onderzoeken, weder terug. Maar niet op de oude wijze; niet zoo, alsof de eindige, bekrompen geest van het individu den Oneindige in staat was te begrijpen uit zich zelven op den weg van zelf bedachte bewijzen enz. Veeleer omgekeerd, God zelf begrijpt zich in den mensch, komt in hem tot bewustzijn; want gelijk God (volgens den Bijbel) eenmaal mensch geworden is in CHRISTUS, zoo wordt Hij (volgens HEGEL) nog gedurig mensch in

ons. Rede en Openbaring spreken elkander volgens HEGEL ook niet tegen, alleen dat deze dat als algemeene waarheid voor het *begrip* neêrstelt, wat gene meer in het beeld der *voorstelling* bijbrengt. Bestaat volgens HEGEL het wezen der echte wijsbegeerte daarin, dat zij niet bloot het menschelijke kent, maar dat zij God kent, gelijk Hij is, zoo is dat een voorregt, dat zij (slechts op andere wijze) met de Christelijke Openbaring gemeen heeft; want ook het wezen der Christelijke Openbaring kan niet daarin bestaan, dat zij ons met eenige zedekundige teksten afvaardigt, maar dat zij de diepten der Godheid ons ontsluit. Wat ware, zoo vraagt HEGEL ook met LESSING, eene Openbaring, welke niets openbaart? Doch het wezentlijke der Openbaring vindt HEGEL daarin, dat zij ons God als den *Drieëenigen* openbaart, als hoedanig Hem ook de wijsbegeerte kent; want hetzelfde proces van het uiteengaan van het oorspronkelijk vereenigde en van de hereeniging van het gescheidene, dat hij in het menschelijk denkproces aanwijst, vindt hij ook in de Godheid weder. Zoo heet hem God in Zijne afgetrokken, onbepaalde algemeenheid de *Vader*; doch in zooverre Hij als de geweten wordende (gekende) van den wetenden zich onderscheidt, met wien Hij nogtans één is, heet Hij de *Zoon*, terwijl de *Geest* het is, die de tweeheid van Vader en Zoon in het wezen Gods tot de eenheid van bestaan bemiddelt. — Hier mag nu door een eenvoudig Christenmensch met regt gevraagd worden, of deze diepten, in welke de Hegelsche speculatie noodzaakt af te dalen, dezelfde diepten zijn, in welke de Christelijke heilleer de heilbegeerigen inleidt? En na eenig

nadenken, wanneer hij zich niet door spreekwijzen laat misleiden, zal hij spoedig bemerken, dat de kennis, tot welke de Heilige Schrift ons heenleidt, niet eene kennis is, louter om des wetens en der kennis wille, maar dat zij ons slechts dienen moet tot verdere bevestiging van ons heil, en dat dus ook de geheele leer van Vader, Zoon en Geest voor ons slechts gewigt heeft, in zoverre wij door den Zoon ons verlossen, door den Geest ons bestraffen en heiligen laten; want, » al wist ik alle verborgenheden, » zegt de Apostel, » en hadde de liefde niet, (d. i. de practische godsdienstigheid van het gemoed, de vrome, Godgezinde stemming en levensrigting) zoo ware ik » niets. » Dit *practisch* gewigt der godsdienstige kennis, haar laatste beoogen van ons heil, haar paedagogisch gewigt (wanneer ik zoo zeggen zal) dat het Piëtismus voorzeker menigmaal te onzuiver en het Rationalismus somwijlen te oppervlakkig opgevat, dat daarentegen SCHLEIERMACHER in zijne alzijdige vruchtbaarheid in het licht gesteld heeft, werd door de speculatieve rigting, die HEGEL volgde, maar al te ligt ter zijde geschoven. Wij laten deze speculatieve rigting haar volle regt aan hare plaats; maar zij mag niet de *Godsdienst* verdringen of zich als de edeler vorm boven haar willen verheffen. SCHLEIERMACHER was niet de laatste onder de Dialectici, en wanneer het slechts immer op speculatieve wijsbegeerte aankwam, kon hij, de PLATO der XIX^{de} eeuw, een woord medespreken; maar hij was verstandig en ootmoedig genoeg, het weten op zijne plaats te stellen en het godsdienstige leven, dat het allernaast niet een weten, maar eene bestemdheid des gevoels, ja,

ik mogt nog liever zeggen, der *gezindheid* is, op zijn eigen bodem zich te laten ontwikkelen; geenszins in tegenspraak met het weten, maar toch in deszelfs bewust en bepaald onderscheid van hetzelfde. En daarin loopen dan juist HEGEL en SCHLEIERMACHER op het bepaaldst uit een, dat terwijl gene Godsdienst en Godgeleerdheid laat opgaan in wijsbegeerte, deze de kringen uit elkander houdt en het leven van het vrome gevoel en der vrome gemeenschap, met één woord het geloofsleven, ook onafhankelijk van den ontwikkelingsgang der wijsgeerige stelsels deszelfs vrolijk, frisch gedijen laat op zijn eigen wortel, zonder het daarom te sluiten voor de invloeden der bespiegeling. En zoo blijft het dan tot op den huidigen dag nog zeer de vraag, of aan diegenen, die daar meenen, dat het standpunt der geloovigen niet aan het standpunt des wijsgeers reikt, niet even zoo goed kon geantwoord worden, dat hun denken niet reikt aan het standpunt van het echt geloof? Doch zoo min de toon zich rieken, de kleur zich smaken laat, zoo min laat het onderscheiden gebied zich vermengen op den bodem des geestes. Daarbij komt nog een wijder, zeer beduidend onderscheid tusschen HEGEL en SCHLEIERMACHER. Juist dewijl SCHLEIERMACHER de Godsdienst niet afhankelijk maakt van het wijsgeerig denken, doch haar als van den vromen zelven levendig bevonden opvat, zoo heeft de bepaalde geschiedkundige verschijning des Verlossers in de wereld, de *historische* CHRISTUS en de van Hem uitgegane gemeentestichting in den samenhang der Schleiermachersche Godgeleerdheid een veel grooter gewigt, dan bij HEGEL, bij wien het niet zelden onzeker is, in hoeverre zijne uitspraken over den

Godmensch den werkelijk verschenenen gelden of slechts den idealen en speculatieven CHRISTUS, tot wien de historische eenigermate in betrekking staat, als een uitmuntend exemplaar tot de soort, die het daarstelt. Daarop zullen wij bij STRAUSS terugkomen. Vragen wij nu intusschen, welken invloed HEGEL het allernaast op zijnen tijd oefende, zoo zien wij hem ten aanzien van de toenmaals heerschende *rede-godgeleerdheid* (Rationalismus) eene besliste vijandige houding aannemen; dat wat genen rede noemden bestreed hij als eene erge bevangenheid in vooroordeelen, als oppervlakkig gezwets, als dood formulismus. Tegenover de oppervlakkige, redenerende verstandsverlichting, welke zich lang genoeg verbreid had, sprak hij veeleer ten voordeele van de diepzinnige orthodoxie en zelfs de verachte scholastieken bracht hij weder in eere. Hij ontkende dat de Rationalisten eene *Godgeleerdheid* hadden, daar bij hen God een onbekend iets was, waarvan zij niets wisten te zeggen. De naauwkeurige grammatisch-historische verklaring des Bijbels, waardoor vele mannen uit de Rationalistische school zich verdienstelijk maakten, kwam hem als iets geesteloos, te letterlijk voor, waarin hem voorzeker ook de leerlingen maar al te gaarne toestemden, die liever zich eenige wijsgeerige kunstwoorden eigen maakten, dan Hebreeuwsche grammatiek en dergelijke met allen ernst te beoefenen. Doch ook tegen het staatkundig Liberalismus, zooals het toenmaals onder de akademische jeugd schuimde en giste, trad HEGEL met vastberadenheid op. In de strengste tegenstelling met de idealistische wereldverbeteraars, die ontevreden met den tegenwoordigen tijd van nieuwe staatsregelingen en staatsvormen droomden, nam hij

de naderhand dikwijls kwalijk aangewende, veelmalen verkeerd begrepen stelling aan, dat juist datgene, wat *werkelijk* is ook het *regte* en het *redelijke* is. Ligt namelijk de rede niet zoozeer in ons, als in de dingen zelve, evenals de verborgen schat in den akker, zoo komt alles daarop aan, dat men deze stelling verheffe, welke de menigte voorbijgaat, het komt daarop aan, dat men datgene wat is, ook werkelijk *begrijpe*, dat men het niet willekeurig van afgetrokken idealen uitgaande, als iets anders, als iets stijfs, vijandigs zich tegenoverstelle, doch veeleer met den geest zich daarin begeven en het inwendig uit zijnen eigen geest leere verstaan. Dat was voorzeker een goed geneesmiddel tegen den jeugdigen verachtenden hoogmoed. Eene groote wet voor de beschouwing der geschiedenis werd daardoor gewonnen. Hoe geheel anders verscheen thans b. v. de middeleeuw en alles wat zich van toen af gevormd had! Terwijl zich vroeger ieder meesterachtig boven de geschiedenis gesteld had, leerde hij thans, zich aan haar te onderwerpen, en kreeg achting voor het geschiedkundig geworden en bestaande. En zoo scheen deze wijsbegeerte bij haar eerste optreden al diegenen welkom, welke voor de staatkundige dweeperijen eener opgewonden jeugd bevreemd waren. De *historische* school scheen ook op den bodem des regts, der kunst en der staatkunde aan HEGEL een even zoo zekeren steun te krijgen, als de kerkelijke orthodoxie. En toch — hoe spoedig viel het anders uit! Naauwelijks had HEGEL de oogen gesloten, toen in naauw verband met hetgene de Julij-omwenteling in *Frankrijk* (1830) te weeg gebragt had, juist de discipelen dezer wijsbegeerte het waren, die onder den naam

van het *jeugdig Duitschland* eene leer predikten, voor welke de mannen van orde met veel meer regt bevreesd moesten zijn, dan voor de jeugdige staatkundige droomen der oude zoogenoemde Duitsche ridders. Met dezelfde dialectische bedrevenheid, waarmede de meester scheen op te bouwen, wierpen deze omver. En dit deden zij (schijnt ten minste), zonder het stelsel ontrouw te worden, want was het revolutioneren eenmaal aan de orde van den dag, en dus tot de werkelijkheid overgegaan, zoo kon het nu ook als iets regtmatigs verschijnen op grond der stelling, dat het werkelijke het regte is. Had zich de staatkundige gezigteinder veranderd, zoo veranderden ook de met den tijd overeenkomstige theoriën. *Frankrijk*, dat den toon aangegeven had, verscheen thans als de modelstaat, en de held der vroegere natie, voor wien reeds HEGEL geen geringe sympathiën getoond had, NAPOLEON, werd de held van het jeugdig *Duitschland*. Men lachte met de oude Wartburggeschiedenissen, de Duitsche rokken enz. en verhieft het wereldburgerschap, zooals het in het nieuwe Frankendom zich vertoonde, ter staatkundige leerstelling. Ware dit slechts in het staatkundige dus geschied, zoo ging ons dit verder niets aan; maar op het Godgeleerd gebied beleefden wij hetzelfde. HEGEL had het positieve in de Godgeleerdheid weder de heerschappij bezorgd; aan zijne leer scheen de orthodoxie een nieuwen en vasten, derhalve een streng wetenschappelijken steun te verkrijgen, schoon het reeds toenmaals voor diegenen, welke zich niet door spreekwijzen lieten misleiden, zonneklaar was, dat het met HEGEL's orthodoxie niet zoo ernstig of ten minste niet zoo

gemeend: was; als: de eigenlijke vereerders van het oude. het wenschten. De Hegelsche Drieëenheid was noch: die van ATHANASIUS en der symbolische boeken; noch die des Bijbels en der Bijbelvromen, en de verdenking van Pantheïsmus kon HEGEL even zoo min, ja wel minder van zich afwijzen, als SCHLEIERMACHER, wiens speculatief begrip in dat der geloovigen deszelfs aanvulling vond. Het onbestemde, dubbelzinnige, orakelmatige, dat bij alle aanwending van logische scherpzinnigheid en alle geroemde strengheid van methode in HEGEL's voordragt overbleef, kon het alleen mogelijk maken, dat kort na zijnen dood de leerlingen onder elkan- der streden over de woorden des meesters, en dat zij in twee zijden uiteengingen, welke men met eenigzins scheve toepassing op de staatkundige par- tijen in de kamers, de regter- en linkerzijde ge- noemd heeft. De regterzijde, door eerwaardige, geleerde en geestrijke mannen vertegenwoordigd, ook door zoodanige, die van SCHLEIERMACHER den eersten aandrang gekregen hadden, ging daarop uit, te toonen, hoe het HEGEL voorzeker ernst geweest was met het Christendom; en hoe inder- daad slechts in het vervolgen van dezen weg de echte bemiddeling tusschen Rationalismus en Su- pranaturalismus gevonden konde worden. Het ver- wijt, dat de nieuwe bespiegeling de kerkleer ver- draaide keerde zij met het antwoord af, dat zij dezelve eene diepe beteekenis gaf en met leven bezielde, terwijl zij vroeger door de eenen in eene levenlooze zaak veranderd, door de anderen opper- vlakkig gemaakt was geworden; het Pantheïsmus (zoo leerden deze verder) was slechts voor die- genen een schrikbeeld, die zich in eenen aan de

wereld inwonenden God niet wisten te vinden en tot hunne eigenlievende en persoonlijke oogmerken ook een' persoonlijken God behoeften. De linkerzijde vond gelijk bekend is haren ondubbelzinnigsten en bekwaamsten spreker in STRAUSS, die het in zijn Leven van JEZUS vrij uitsprak, dat hetgeen de Kerk en de geloovige wereld tot hiertoe als geschiedenis aangenomen had, geene geschiedenis, doch mythe was. Het woord mythe was niets nieuws. Het stamde ook niet het allernaast uit de Hegelsche school. Reeds lang hadden zich Godgeleerden der bemiddelende rigting met de gedachte vertrouwd gemaakt, dat niet ieder verhaal des Bijbels als werkelijke geschiedenis op te vatten, nog minder in het natuurlijke te verdraaijen was, zooals de Rationalisten het beproefd hadden; maar dat gebeurtenissen van hooger, geestelijk leven, zooals zij te allen tijde op het gebied des geloofs zich herhalen, in den vorm van geschiedenissen ons te gemoet kwamen, wier eeuwigen inhoud wij van den denzelven omhullenden vorm af te scheiden hadden. Reeds de oude ORIGENES had met zijne allegorische verklaring daarop gedoeld, de Mystieken hadden iets dergelijks beproefd; met klaarder bewustzijn drong de nieuwe Godgeleerdheid aan op scheiding van het historische en van het in het geschiedkundig gewaad gehulde symbolische. Van uit dit nieuwe (hedendaagsche) bewustzijn had DE WETTE een groot gedeelte der Oud-testamentische geschiedenissen naar het gebied van het mythische verwezen en ook SCHLEIERMACHER had geen zwarigheid gemaakt, de verhalen uit het leven van JEZUS, welke de geschiedenis der vroegste kindschheid en zijn laatste heengaan tot den Vader

betreffen (de Hemelvaart) als de poëtische uitdrukking der waarheid op te vatten, zoodat begin en einde van dit wondervolle leven even zoomin, als dit leven zelf naar de gewone wetten der onderzinking af te meten waren. Daardoor meende men juist zulke geschiedenissen aan de handen der ongeloovigen te ontrukken, terwijl men ze in een gebied overbragt, dat voor het prozaisch, alledaagsch verstand gesloten bleef. Maar wat hier slechts met paal en perk geschiedde, dat behandelde STRAUSS zonder mate, daar hij niet slechts het hulsel met mysthische bestanddeelen zich doorweven dacht, maar de *kern* van het leven van JEZUS zelfs als het voortbrengsel opvatte eener vroomdichtende fantazie, zooals zulks het eigendom der eerste Christengemeente geweest was. Niet aan de oppervlakte van den Evangelischen verhalenkring liet hij de baren van het dichtend genie hun spel drijven, maar uit de diepte van het geheel deed de verklaarder eenen tot hiertoe onbekenden reuzengeest door zijne bezweringsopkomen, wien het door vrome verdichting zou gelukt zijn, eene wereld uit hare aspunten te ligten en eene Godsdienst, als de Christelijke in het aanwezen te roepen. STRAUSS keerde de tot hiertoe bestaande betrekking op eenmaal om. CHRISTUS had niet de gemeente gesticht, maar de gemeente had zich haren CHRISTUS bedacht, Hem zich te zamengesteld uit Oud-testamentische voorzeggingen, en uit de daarop gegronde hoop en verwachtingen des tijds. Een rijke laag van wonderverhalen had zich rondom de zeer dunne kern gevormd, zoodat het in het gemeen naar deze vooronderstelling (*)

(*) STRAUSS beroemde zich gelijk bekend is vrij van voor-

moeijelijk zijn mogt er nog iets louter historisch uit voort te brengen. Al het gewaagde en willekeurige daargelaten, waarmede STRAUSS dit gevoelen in enkele bijzonderheden zocht te bevestigen, bleef den verder denkenden, die zich door den verblindenden schijn der bewijsvoering niet innemen liet, steeds dit het merkwaardigste, hoe zulk eene Christengemeente er toe komen konde, in zulk een ideaal zich in te leven en in te dichten, wanneer zij niet juist de herinnering aan iets dat zij werkelijk beleefd, *werkelijk* gezien had voor alle dingen medebragt. Er ontbrak het *persoonlijke* steunpunt hier in de geschiedenis, gelijk dat bij de pantheïstische stelsels ontbrak in de wereld overal. Doch steeds zoude STRAUSS een krachtig getuigenis voor de magt der Godsdienstige ideën afgelegd hebben, wanneer het deze ideën alleen gelukt ware, werkelijk eenen CHRISTUS uit te denken! Iemand moest daarbij het woord van HERDER invallen: hebben de visschers van *Galilea* zulk eene geschiedenis uitgevonden, heil hun, dat zij ze uitgevonden hebben! of het woord van CLAUDIUS, dat men zich wel ook voor de ideën konde laten doodslaan. En STRAUSS zelf deed het gelden, dat bij zijne opvatting, wel de geschiedkundige CHRISTUS verloren ging, maar dat toch zijn ideale Godmenschenlijke CHRISTUS meer tot godsdienstige verheffing bijdroeg, dan de wel geschiedkundige, doch slechts menschenlijke, van alle idealiteit ontbloote JEZUS der Rationalisten. Hoe weinig steun intusschen een in de lucht gebouwd idealistisch Christendom had, wanneer daaraan eenmaal de

onderstellingen te zijn; terwijl hij de vooronderstellingen, waarvan hij uitging en die anderen hem aanwezen, voorbijzag.

geschiedkundige grond onder de voeten weggenomen was, dat bleek maar al te spoedig, en er verliepen slechts weinige jaren sedert de verschijning van het Leven van JEZUS van STRAUSS, toen ook de geheele *inhoud* der Christelijke leer, waarmede STRAUSS de lezers in het aanhangsel vertroost had, even zoo onbarmhartig voor hunne oogen verscheurd en gehavend werd, als het uitwendige leven des Heeren zelf; zoodat diegenen, welke gehoopt hadden, dat STRAUSS dogmatisch zoude opbouwen, wat hij historisch omvergeworpen had, zich na het verschijnen zijner geloofsleer (1840) bitter te leur gesteld vonden. Nu werd het uitgesproken, dat de hedendaagsche wetenschap en het geloof der Christenen nimmer met elkander overeenkwamen, en dat eene verzoening onmogelijk was. En hierin stemden met STRAUSS spoedig nog anderen in. Ja, wie zou het gelooven? Er werden er gevonden, die nog *verder* gingen dan STRAUSS, die datgene, wat hij nog als vrome verdrinking, ja als een gezamenlijk werk van godsdienstige geestverrukking opgevat had, als opzettelijke uitvinding van het individu voorstelden (gelijk BRUNO BAUER), en die niet slechts den inhoud van alle positieve (geopenbaarde) Godsdienst als eene dwaling, maar (met FEUERBACH), de Godsdienst des menschen in het gemeen als zelfbedrog, als een onwaardig spel zochten voor te stellen, dat de mensch met zich zelven dreef, daar hij dat als God vereerde, wat de spiegel van zijn binnenste hem voorgoochelde. Wat anders kon uit deze vooronderstellingen volgen, dan het aan zoovelen welkom besluit (*),

(*) In hoe verre deze tot het uiterste gedreven verlooche-

dat de den mensch pijnigende, droefgeestige Godsdienst ophouden en voor eene blijmoediger wijsbegeerte plaats maken moest. Treedt nu tot deze wijsbegeerte ook nog eene met haar instemmende jeugdige dichterschool, welke de kruisen uit den grond beveelt te rukken, en niet alleen maar de oude Goden van *Griekenland* (in den zin van SCHILLER) doch het ruwe Heidendom weder door hare bezwering belooft te voorschijn te doen komen, zoo is daarmede nu voorzeker de geschiedenis van het Protestantismus ten einde; voorondersteld namelijk, dat de rand van een bodemloozen afgrond werkelijk het doel is, waarnaar het Protestantismus te streven heeft.

Het zoude nu inderdaad een treurig gevoel voor mij zijn, hier, nadat ik u door zoovele kromten en kronkelingen van wegen, deels door drooge woestijnen en streken, maar ook weder door menigen schoonen aanbouw, door menig weelderig boschschaadje heen gevoerd heb, den staf des geleiders te moeten nederleggen en te zeggen: wij zijn aan het einde. Maar, God lof! wij zijn het nog niet. Wij hebben somwijlen slechts de eene zijde tot aan den rand vervolgd, tot zoover waar de eindelooze ontkenning in de vernietiging zich oplost; doch daarmede hebben wij den treurigen

ning der Godsdienst met de *herstelling des vleesches* en de communistische rigtingen in verband staat, is hier niet te onderzoeken. Wij gelooven het gaarne, dat de vertegenwoordigers dezer rigting in de wetenschap met de woordvoerders der laatste voor hun persoon niets gemeen hebben willen; maar dat het godsdienstige Nihilismus die heillooze pogingen te stade komt, en dat de zedelijke en maatschappelijke onbestaanbaarheid een gevolg der godsdienstige zij, zal niemand in twijfel trekken, en de toekomst zal eerst nog het overige leeren.

pligt vervuld, aan te toonen, waarhenen eene van het leven, ja van het hart, van het hart des menschen, zoowel als van het hart Gods losgerukte, alleen door het mechanismus harer dialectiek gedrevene (*) wijsbegeerte leiden moet. Dit is iets geheel eigenaardigs van de Hegelsche leer. Niemand heeft meer dan HEGEL zelf zich tegen eene denkwijze verklaard, welke zonder de dingen te beschouwen zooals zij zijn, louter uit zekere vooronderstellingen filozofeert, hij heeft deze denkwijze zeer goed als de *abstracte* aangeduid en tegen haar het *concrete* overgesteld. Met regt heeft hij gevorderd, dat de gedachte zich van de wereld en hare verschijnselen in haren diepsten wortel meester maken, dat dezelve de dingen tot den grond toe nagaan, het leven op frissche wijze beschouwen zou. Daarmede heeft hij den menschelijken geest eene groote taak gesteld en den wijsgeeren eene menigte dwaalwegen bespaard. En juist daarom willen wij ook deze verdienste der Hegelsche wijsbegeerte, van den geest van de idealistische droomen tot de werkelijkheid teruggeroepen te hebben, in hare geheele grootheid en gewigt erkennen. Maar des te in het oog vallender moet het ons zijn, dat juist de massa der Hegelianen (Hegelelingen werden zij spottenderwijze genoemd) in den misslag vervallen is, dien hun meester vermijden wilde; want niet ligt zondert zich eene wijsbegeerte afgetrokener en willekeuriger uit, dan in den mond der oneindig opgeblazene napraters van dit stelsel; geene

(*) Want dat het geroemd Chemismus der gedachte zelf weder in *Mechanismus* »ontaard» was, om mij van een geliefkoosd Hegelsch woord te bedienen, ligt voor de hand.

heeft zich meer dan zij, die steeds van *geest* spreekt, in een geesteloos mechanismus verbannen en gewikkeld, geene verloochent meer het leven, zooals het is, en maakt meer uit de dingen, wat zij juist daaruit maken wil, dan *deze* wijsbegeerte in *deze* handen; geene weet bedriegelijker met woorden te spelen, geene wischt meer het waas en den glans der werkelijkheid uit, geene doet meer het persoonlijke, het daadzakelijke, het individuele leven verdwijnen, hetwelk zij slechts als eene voorbijgaande schaduw, als wegvlietende golven, als het » verdwijnende oogenblik” in de dingen opvat, terwijl het toch juist de wortel en het wezen der dingen zelve is, waarom dan ook voor haar de menschelijke persoonlijkheid verdwijnt, zoowel als de persoonlijkheid Gods in het groot Heelal. — Wij willen daarmede niet een oordeel over HEGEL’s wijsbegeerte, zooals zij in den zin des stichters zelve lag, geveld hebben; wij spreken (ik herhaal het) van diegenen, die hunne werkelijke of vermeende resultaten ongelukkig genoeg op eene verwoestende Godgeleerdheid toegepast hebben. Mag daarom steeds het Hegelianismus als een reuzenzwaard gedacht worden, dat in de hand van eenen held wel menige wonden vermag te slaan, maar ook menigen ritterlijken strijd met eere te voeren — in de hand der kinderen van onzen tijd is het juist een zwaard in kinderlijken hand, waarmede nog zwaar ongeluk zal aangerigt worden. Of het den eerwaardigen mannen der zoogenoemde regterzijde gelukken zal, de linker het zwaard te ontwringen en het dan zoo te voeren, dat zij daarmede voor hunnen meester en zich zelve den zegekrans behaalt, laten wij aan zijne plaats. Ook wat SCHELLING nieuws in de plaats van

dat oude stellen zal, dat HEGEL eens den weg baande, in ons nog niet klaar genoeg, en wij onthouden ons daarom van het oordeel. Ons troost intusschen alleen dit, dat juist het lot der Godsdienst, der Kerk, der Godgeleerdheid, ja het lot van het Christendom en van het Protestantismus niet afhangt van den gang van deze of die schoolwysbegeerte, niet van de zegepraal van het een of ander stelsel, maar dat daar nog geheel andere levenskrachten mede in het spel zijn, waarvan zich onze wijsbegeerte, ook de nieuwste, niets droomen laat; krachten welke God zelf in de godsdienstige natuur des menschen gelegd, welke Hij door den Geest van CHRISTUS opgewekt en te voorschijn geroepen, welke Hij in Zijne Kerk bewaard, welke Hij in buitengewone tijden zooals bij de Hervorming weder vernieuwd en versterkt heeft. Deze levenskrachten mag de wijsbegeerte zoeken te begrijpen, zoo anders eene kracht zich volkomen begrijpen laat; *uitvinden*, geven, bezorgen, kan zij ze niet. Zij is slechts altijd achter het leven, gelijk het net van den knaap achter den vlinder, en dikwijls genoeg heeft zij, gelijk deze, de zachte kleuren van de vleugelen afgewischt door onvoorzigtig aanraken. — Laat ons daarom nu het leven nagaan, en vragen, hoe dit zich in de laatste tientallen van jaren op het gebied van het Protestantismus ontwikkeld heeft. En daar zullen wij dan de ontdekking doen, dat het met het Protestantismus nog niet zoo slecht staat, als een blik op de uitkomsten der nieuwste wijsbegeerte en kritiek ons getoond heeft. Blijven wij, eer wij ons tot het practisch leven keeren, nog een oogenblik op het wetenschappelijk, ja op

het wijsgeerig gebied zelf staan, zoo moeten wij toch zeggen, wanneer wij niet slechts de eenen, maar ook de anderen hooren, er is nog *geloof* en wel een krachtig geloof, hetwelk het ook met het weten ernst is. Altijd nog heeft zich nevens de Hegelsche wijsbegeerte zulk eene staande gehouden, welke wij eene wijsbegeerte van den persoonlijken God noemen kunnen en welke het aan aanhangers niet ontbreken zal, al ware het nu, dat zij in de groote geschiedkundige ontwikkeling zich schaart, en HEGEL boven zich zelve heenvoert (van het Pantheïsmus tot het Theïsmus), al ware het, dat zij, afgekeerd van HEGEL, haren eigen weg insloeg. Zooveel is zeker, dat de bespiegelende rigting van den nieuweren tijd bij alle ont-aardingen dat goede aan zich heeft, dat zij den geest noodzaakt in de diepten af te dalen. Een oppervlakkig redeneren zooals het nog voor dertig, veertig jaren onder den naam van » wijsbegeerte, » mogelijk was, is thans onmogelijk geworden. Men dringt toch al meer en meer tot het wezen der dingen door. Het subjectieve meenen en believeu, het zich toegeven aan wonderlijke invallen van uit een vooringenomen standpunt, kan tegen de veelzijdigheid der beschouwing, waaraan onze tijd gewoon is, niet meer opwegen; de stijve en onbeweegbare manier der vroegere polemiek heeft voor eene vaardige dialectiek plaats gemaakt, welke, in plaats van bij hare stelling met eigenzinnigheid te volharden, in de meening des tegenstanders zich begeeft en in plaats van ze uitwendig neder te vellen, haar veeleer inwendig zoekt op te lossen, nadat zij haar volkomen doorzien heeft en tot dezelve doorgedrongen is. Schoon

nu ook de verwoestingen welke de zoogenoemde linkerzijde der speculatieve school op het kerkelijk, staatkundig en zedelijk leven aanrigt, nog grooter en diepergaande zijn, dan zulks de negatieve werkingen van het opruimend Rationalismus ooit geweest zijn, zoo mag toch het platte en oppervlakkige eener denkwijze, welke in zekeren tijd uitsluitend de redelijke heeten wilde, zich niet meer opdoen. Zelfs diegenen, welke met vermetelheid beweren, dat Godsdienst en Christendom zich overleefd hebben en door de nieuwerwetsche beschaving des tijds overwonnen waren, spreken billijker en redelijker van de vroegere godsdienstige toestanden, dan de toenmalige verlichters. Zij geven toch ten minste toe, dat datgene, wat zij voor onzen tijd ongenoegzaam houden, voor een' anderen tijd veel en alles geweest is, ja dat het daar zijne volle geschiedkundige wettigheid gehad heeft. Zij spreken met erkenning van hetgene de oude Godgeleerden verrigt hebben, van de middeleeuwen, van LUTHER en zijnen tijd, van het Mysticismus en Piëtismus, schoon zij deze verschijnselen ook het regt tot eeuwige voortdoring ontzeggen. Zoo worden heden ten dage natuur en kunst, geschiedenis en staatsleven uit een blijkbaar geestelijker gezigtspunt waargenomen, met levendiger oogen beschouwd, dan vroeger. Ieder b. v. die thans nog met kleingeestig-pedante berekening aanwijzen wilde, waarom de natuur juist deze of die schepselen in een bepaald aantal voortbrengen moest, waarom uit deze of die kleine toevallige oorzaken het grootste geschied was of die met CAMPE in de kunst slechts eene *geen voordeelaanbrengende* kunst, in de poëzij slechts een sieraad der taal zien wil-

de, zoude zich bij den vromen zoowel als bij den onvromen even belagchelijk maken. De taal op zich zelve reeds heeft oneindig gewonnen en met haar is de rijkheid van denkbeelden en hare bewegelijkheid toegenomen. Voorzeker, moet zij ook menig gebrek helpen dekken en veel helpen vergulden, dat de proef niet doorstaat, en gelijk reeds SCHILLER zeide, dat de taal voor ons dichtte, zoo kon men thans zeggen, dat zij voor ons filozofeert. En toch weder wil men zich niet laten nageven, dat men van dingen spreekt, welke men niet doorgrond heeft, dat men wegens het een het andere niet ziet, en schoon er ook wel veel oppervlakkigs en gewaagds mede onderloopt, zoo wil men toch ten minste den schijn van grondigheid redden, terwijl men vroeger nog b. v. ter zijde van eenen BAHRDT en BASEDOW de onwetendheid ten toon stelde en op eene geestige onbeschaamdheid zich beroemde. Maar ook meer dan de schijn van grondigheid is voorhanden, en een degelijk en naauwkeurig weten, ook van het bijzonderste, kan diegenen niet ontzegd worden, die aan het hoofd der negatieve beweging staan. Met één woord, de beschaving is te zeer verbreid, dan dat nog een bijzonder persoon met vluchtige invallen en droome-rijen de menigte verwarren en den gang van het onderzoek belemmeren konde; studien en arbeid wordt heden van ieder verlangd, hetzij vijand of vriend. Wie opbouwen en wie afbreken wil, moet ten minste het zich iets laten kosten, hij moet den tegenstander door wetenschap achting inboezemen, hij moet zijne bekwaamheid toonen, anders wordt hij tot den kampstrijd niet toegelaten. Dit vindt nu ook op het Godgeleerd gebied plaats.

Ieder die den gang der nieuwere Godgeleerdheid kent, zal mij toestemmen, dat van een jong candidaat in onze dagen meer gevorderd wordt, dan nog vóór 20, vóór 30 jaren. Terwijl het vroeger Rationalismus (*) de massa van datgene verminderd had, wat men zich uit den Bijbel, de Kerkgeschiedenis, de dogmatiek eigen maken moest, dewijl het dezen toestel voor iets overtolligs hield en meende, dat het zich alles uit de rede liet afleiden en ten hoogste aan eenige Bijbelspreuken aanknoopen, en terwijl dan weder een verkeerd begrepen Piëtismus de woorden » CHRISTUS liefhebben was beter dan alles weten'' ten voordeele der onwetendheid uitleide, zoo vordert de hedendaagsche wetenschap, zij mag een Godgeleerd gevoelen dienen, welk zij wil, eene degelijke exegetische en historische ja ook eene filozofische beschaving; de Godgeleerde moet alles kennen, alles tot zijnen geschiedkundigen oorsprong weten terug te voeren, alles in zijne bestanddeelen weten te ontleden, wat op zijn gebied voorkomt. Terwijl de vroegere Schriftuitleggers van beide zijden daarin gedwaald hadden, dat zij alleen *hunne* meeningen in de Schrift zochten en terwijl zij hunne kunst daarin stelden, zoo of zoo eene plaats ten voordeele van hun eigen stelsel te verdraaijen, zoo heeft de nieuwere Godgeleerde wetenschap van deze verwerpelijke Schriftgeleerdheid zich los gemaakt en eene van de persoonlijke meeningen zooveel mogelijk onafhankelijke verklaring zich ten taak gesteld. Zoo

(*) Het latere (na KANT) onderscheidde zich voordeelig van het vroegere door positieve geleerdheid. Alleen was deze dikwijls eene doode en betrekkinglooze geleerdheid, hetwelk HEGEL haar geheel ten onregte verwijt.

is b. v. de natuurlijke verklaring der wonderen voor altijd gevallen, en STRAUSS juist heeft het meest er toe bijgedragen, haar volkomen in hare belagchelijkheid en onhoudbaarheid daar te stellen en haar ieder herleven onmogelijk te maken. Doch niet slechts aan onpartijdigheid, ook aan levendigheid en belangstelling heeft de Bijbelstudie juist in de laatste tientallen van jaren gewonnen. Hoe geheel anders wordt thans op de hooge scholen een Brief van PAULUS verklaard, een JOHANNES uitgelegd, dan nog vóór eene kwart eeuw! Omstreeks dezen tijd begon het eerst levendig te worden, en sedert is er eene beweegbaarheid op het gebied van het onderzoek der Schrift ontstaan, en een wedijver die bij alle misslagen, welke ook hier insluipen, slechts verblijdend zijn kan. Men wil niet meer slechts gebrekkig de geschreven letter verklaren, men wil indringen in de binnenste diepten der ziel van den Bijbelschen schrijver en daaruit hem leeren verstaan. Wat HERDER in dit opzigt voor meer dan eene halve eeuw opgewekt had, dat begon zich thans eerst algemeener te doen gelden en te gelijk met meer gevolg, daar ook de overige hulpmiddelen van verklaring sedert zich vermeerderd en gelouterd hebben (*). — Terwijl in de tijden der verlichting de Kerkgeschiedenis beschouwd was geworden als eene geschiedenis der menschelijke dwaasheid, als eene anekdotenverzameling vol zonderlinge gevallen, ter vermaking van verlichte hoofden, zoo

(*) In het gebied der taal- en oudheidswetenschappen was het even zoo. CREUZER's Symboliek riep eene geheel andere beschouwing van het mythologische te voorschijn; de groote hervorming daargelaten, welke F. A. WOLF in de philologie gebracht heeft.

werd nu weder het leven en zweven van den Christelijken geest in de bijzondere tijdruimten bespeurd, men begon ook achter de ons vreemd geworden vormen een leven te vermoeden, dat ons niet vreemd zijn moest, en schoon men ook eerst in bedenking stond, als NEANDER de taak van den Kerkgeschiedschrijver daarin stelde: » de geschiedenis der Kerk van CHRISTUS voor te stellen, als een sprekend bewijs van de Goddelijke kracht des Christendoms, als eene school van Christelijke ervaring, eene door alle eeuwen heenstroomende stem van stichting, van leering en van waarschuwing voor allen, welke hooren willen" — schoon men ook deze taal nog als eene Piëtistische aanduidde, zoo kregen toch de Neandersche en de haar verwante beschouwingswijzen spoedig de overhand. Ook in de geschiedenis was men het zoogenoemde pragmatismus, dat uit afgetrokken algemeenheden de gebeurtenissen verklaarde, moede geworden, men wilde weder het concrete, levendige, kleurige, geurige. Met eene vooringenomenheid zonder wederga keerde zich nu weder de zin tot de historische studiën in het bijzonder; men stelde het leven van verdienstelijke mannen, van uitstekende kerklichten met liefde voor, en toch met een vrij oordeel, men verplaatste zich in hunne denkwijze, in hunne neigingen, zelfs in hunne zwakheden; men verplaatste zich met zelfverloochening in de stemming van *dien* tijd, waarin zij leefden; in de plaats van een droog berigt van daadzaken kwam dus eene levendige voorstelling, waarin licht en schaduw als in een wel uitgevallen tafereel, doelmatig verdeeld waren; men stelde weder belang in de gedenkzuilen van

Christelijke kunst en zeden; in de kerkelijke bouwwerken zag men weder meer dan bloote steenhoo-
pen, en even als de zin voor het symbolische,
het dieperliggende zich begon te ontwikkelen, zoo
begon men ook achter de leerstellingen der Kerk
een' zin te vermoeden, waar men vroeger slechts
onzin ontdekt had. Inzonderheid werd men nu
weder op de oude kerkliederen opmerkzaam, en
terwijl men in de jaren 80 en 90 der vorige eeuw
niets beters wist te doen, dan gerijmd proza in
de plaats der poëzij te stellen, zoo openbaarde
zich reeds van het jaar 30 dezer eeuw af eene
grootte en van toen af steeds grootere ontevreden-
heid met datgene, wat die tijd voortgebracht had;
thans haalde men het oude weder te voorschijn en
veel zelfs met eenzijdige vooringenomenheid. Wie de
verbetering der gezangboeken van *onzen* tijd met die
der toenmalige (van de jaren 1780 en 1790) vergelijkt,
die zal duidelijk opmerken, welk een andere wind
daar woei, welk een andere hier. Ook de *predi-*
katie werd een andere. De stijve logische regel-
matigheid, waaraan men nog in REINHARD'S tijd de
grootste waarde gehecht had, moest voor eene
grootere verscheidenheid van vormen, voor eene
vrijere uitstorting wijken. De verschillendste pre-
dikwijzen deden zich naast elkander gelden. Ter-
wijl SCHLEIERMACHER in streng gehouden opvolging
van denkbeelden de diepste beschouwingen van het
Christelijk leven met eigendommelijke kunst van
redenering voor de beschaafde kennis ontwikkelde,
verraste DRÄSEKE door stoute beelden en snelle
afwisseling van gedachten, en weder anderen schok-
ten door boetpredikatiën de van God afgekeerde
medewereld. Van de predikwijze van HARMS is

reeds vroeger gesproken. » In tongen moet men spreken,» luidt zijne stoute daar nedergestelde vordering, tegenover den dwang der regelen. Moge ook bij het streven naar oorspronkelijkheid, menig opgesierds, menig overdrevens en onwaars er mede onder geloopen zijn, (gelijk dit bij den geestrijken F. KRUMMACHER en bij menige predikers van den jongeren tijd het geval is), dit kan niet geloochend worden, dat de vorderingen, welke de Duitsche taal door hunne dichters gemaakt had, zich ook aan de geestelijke welsprekendheid mededeelden. Ook in hare voortbrengselen liet zich gemakkelijk hier de invloed van het klassieke, daar die van het romantische aanwijzen. — En vragen wij, hoe zulke predikatiën opgenomen werden door de gemeente, zoo zullen wij bij alle klagten over onkerkelijkheid der eeuw toch ook weder waarnemen, dat juist in den nieuweren tijd in de groote steden de kerken, die ten tijde der omwenteling en der Fransche keizerheerschappij ledig stonden, zich later weder opgevuld hebben en wel met personen der hoogere en der beschaafde standen. En zoo vinden wij dan digt naast het gebrek aan deelneming, ook weder in de laatste tientallen van jaren eene wakkere deelneming aan het kerkelijk leven. Eeredienst en inrigting der Kerk, dingen, waaraan men zich ten tijde der verlichting zoo goed als in het geheel niet bekreund had, ja die men als bouwvallen liet vergaan, werden thans weder onderwerpen der algemeene belangstelling, en dat zij het werden, daartoe heeft voornamelijk ook weder SCHLEIERMACHER het zijne bijgedragen. Terwijl ten tijde van het Rationalismus het bezoek der kerken alleen den prediker ter eere gold, daar

men al het overige, gezang, gebed en Sakrament als bijzaken, als bloot om der zwakken wille voorhanden beschouwde, ja, terwijl men het onbewimpeld bekende, dat de beschaafde eigenlijk alleen om het goede voorbeeld de kerk bezocht en terwijl zelfs predikers enkel nog van deze zijde het kerkbezoek durfden aan te bevelen, zoo leerde men thans weder inzien, dat de mensch nog andere behoeften had, dan zich te onderrigten of te verstrooijen, dat hij ook voor zich, voor zijn persoon, voor de bevordering van zijn eigen inwendig leven *stichting* behoefde, en dat deze slechts in de gemeenschap der geloovigen haren dieperen steun en hare levendige uitdrukking vindt. Ook HEGEL heeft toch de eeredienst de hoogste daad van den menschelijken geest genoemd! wat voorzeker de jongeren der linkerzijde op hunne eeredienst van het genie toepassen. Ook wat de kerkordering, de regeling der kerkelijke betrekking in het uitwendige betreft, zoo werd ook *daarvoor* de belangstelling, niet slechts bij geestelijken, maar ook bij leeken, opgewekt. Terwijl ten tijde van het Rationalismus het zoogenoemde territoriaalsysteem het heerschende was, namelijk het stelsel waarnaar de kerkelijke aangelegenheden, zoo goed als het justitie- politie- en finantiewezen in den werkkring en de bevoegdheid van den staat vallen, omdat men ook de geestelijken eenigermate als zedelijke politiedienaren, als officianten der openbare zedelijkheid dacht te bezigen, zoo herinnerde men zich thans weder, dat CHRISTUS Zijne Kerk niet gesticht had door middel van eenig kabinetsbevel, dat van keizer AUGUSTUS of van koning HERODES uitgegaan was, en dat ook de apostelen niet van

wege de overheid gepredikt hadden, hoezeer zij leerde de overheid gehoorzaam te zijn, maar dat tot op CONSTANTIJN de Kerk daar gestaan had als eene *vrije Kerk*, welke hare aangelegenheden zelve regelde en op geen andere magt daarbij rekende, dan op de magt des Heiligen Geestes, de oorspronkelijke levensmagt der Kerk. Men zag heen naar *Noord-Amerika*, waar zich de Kerk vrij ontwikkelt, zonder door den staat ondersteund en zonder door denzelven belemmerd te worden. Voorzeker werd door anderen en niet ten onregte daartegen ingebracht, dat juist de tijden veranderd waren, dat het in de taak des Christendoms gelegen had, niet eene sekte te blijven of in eene menigte van sekten verdeeld te worden, zooals het in *Noord-Amerika* het geval was, doch veeleer het staats- en volkenleven met deszelfs levendmaken den adem te doordringen, en dat alzoo eene vrije beweging der Kerk in den staat gewis voor beide voordeeler was, dan de gewelddadige en onnatuurlijke scheiding van beide. Ja, de *Christelijke* staat (zeer verschillend van de staats-politiek) werd ook door de Hegelsche wijsbegeerte als de alleen redelijke, alleen werkelijke staat aangeduid. Mogen nu ook de meeningen hieromtrent tot op dezen dag uit een loopen, reeds dat men over de betrekking van staat en Kerk nadacht en het der moeite waardig vond daarover na te denken, is een veelzeggend en een bemoedigend teeken. Doch niet slechts bij beschouwelijke stelsels (theoriën) bleef het. In onderscheidene streken van *Duitschland* werd voor een kerkelijk leven de weg gebaad door invoering en instelling van *Synoden*: gelijk in de Rijnprovinciën van *Pruisen*

en in *Baden*; in andere landen werden ten minste proeven genomen, om het kerkelijk gemeentelven door kerketucht en aanstelling van oudsten der Kerk op te beuren. Ook op dit gebied stond SCHLEIERMACHER met zijnen besturenden geest voor- aan. Doch niet slechts op het kerkelijk gebied, zoo ver dit door bepaalde landsgrenzen als een zichtbaar zich afbakt, ook op het groot en wijd gebied van het Christelijk leven en werken, in datgene, wat wij in tegenoverstelling van iedere menschelijke beperking het *rijk Gods* noemen, bespeuren wij juist in de laatste tientallen van jaren eene groote woeligheid en eene beweging, een wedijver, eene opoffering, zooals wij ze in de geheele geschiedenis van het Protestantismus van den eersten tijd der Hervorming af tot heden toe, nergens vinden. Terwijl het vroeger slechts (met weinige uitzonderingen) aan het Piëtismus, het Methodismus en de Broedergemeente voorbehouden scheen, de verkondiging des Christendoms onder de Heidenen, de verbreiding van den Bijbel en Christelijke kennis onder het volk, de stichting van Christelijke opvoedings- en weldadigheidsge- stichten voor te staan, en terwijl daarna tegenover zulke pogingen het Philanthropismus iets dergelijks beproefde van uit *zijn* standpunt, zoo vinden wij dat de waarlijk *Christelijke* geest, die zoowel een Goddelijke als een menschelijke is, zich meer en meer een weg zocht te banen, de eenzijdigheden trachtte te overwinnen en eene practische vereeni- ging der gemoederen *daar* te bewerkstelligen, waar het op den grond eener geschreven letter ten eenenmale onmogelijk was. Zoo hebben de Zen- deling- en Bijbelgenootschappen, die eerst sedert

het tweede tiental dezer eeuw op het vasteland van *Europa* inheemsch werden, de *vereeniging*, waarover men zoo lang de hoofden gebroken had, met der daad tot stand gebragt (*); zoo hebben zich, waar het gold een Christelijk liefdewerk op den grond van Evangelische gezindheid tot stand te brengen, ook zulken de hand geboden, die, waar het om vaststelling van meeningen te doen was, zeer ver uit een liepen. Het Christelijke en het philanthropische, welke eerst vijandig tegenover elkander stonden, naderden tot elkander. Zoo werd b. v. het goede der Pestalozzische methode ook in zulke opvoedingsgestichten en armenscholen ingevoerd, welke op eenen positief-Christelijken bodem stonden. Doch wil men deze geheele in vele takken verbreide en zich steeds verder verbreidende werkzaamheid nogtans als eene piëtistische, door piëtistische grondstellingen beheerschte aanduiden, zoo mag men het doen, doch men moet dan ten minste toegeven, dat het Piëtismus in onzen tijd nog eene *magt* is, welke zich gevoelt en zich doet gevoelen en die zoo spoedig niet aftreden zal, om voor het Liberalismus, het Communismus enz. het veld te ruimen; men zal moeten toegeven, dat de *positieve* magt van het Protestantismus nog altijd tegen de *negatieve* opweegt, schoon men ook den wensch niet zal kunnen onderdrukken, dat tusschen diegenen, die het goede en het ware van het Protestantismus, deszelfs licht zoowel als deszelfs kracht te gelijk

(*) Helaas! moet deze lof in den allernieuwsten tijd weder beperkt worden, waar het blinde confessionele onverstand het schoone werk der eendragt dreigt te verstoren.

willen, nog eene meer doortastende en alzijdiger overeenstemming plaats grijpen moge, dan het tot hiertoe gelukt is. De hoop mag men niet opgeven, de handen niet moedeloos laten zinken, hoe bont en krom het er ook somwijlen uitzien moge. Gelukkig is toch ook niet datgene altijd, wat bij de geleerden opzien maakt en in stelselmatige gedaante optreedt, dat wat de Kerk houdt en draagt; het is de Geest, die daar waait en waar hij wil, die zich zijne werktuigen op duizenderlei wijze bereidt, de Geest, die zich dikwerf het magtigst betoont in degenen, die voor de wereld als de zwakken verschijnen. Zoo mogen wij dan ook niet vergeten, dat de kracht des geloofs, zooals die in eenen LUTHER geleefd heeft, ook dikwijls in een stillen bescheiden werkkring zich heeft doen gelden en getuigenis afgelegd heeft van den aard van den Evangelischen geest. En opdat wij dan deze bijeenkomst nog met een' levendigen persoonlijken indruk sluiten, zoo treden wij uit de verwickelingen der Hegelsche wijsbegeerte, waarin wij ons bij den aanvang begeven hadden, thans uit, om vrijen adem te scheppen. Wij treden in een eenzaam, van natuur ruw, doch door menschenhand veredeld dal. Wij zien daar eene eenvoudige gedaante ons te gemoet treden, welke nogtans een der waardigste priesters Gods omhult, wij mogten, zoo het niet onprotestantsch klonk, hem met eenen Protestantschen schrijver (*) eenen heilige zijner Kerk noemen. Het is de predikant OBERLIN in het *Steindal*. De man is u wel allen bekend, en zoo wil ik ook minder van hem verhalen, dan aan

(*) HASE in de Kirchengeschichte, 4 Aufl. S. 513.

hem herinneren en zijn beeld in ons verlevendigen. Wie het gelezen heeft in de grootere of kleinere werken (*) welke 's mans leven beschreven hebben, hoe deze in het jaar 1740 geboren zoon van eenen Straatsburger geleerde, met de indrukken van vrome Christelijke opvoeding en met het goed vertrouwen van eenen discipel en apostel van CHRISTUS toegerust, in het jaar 1767 in de gemeente *Waldbach* optrad, hoe hij in de voetstappen van eenen waardigen voorganger tredende, en in gemeenschap met edele menschevrienden de woestijn welke hij aantrof, schoon ook niet in een paradijs, dan toch in eene vriendelijke woonplaats van nijvere menschen herschiep, ruwheid van zin en trage gewoonte verdrong en daartegen een werkdadig Christendom in de harten en de huisgezinnen plantte, terwijl wij dezen apostolischen man zelve zien voorlichten met ontbering, met zelfoverwinning, met vertrouwen op God, met den heldenmoed van eenen zachten en vredelievenden geest, onderdanig aan Goddelijke en menschelijke ordening, wanneer wij hem midden onder de stormen der omwenteling met voorzigtigheid en vastberadenheid zien heenstappen en tegen de verdrukken en drijvers eene Johannesziel zien overstellen, welke hun onwillekeurig achting afdwong, wanneer wij hem tot in hoogen ouderdom werkzaam vinden in de dienst zijns Heeren, tot deze hem in het jaar 1825 opriep, — zoo zullen wij niet langer in twijfel staan aan eene magt van den Godsdienstigen geest te gelooven,

(*) Wij noemen slechts de grootere van STÖBER en de kleinere van SCHUBERT.

die te midden van de verwoestende magten een roemrijk getuigenis voor de Kerk afleide, *in* welke en *voor* welke deze magt werkzaam was. Ook aan OBERLIN laat het zich aanwijzen, hoe de vorderingen des tijds, welke in het Philanthropismus zich uitspraken, eerst in het practisch Christendom hare zekerste en aanhoudendste bewerkstelling verkregen. Hoe dikwijls had men het uitgesproken, ten tijde dat men den *Sebaldus Nothanker* schreef en van de nuttigheid van het predikambt sprak, de predikant moest ook landhuishoudkunde verstaan en zijne boeren ook in het aardsche aan een' groenen tak helpen, wanneer hij hen zedelijk veredelen en voor het Goddelijke winnen wilde, maar deze idealen van eenen predikant bleven op het philanthropisch papier en werden tot scheurpapier, zonder dat zij zich in vleesch en bloed herschapen hadden. OBERLIN deed het eene zonder het andere na te laten; hij gaf het hemelsche te gelijk met het aardsche en knoopte het een aan het andere aan. Het bidden en werken was niet van een gescheiden, doch vereenigd en daarom gezegend. Evenzoo met de vereeniging. Niet slechts het onderscheid van Hervormden en Luther-schen verdween hier geheel, maar ook Catholijken bezochten OBERLIN's predikatiën en hij zelf verklaarde eenen Catholijken edelman, dat hem ieder als een Christen welkom was, die aan onze natuurlijke verdorvenheid en aan de noodzakelijkheid eener terugkeering tot God geloofde. Op den *positieven* grond van dit geloof, doch niet op den negatieven van het Indifferentismus zocht *hij* die vereeniging, en zoo konden nog op zijn graf ook Catholijke Christenen zijner in liefde gedenken.

OBERLIN's leven herinnert ons hier en daar aan dat van eenen LAVATER, van eenen STILLING. Ook hier ontbreekt het niet aan het wonderbare, zelfs niet aan het wonderlijke en zeldzame. Maar zeldzame menschen mogen ook zeldzaam zijn en om der wonderen wille die zij werken, neemt men ook het wonderlijke mede, dat hunnen sterfelijken en verderfelijken mensch aankleeft. De gaven zijn juist daarom verschillend verdeeld. Terwijl de eenen buiten staan op den wijsgeerigen sterretoren en dikwijls in langen niet de ster ontdekken, welke hen tot aanbidding van den Heiland der volken leiden moet, *oefenen* de anderen in eenvoudigheid, wat hun goede engel hen doen leert. — Een aanhanger der Hegelsche wijsbegeerte, die haar zelfs voor het begrip der dames toegankelijk gemaakt heeft (*), heeft het zelf bekend, dat de wijsbegeerte slechts de barometer was; zij maakte geen weder, zij wees het slechts aan. Ook de practische Christenen *maken* het weder niet, maar zij nemen het ook niet slechts waar, gelijk de wijsgeeren, zij bedienen zich van hetzelfde om te zaaijen, om te ploegen, om te oogsten en schuwen de hitte van den dag niet, en waarlijk hun loon is niet geringer dan van genen. Doch Hij die het weder geeft en wasdom en gedijen, die alleen geeft ook datgene, wat geene wijsbegeerte geven kan, een nieuw hart en een gewissen en blijmoedigen geest. Slechts wie dien heeft, die mag ook getroost de verwickelingen aanzien, welke de Kerk nog zal moeten ondergaan. Getrouw is die ons roept, Hij zal het ook doen.

(*) MAGER, Brief an eine Dame über die Hegelsche Philosophie. *Berlijn* 1837.

NEGENTIENDE VOORLEZING.

HET PROTESTANTISMUS BUITEN DUITSCHLAND, IN HOLLAND, DENEMARKEN, ZWEDEN, NOORWEGEN. ENGLAND: HET METHODISMUS MET DESZELFS VERBASTERINGEN. DE JUMPERS, SHAKERS, SOUTHCOTIANEN EN ANDERE SEKTE. — IRVING EN DE IRVINGIANEN. DE ANGLIKAANSCH Kerk. HET BISDOM VAN JERUZALEM. HET PUSEYÏSMUS. FRANKRIJK: GUIZOT EN COQUEREL. DE Kerk VAN GENEVE. MOMIERS. DUITSCH ZWITSERLAND: (ZURICH, SCHAFHAUSEN, BERN, BASEL.) DE UREN AAN DE GODSDIENST GEWIJD EN VROUWE VAN KRUDENER. ZWITSERSCH SEKTEWEZEN. DE WILDENSPUCHERS, DE ANTONIËRS, DE HERDOOPERS. DE ERGERNISSEN VAN STRAUSS. TERUGBLIK VAN DAAR OP HET GEHEEL. UITZICHTEN IN DE TOEKOMST.

Wij hebben nu de ontwikkelingsgeschiedenis van het Evangelisch Protestantismus tot op den tegenwoordigen tijd vervolgd, en wij hadden reeds de laatste maal de reeks onzer voordragten kunnen sluiten, hadden wij van het *Duitsche* Protestan-

tismus alleen te handelen, en niet ook daarna *nog* te vragen, hoe het er elders in de Protestantsche wereld uitgezien hebbe omstreeks dezen tijd en in welk eene betrekking het buitenlandsche tot het Duitsche en inlandsche gestaan hebbe. Met opzet hebben wij het *Duitsche* vooraangeplaatst en het ook met eene uitvoerigheid behandeld, waarbij datgene, wat thans nog te zeggen is, slechts als een schraal aanhangsel afsteekt; want niet slechts ligt ons reeds in een volkseigendommelijk opzicht het Duitsche Protestantismus nader dan het Fransche, het Engelsche, het Hollandsche, doch de *Protestantsche Godgeleerdheid* heeft ook alleen in *Duitschland* eene levendige en volledige ontwikkeling verkregen, welke of die der andere landen mede in haren voortgang betrok of ze verre achter zich liet. Intusschen mogen wij (al ware het alleen om der vergelijking wille) de overige Protestantsche landen niet voorbijzien, vooral daar in eenige derzelve, als in *Engeland*, het *practisch* Christelijk leven zich weder op eene wijze vertoond heeft, als het onder de gegeven omstandigheden in *Duitschland* niet mogelijk was.

Van de niet Duitsche landen zijn *Holland* en *Denemarken* wel als die beide aan te zien, welke het meest in hunne Godgeleerde ontwikkeling met *Duitschland* in aanraking kwamen, en bij welke wij ook de meeste bekendheid met de Duitsche taal aantreffen. De Hollandsche Godgeleerdheid heeft wel ook met de Engelsche veel overeenkomst, in zooverre het bedaarde geleerde onderzoek op den zekeren bodem van het historisch bestaande en wel bewezene uit hetgene hunne geleerden verrigt hebben, ons te gemoet komt; ech-

ter geldt dit nog meer van den vroegeren dan van den lateren tijd, in welken de Duitsche letterkunde in *Holland* meer ingang vond, en zoo ook aan de beoefening der Godgeleerdheid, meer dan in *Engeland*, eene eigene beweging mededeelde (1).

Het waren toch de schriften van eenen MICHAËLIS, EICHHORN, HERDER, den abt JERUZALEM, NIEMEIJER, SPALDING, ZOLLIKOFER en anderen, welke daar algemeen gelezen en zelfs veelal in het Nederduitsch vertaald werden. Echter wat de afwijkende leeringen der eigenlijke Duitsche Neologie aanbelangt, dezelve vonden het allereerst en meest bij de Luthersche Protestanten in *Holland*, vooral in de talrijke Luthersche gemeente te *Amsterdam* ingang; echter niet zonder tegenspraak van velen, aan wier hoofd stond de Luthersche predikant J. HAMELAU, waaruit aldaar eene scheuring ontstond, en niet lang vóór het einde der XVIII^{de} eeuw de zich zuiver aan de regtzinnige leer der Augsbursche Confessie houdende zich tot eene afzonderlijke gemeente, onder den naam van *herstelde Luthersche gemeente*, eerst te *Amsterdam* vereenigden, doch met welke vervolgens ook eenige andere Luthersche gemeenten in andere

(1) Daar het berigt van den Schrijver omtrent de Godsdienstige beweging in ons Vaderland vooreerst zeer oppervlakkig was en vele gewigtige bijzonderheden voorbij ging, en ten tweede uit eenzijdige berigten ontleend, waardoor zich de anders welkenkende Schrijver had laten misleiden, zoo oordeelden wij ook hier, even als in vorige deelen, waar het de geschiedenis van ons Vaderland betrof, de goede trouw niet te kort te doen, maar veeleer te bevorderen, wanneer wij in een wat uitvoeriger verhaal de zaken, zooals zij waarlijk voorvielen, en in dit geval zooals wij zelve ze hoorden en zagen, voorstelden.

plaatsen eene gemeene zaak maakten, terwijl de overige zich onzijdig hielden. — Ook bij Remonstranten en Doopsgezinden, waar steeds eene meerdere vrijheid plaats had, hadden die begrippen een vrijen toegang, schoon men toch, ter eer vooral der eerstgenoemden, zeggen moet, dat zij zich daarmede niet algemeen vereenigden.

Onder de eigenlijk gezegde Hervormden, die verre het grootste aantal der Nederlandsche Protestanten uitmaken, verwekten deze neologische begrippen onder leeraars en gemeenteleden langdurig eenen algemeenen tegenzin, zoodat men het nauwelijks der moeite waardig achtte, zich daarmede nader bekend te maken. Evenwel bleef ook daar de Duitsche letterkunde in het Godsdienstige niet zonder invloed, en werden ook daar de bovengenoemde schriften veel gebruikt, maar vonden ook inzonderheid de schriften en denkbelden van een' LAVATER, HESS, EWALD, JUNG-STILLING, CLAUDIUS en dergelijken, die een regt Christelijken en gematigden geest ademden, veel ingang; en ook onder de inlandsche Godgeleerden openbaarde zich al meer en meer een geest van gematigdheid, welke van alle kettermakerij een afkeer had, en zich gaarne vereenigde met allen, die betoonden den Heiland opregtelijk lief te hebben, waarvan ten bewijze mag dienen, dat zelfs tijdens de volkomene vereeniging der Hervormde Kerk met den staat nog stand hield, bij synodaal besluit de zoogenoemde *Hernhutters* of *Evangelische Broedergemeente* van de lijst der ketters werden uitgeschrapt, en men hunne werkzaamheden ter uitbreiding van het Evangelie onder de Heidenen den welverdienden lof toebragt, en zich gaarne

daarmede vereenigde. Bij dit alles bleef men binnen de palen van gehechtheid aan het eigendommelijk leerbegrip, hetwelk men meer en meer in deszelfs oorspronkelijke eenvoudigheid, gezuiverd van alle ingeslovene verbasteringen, in den zuiveren geest der Hervormers, en overeenkomstig de eenvoudige leer der H. Schrift op nieuw begon op te vatten, maar waarbij men des te ernstiger tegen de buiten de Hervormde Kerk uit *Duitschland* overwaaijende neologie tegenstand bood, waarvan het in 1786 in *den Haag* opgericht Genootschap tot verdediging van de Christelijke Godsdienst en deszelfs hedendaagsche bestrijders, en eene menigte verhandelingen in de eerste jaren uit hetzelfde voortgekomen, de duidelijkste bewijzen opleverden. Men neigde wel tot verbroedering, zoover die met het behoud der eens erkende waarheid bestaan kon, en alleen bestond in het laten varen van alle verbittering, en het aan elkander bewijzen van liefde en hulpvaardigheid en het zooveel mogelijk zamenwerken ter bevordering van de algemeene zaak des Christendoms, gelijk dit blijkt in de vereenigde pogingen tot uitbreiding van het Evangelie bij de oprigting van een Nederlandsch Zendelinggenootschap in 1797, waarvan de kern der bestuurders uit Hervormden bestond, maar waaraan ook andere welgezinden, vooral uit de Doopsgezinden deel namen; gelijk ook in het bij enkele gelegenheden, door waarneming van de predikdienst te hulp komen van Luthersche of Doopsgezinde Gemeenten, met welke men het verschil van minder aanbelang achtte. Doch van eene verder gaande meer algemeene verbroedering, waarbij een bepaald leerbegrip onzeker werd, wilde men nog geenszins hoo-

ren, zelfs niet toen in het jaar 1795, na de bezetting van *Holland* door de Franschen, en de oprigting der Bataafsche republiek, de Kerk van den staat gescheiden werd, en de band, die de leeraren verbond, eenigzins werd losgemaakt. Het bleek zelfs daardoor duidelijk, dat geen dwang maar vrije overtuiging de meesten aan de leer der Kerk verbonden hield, daar een aanzoek der Remonstranten tot verbroedering alleen op grond der belijdenis: dat JEZUS was de CHRISTUS de Zoon van God, zonder nadere verklaring, bijna eenparig werd van de hand gewezen, gelijk dan ook een groot aantal jaren naderhand geene blijken van algemeene afwijking van de aangenomene Kerkleer openlijk voorkwamen. Hiertoe toch kan men geenszins brengen het invoeren van een Evangelisch gezangboek in het jaar 1805: want, schoon dit wel een gevolg was van de meerdere vrijheid der Kerk, welke op geene toestemming van den staat meer te wachten had, werd daardoor echter geen misbruik van die vrijheid ten nadeele van de aangenome Kerkleer gemaakt. De verzameling en invoering dier gezangen geschiedde op eene wettige wijze door Gecommitteerden uit al de provinciale synoden, die daartoe in *den Haag* waren zamengekomen, waaronder mannen, wier getrouwe aankleving aan de aangenomene Kerkleer geenszins in verdenking kon gebragt worden, en die door hun eenparig getuigenis de overeenstemming dier gezangen met de leer der Kerk waarborgden. Schoon wel is waar de schijn van nieuwigheid in sommige gemeenten vooral ten platten lande, de invoering van hetzelfde eenigen tegenstand deed ontmoeten, gelijk dit ook reeds in 1773 bij de invoering van eene

nieuwe Psalmberijming was geschied, werd echter daardoor voldaan aan den lang geuiten wensch van velen der opregtst gezinden, zoo leeraren als leden der Hervormde Kerk, en, schoon gelijk in alle menschelijk werk hier en daar gebreken, hetzij van onvolledigheid, of van minder algemeene geschiktheid werden opgemerkt, waren dezelve echter niet van dien aard, dat zij met grond geacht werden aan de zuiverheid der leer te kort te doen. Welhaast werden dan ook de bewegingen, daarover ontstaan gestild, en zouden, even als te voren met de vernieuwde Psalmberijming een dertig jaren vroeger was geschied, geheel zijn vergeten geworden, en zoo zou de Hervormde Kerk van *Nederland*, schoon getrouw bij hare belijdenis volhardende, echter nut en vrucht getrokken hebben uit de verbeterde denkwijze, welke zich thans in *Duitschland*, zooals wij gezien hebben, uit de verre afwijkingen van het Rationalismus begint te ontwikkelen, doch daar niet zonder veel voorafgaanden strijd en verwarring wordt verkregen. — Veelligt echter is die strijd noodig, om ook elders, ook in *Nederland* de waarheid in helderder licht te doen schijnen; en zóó is ook dáár kortelings begonnen, hetgeen in *Duitschland* reeds eene halve eeuw te voren plaats greep. — Nadat reeds in den tijd, waarvan wij tot hiertoe spraken, door de vrijheid van schrijven, vooral in tijd- en andere meestamelooze schriften, de gemoederen van velen waren aan het wankelen gebragt zelfs omtrent de gewigtigste leerstukken, niet alleen der Hervormde maar ook der algemeene Christelijke Kerk (2), werd, na de ver-

(2) Ook de schriften van den eerw. P. BOSVELD, rustend pre-

lossing van *Nederland* van de Fransche overheersching en de verheffing van het huis van *Oranje* tot de koninklijke waardigheid, de Kerk weder meer van den staat afhankelijk gemaakt, doch op een geheel anderen voet, dan zulks ooit te voren had plaats gehad. — Een geheel nieuw soort van kerkbestuur werd op 's konings last daargesteld, volgens hetwelk jaarlijks eene algemeene Synode moest zamenkomen, aan welke de geheele gang en beslissing van kerkelijke zaken werd toevertrouwd; door welke onderscheidene reglementen werden ontworpen, waarnaar alles in de geheele Kerk moest geregeld worden. Het was er verre af, dat dit algemeene goedkeuring en bijval zou gevonden hebben, waarvan de eenparige tegenstand der voornaamste Classis van *Nederland*, de Classis van *Amsterdam*, het tegendeel aantoonde, en welke waarschijnlijk welhaast door velen zou gevolgd zijn, zoo niet deze stem door het koninklijk woord ware gesmoord geworden, waarbij men echter tevens de gemoederen gerust stelde door de verzekering, dat geene verandering der leer bedoeld werd. — Door het vertrouwen op dit woord, alsmede door de schroom om het pas herstelde vaderland, en wel vooral door tegenstand tegen het algemeen beminde huis van *Oranje*, te ontrusten, liet men zich tot stilzwijgende aanneming van het

dikant te *Dordrecht*, ter verklaring van de belangrijkste brieven van den apostel PAULUS, voor het grootste gedeelte zonder kerkelijke goedkeuring, die anders toen nog gevorderd werd, uitgegeven, hebben mede, door 's mans zonderlinge bekwaamheid, om alles aan zijne opvattingen dienstbaar te maken, verbazend veel toegebracht, om de gemoederen ongemerkt van de oude eenvoudige opvatting af te leiden.

nieuwe kerkbestuur bewegen; en daaraan was die schijnbare goedkeuring te danken, welke men nu een aantal jaren daaraan scheen te geven, schoon nu en dan zich hier en daar wel eens eenige blijken van het tegendeel vooral onder het volk vertoonden, door openbare minachting zelfs van welgemeende verordeningen der Synode, zooals ten opzigte van het staande beantwoorden van zekere vragen bij het Avondmaal.

Meer gegronde bedenking, ook aan onbevooroordeelden, gaf het nieuwe formulier van onderteekening der formulieren van eenigheid, hetwelk door de Synode werd vastgesteld, waarbij aankomende leeraren verplicht werden te verklaren, » dat zij de leer, welke, overeenkomstig Gods heilig Woord, in de aangenomene formulieren van eenigheid der Nederlandsche Hervormde Kerk vervat was, ter goeder trouw aannamen en hartelijk geloofden, dat zij dezelve naarstig zouden leeren en handhaven.” Eenvoudig en ondubbelzinnig opgevat, zooals men vertrouwen kan, dat ook de bedoeling was van onderscheidene leden der Synode, die dat formulier mede hadden helpen vaststellen, kon men daarin wel geene zwarigheid vinden: doch echter konden meer doorzigtigen het niet voor zich verbergen, dat in de bewoordingen: » overeenkomstig Gods H. Woord,” zekere dubbelzinnigheid gevonden werd, welke, vergeleken met den geest des tijds, voor misbruik deed vreezen. Zoo lang echter daarvoor geen stellig bewijs voorhanden was, zweeg men. Doch wel ras bleek het, dat er dat misbruik van werd gemaakt, en dat kandidaten, welke zich tot het examen aanboden, in het denkbeeld gebragt of gestijfd werden, dat zij zich niet

verder verbonden, dan voor zoover zij zelve naar hunne bijzondere inzigten de leer der Kerk oordeelden met de H. Schrift overeen te komen. Zelfs reeds te voren in dienst getredene leeraren toonden het in dien zin op te vatten, en zich van alle vroeger op zich genomene verpligting ontslagen te achten, en veroorloofden zich, hunne van de leer der Hervormde Kerk afwijkende gevoelens ook in geschriften openbaar te maken. Een Godgeleerd tijdschrift (3), onder medewerking en opzigt van den sedert 1825, gedurende eene reeks van jaren tot zijnen dood toe, in 1839, fungerenden president der Synode uitgegeven, leverde daarvan overvloedige bewijzen. Hierdoor werd mistrouwen en ontevredenheid in de Nederlandsche Hervormde Kerk gezaaid, waarbij kwam, dat men het prediken door Hervormde leeraren, hetwelk reeds te voren zonder erg of aanstoot met geen ander doel dan dat van hulpvaardigheid, bij enkele gelegenheden in de kerken van Lutherschen en Doopsgezinden was geschied, thans ook tot die der Remonstranten uitstrekke, en wel in zulk eene geduurzaamheid en op zulk eene wijze, dat het op eene nadere verbroedering scheen te doelen, gelijk men ook somwijlen op eigen gezag, Remonstrantsche leeraren op den Hervormden predikstoel toeliet, welk een en ander aan velen aanstoot gaf en de ontevredenheid vermeerderde. Het viel echter niet gemakkelijk die ontevredenheid op eene geregelde wijze aan den dag te leggen, daar het aan een punt van vereeniging ontbrak, en de andersdenkenden de magt in handen hadden, ter-

(3) De Godgeleerde Bijdragen.

wijl het traspwijze uitsterven van oude regtzinnige leeraren, en het aankomen van zoovelen, die op dien dubbelzinnigen grond waren toegelaten, der laatsten aantal dagelijks vermeerderde.

Nu en dan liet zich echter eene krachtige stem daartegen hooren. Zoo stichtte de eerw. SCHOTSMAN, predikant te *Leiden*, reeds in het jaar 1819 eene *Eerezuil*, zooals hij het noemde, ter eere van de Dordrechtsche Synode van 1618 en 1619, waarvan hij het tweede jubeljaar plegtig vierde. De beroemde dichter en regtsgeleerde WILLEM BILDERDIJK, in kerkelijke en Godsdienstzaken mede zeer ervaren, een vurig voorstander der oude staats- en kerkinrigting, openbaarde zijnen hevigen tegenzin tegen de meer en meer toenemende verlichting, door zijne van tijd tot tijd uitkomende, dikwijls zeer scherpe hekeldichten, maar arbeidde vooral, daar hij zich te *Leiden* met der woon had nedergezet, om door zijn onderwijs, hetwelk hij gaf aan studenten, welke die hoogeschool bezochten en van zijn bijzonder onderwijs gebruik maakten, zijne wijze van denken mede te deelen. Daaronder werden echter weinige studenten in de Godgeleerdheid, maar de meesten in andere wetenschappen vooral de regtsgeleerdheid gevonden. Daaronder muntten inzonderheid twee naar de waarheid zoekende Israëlitën uit, de later gunstig bekend gewordene I. DA COSTA EN A. CAPADOSE, welke onder de leiding van BILDERDIJK tot de kennis van JEZUS als den CHRISTUS gebragt, Hem met hartelijk geloof omhelsden, en met vurige liefde beleden, en waarvan de eerstgenoemde zich ook al spoedig in een werkje: *de Geest der Eeuw* genoemd, in het jaar 1823, tegen de tegenwoordige verlichting liet

hooren, en over de verre afwijkingen van de leer der Kerk zich beklagde. In 1827 verscheen een nameloos Adres, doch waarvan spoedig de eerw. D. MOLENAAR, predikant in *den Haag*, bleek schrijver te zijn, geheel tegen de nieuwe inrigting en verregaande afwijkingen, vooral ook tegen de dubbelzinnigheid van het bovengemelde formulier van ondertekening en het misbruik daarvan gemaakt, gerigt: doch deze laatste stem werd van hooger hand gesmoord. Echter kon daardoor de meer en meer toenemende ontevredenheid niet worden weggenomen. Van tijd tot tijd lieten zich meerder stemmen hooren, en onder deze ook wel eens dezulke, die van te sterke overdrijving niet waren vrij te pleiten.

Tot deze laatsten behoorde inzonderheid de jeugdige leeraar H. DE COCK, predikant te *Utrum* in de provincie *Groningen*, die behalve eenige andere geschriften ook een werkje uitgaf, waarin hij twee geachte leeraren hevig aanviel, dezelve niet alleen van onregtzinnigheid beschuldigende, maar ook voor *wolven* uitmakende, die op de kudde aanvielen. Deze leeraren zelve handelden wijsse-lijk, dat zij zich de zaak niet aantrokken, om hunnen medebroeder ter verantwoording te roepen: en trouwens de onpartijdigheid zou vereischt hebben, eerst de oorzaak van het misnoegen weg te nemen en diegenen te bedwingen, welke openlijk de leer der Kerk verguisden. Doch de kerkelijke besturen dachten anders. Zij riepen DE COCK tot verantwoording en wilden hem noodzaken tot herroeping, doch hij daartoe zich ongenegen betoonende, schorsten zij hem eerst in zijne ambtsbediening, hetwelk, daar hij in zijne weigering bleef

volharden en ook nog verder strijdig met de ingevoerde Kerkelijke reglementen, handelde, eindelijk in 1834 met eene geheele afzetting werd achtervolgd. Dit intusschen was olie in het vuur gegoten. De cock en zijne gemeente van *Ulrum* scheidden zich van het Hervormde Kerkgenootschap af en stelden daarvan eene plegtige Acte op. Hetzelfde lot eerst van schorsing, vervolgens van afzetting viel te beurt aan den eerw. H. P. SCHOLTE, predikant te *Doveren* en *Genderen* in de provincie *Noord-Brabant*, die in het vuur der jeugd de partijdigheid, welke hij in de behandeling van de cock meende te ontwaren, niet kunnende verdragen, ter hulpe van dien broeder, naar *Ulrum* was gereisd, en aldaar, dewijl hem, schoon nog wettig leeraar, door den consulent der gemeente het prediken in de kerk was geweigerd, in de open lucht predikte, en voorts ook nog om deze en gene afwijkingen van de Kerkelijke reglementen en andere voorgekomen zaken met het Kerkbestuur in verschil geraakt was. Ook daar scheidde zich nu de gemeente met haren leeraar af, en voorts breidde zich de zucht tot afscheiding als een loopend vuur door het geheele land uit, vooral nadat in hetzelfde jaar 1834 verscheidene Adressen, door een aantal gemeenteleden bij de Synode ingeleverd, en op herstel van het vervallene en handhaving der zuivere Kerkleer aandringerende, door dezelve waren verworpen en ter zijde gelegd. Het was te bejammeren, dat onder die zucht tot afscheiding zich veel onzuivers mengde, en dat velen of zelfs wel de meesten, die zich afscheidden, de steilste begrippen aankleefden, en uit die soort van menschen beston-

den, wie geen leeraar het immer, ook zelfs niet de eerw. SCHOLTE, die minder bekrompen dacht, op den duur naar den zin kon maken, die over alles, wat hun nieuw toescheen, ontevreden waren, en die nu ook aan hunnen lang opgekropten weêrzin tegen de Evangelische gezangen, ja zelfs sommigen tegen de nieuwe, doch reeds meer dan zestig jaren lang gebruikte Psalmberijming trachtten lucht te geven. — Dit was waarschijnlijk de reden, dat welgezinde leeraren bleven stilzitten, en zich door die afscheiding meer belemmerd dan aangemoedigd vonden, om iets tot stuiting der indringende valsche verlichting met kracht te ondernemen. Echter lieten zich ten jare 1835, en bij herhaling in 1836, eenigen ook van deze bij de Synode door ingeleverde Adressen hooren, welke wel met meerdere bescheidenheid behandeld werden, doch, zoo men de waarheid zeggen zal, met beleefde bewoordingen werden afgewezen. De verwarring nam dagelijks toe. Ook nog eenige weinige leeraren, die zich naauwer met de zich afscheidende vereenigd hadden, werden mede afgezet. Zij gingen echter voort, om, werd het hun belet in de kerken, dan nu in bijzondere huizen of schuren, of zelfs in het open veld te prediken. Nu werden op aansporing der Synode geweldige maatregelen tot storing van deze zamenkomsten en predikatiën genomen. Vervolgingen voor de regtbanken, verwijzingen tot boete en gevangenisstraf waren daarvan de gevolgen, tot dat men eindelijk het vervolgen moede, en de vruchteloosheid daarvan bespeurende, tot zachtere maatregelen de toevlugt nam, en aan degenen, die zich wilden afscheiden, onder zekere voorwaarden, het oprigten

van afzonderlijke gemeenten toestond. Daarmede was echter de nog bestaande Hervormde Kerk niet geholpen, dan alleen in zooverre eenige meerdere bedachtzaamheid in het opentlijk voorstaan van afwijkende gevoelens zich over het geheel begon te openbaren en de Synode zelve op herhaalde bij haar ingeleverde Adressen, zoo door leeraren als leden der gemeente, onder welke laatsten zeven aanzienlijke leden der Haagsche gemeente uitmuntten, wel niet aan de gedane vorderingen voluit toegaf, maar echter den schijn aannam, van de zuiverheid der leer te willen hebben voorgestaan, schoon zij, door vele tegen-adressen bestormd dergenen, die de zich aangemattigde vrijheid wilden behouden hebben, onder den schijn van onpartijdigheid, ook deze lieten ongemoeid hunnen gang gaan. Zoo staan de zaken tegenwoordig, zonder nog tot eene ware beslissing gekomen te zijn. In plaats van het oude dorre Rationalismus openbaart zich thans ook een zeker soort van Rationaal Mysticismus, hetwelk vooral op de Hoogeschool te *Groningen* huisvest, daarom den naam van de *Groninger School* draagt, en sedert eenige jaren, in zeker tijdschrift: *Waarheid in liefde* wordt voorgestaan. Het bekoort sommigen, die zich door de werking, welke het op het gevoel oefent, laten medeslepen. Het vindt daarentegen juist om dezelfde reden tegenstanders, zelfs bij hen, die anders het gewone Rationalismus minder vijandig waren. De geest van ernstig nadenken wordt meer en meer opgewekt. Er doen zich, ook onder de jongere leeraren, meer dan in de naast vorige jaren, de zoodanigen voor, die zich voor de oude waarheid in de bres stellen, en dezelve in hunne ge-

meenten of ook met de pen handhaven, zonder daarom de steile denkbeelden der Afgescheidenen voor te staan. Zelfs de eerw. SCHOLTE, thans leeraar bij de afgescheidene gemeente te *Utrecht*, wordt nu reeds wegens zijne vrijere denkwijze in zijn tijdschrift *de Reformatie* zich vertoonende, door velen verketterd van diegenen, die zich te voren ter afscheiding rondom hem schaarden, en blijft nog alleen door zijn ijver voor de volkomene vrijheid der Kerk en hare onafhankelijkheid van den staat, met hen verbonden, gelijk dan ook zijn voormalige nu reeds overleden vriend DE COCK, die veel steilder was in zijne denkbeelden, niet tot zijn dood toe met hem eensgezind bleef, ofschoon hij toch deszelfs nagedachtenis, niettegenstaande dat verschil van denkbeelden, nog na deszelfs dood, opentlijk en broederlijk vereerde. — Dit is dan de tegenwoordige staat van zaken; en zoo mogen wij hopen, dat al die bewegingen ook aanvankelijk in *Holland* iets goeds zullen hebben voortgebracht, en verder zullen medewerken, om, zonder eerst even als in *Duitschland*, tot dat uiterste van verloochening des waren Christendoms te vervallen, eene betere toekomst voor eene levendige en eenparige erkenenis en betrachting der waarheid te bereiden.

De strijd van het Rationalismus en Supranaturalismus vinden wij ook in *Denemarken*. Ook daar is het een dichter en geschiedkundige volksman, de predikant GRUNDTVIG, die zich tegen de zoogenoemde Neologie, zoo als zij van het jaar 1790 af ook in *Denemarken* ingedrongen was, met alle magt van welsprekendheid aankantte; terwijl de gematigde (maar ook eenigzins Rationalistische) rigting in den hoogleeraar CLAUSEN te *Koppenha-*

gen een ijverigen vertegenwoordiger vond (*). Ook daar kwam het tot opentlijke aanklagten, geregtelijke processen, tot eindelijk GRUNDTVIG (1832) vergunning verkreeg, om openbare Godsdienst te houden.

In *Zweden* en *Noorwegen* ontmoeten wij nog den ouden strijd met geestdrijvende rigtingen (op de wijze der Kwakers). Voornamelijk scheen tegen het einde der XVIII^{de} en bij het begin der XIX^{de} eeuw eene krachtige godsdienstige opwekking van *Noorwegen* te willen uitgaan, even als die, welke in de XVII^{de} eeuw door rox in *Engeland* uitgaan was. NIELSON HAUGE, de zoon van eenen landman (geb. 1771), had reeds van zijne vroegste kindschheid af eene neiging tot Godsdienstige bespiegeling getoond, welke van sombere dweeperij niet verre af was. Toen hij zijn 24ste jaar bereikt had, waande hij zich door den Geest Gods geroepen, als apostel op te treden. Hij predikte en schreef boeken. Op zijne apostolische reizen, welke hij ondernam, drong hij tot in *Frederikstad* en *Koppenhagen* door. In *Noorwegen* zelf verbreidde zich de sekte spoedig in de omstreken van *Drontheim*. Of de door HAUGE en zijne aanhangers aanbevolene gemeenschap van goederen, welke de ruwe menigte verlichten moest, dan of nog meer een dieper godsdienstig element de beweging vooruitgebragt had, welke een tijd lang ook staatkundig bedenkelijk scheen, laat zich moeilijk bepalen. Bij de eenen mag het geestelijke, bij de anderen het

(*) Het overige (van uit GRUNDTVIGS standpunt) zie men in de Evang. Kircheng. 1827, No. 51 ff. 1828, No. 55 ff, 62 ff. 1830, No. 5 ff. 1831, No. 69 ff, 73 ff. 1832, No. 49 ff.

vleeschelijke de overhand gekregen hebben. Tot ongeregeldheden kwam het in allen gevalle. Geestdrijvende hoopen verzetteden zich tegen hunne geestelijke en wereldlijke overheden, en menige zedelijke ergernissen liepen er mede onder, zooals ten tijde der Wederdoopers. De regering moest tusschen beiden komen. HAUGE werd in het jaar 1804 gevangen genomen en tegen zijne schriften, zoowel als tegen de godsdienstige zamenkomsten der sekte, werd een koninklijk verbod uitgevaardigd. HAUGE zelf bleef tot het jaar 1815 in hechtenis en werd eindelijk tegen eene geldboete vrijgelaten.

Een ander verschijnsel zijn de zoogenoemde Lezers in *Noord-Zweden*, een sedert den aanvang der XIX^{de} eeuw door het land zich verbreidend genootschap van Christenen, welk door gemeenschappelijk lezen van den Bijbel en van de Luthersche postillen zich en anderen stichtten, doch daarbij ook meer en meer in een onmatig ijveren voor de letter der Luthersche leer vervielen, en ten laaatste tegen geestelijken en wereldlijken, die het niet met hen hielden, den vloek uitspraken, daar zij zich voor onfeilbaar en hunne invallen voor uitspraken van den Heiligen Geest hielden. Hunne hoofdleer was de echt Luthersche van 's menschen regtvaardiging door het geloof zonder de werken der wet, echter met eene overdrijving en eene letterlijkheid voorgedragen, welke tot menig misverstand en zelfs tot een tegenovergestelden zin aanleiding konden geven (4). — Wij komen tot *Engeland*.

(4) Misschien konde ook hier tot meer onpartijdigheid de Evangelische Kirchenzeitung zijn vergeleken geworden, waar-

De *Engelsche Kerk* stelde tot op den huidigen dag de oude van den tijd der Hervorming af overgeërfde tegenstelling daar tusschen eene in vormen verstijfde Hierarchie en een over allen vorm heen stappend, en juist daarom dikwijls in dweperyj vervallend Christendom. De Godgeleerdheid der Anglikaansche Kerk is eene louter traditionele, eene doode orthodoxie, die wel is waar door geene wijsbegeerte zich laat bestrijden, maar ook juist daarom niet in staat is, de verscheidenheden der wijsgeerige en godsdienstige meeningen in *Duitschland*, van uit een ook slechts half rigtig standpunt te beoordeelen. Zij kent slechts het een of het ander, het ruwe ongeloof harer Deïsten of eene strenge lettergeloovigheid, hetzij in de eigen letter of in die eener vreemde sekte. Ten hoogste zweeft haar nog een flauw beeld voor den geest van die uitwendige verzwakking der tegenstellingen, zooals die het zoogenoemde Latitudinarismus op het einde der XVII^{de} en in het begin der XVIII^{de} eeuw beproefd en zooals zij een tijd lang ook wel in *Duitschland* voorkwam, doch slechts als overgang. Van eene geestrijke en inwendige bearbeiding dezer tegenstellingen, van bemiddeling in hooger en zin, van datgene wat de Duitscher het speculatieve en dialektische noemt, heeft het positief anglikaansch verstand, dat zich voorzeker des te voortreffelijker op de speculatie in den koopmansgeest, op stoom- en werktuigleer verstaat, niet de minste bevatting; dit bewijzen onder anderen de plompe aanvallen, die vóór

van wij echter de Nummers, daar wij ze niet bij de hand hebben, niet opgeven kunnen.

omtrent 17 jaren van daar uit op de Duitsche Godgeleerdheid gemaakt zijn geworden (*). Veel meer *leven* dan in de heerschende Kerk vindt men onbetwistbaar aan de zijde der Dissenters. Ook deze wel is waar toonen niet altijd het gewenschte godgeleerde inzicht en beschaafde wetenschap, ja in de eigenlijke geleerdheid mogen zij bij de bisschoppelijke Godgeleerden achterstaan, maar op het *practisch* gebied heeft voornamelijk het Methodismus, dat wel van de bisschoppelijke Kerk uitgegaan is, maar toch haar dood vormenwezen nadrukkelijk tegenwerkte, zich groote verdienste ten aanzien van de opbeuring van het godsdienstig leven onder het volk, en (in verband met andere sekten) ook ten aanzien van het zendelingswezen verworven. Hier is de lichtzijde van het Engelsch Protestantismus. Waar het te doen is, niet om eene streng wetenschappelijke overtuiging te weeg te brengen, maar datgene, waarvan men zoo of zoo overtuigd is, in het leven over te brengen, grootsche vereenigingen te stichten, snelle, krachtige besluiten te nemen, geldmiddelen aan te brengen en over landen en zeeën heen eene rijke en voortdurende werkzaamheid te ontwikkelen, ja, daar is het Engelsch wereldverstand regt op zijne plaats, en daar mag dan de Duitscher voorzeker met al zijne metaphysische vitterij leeren, dat het in het rijk Gods niet alleen op Kantiaansche en Hegelsche stelsels aankomt, maar op degelijke hulprijke krachten. Wat wij in dit opzigt bereids *hebben* op het Vasteland, dat hebben wij grootendeels van *Engeland*;

(*) ROSE, Zustand der Protestantischen Religion in *Deutschland*. Leipzig 1826.

daar waren reeds genootschappen tot verspreiding van Christelijke kennis opgericht, eer zich nog in *Duitschland* iets noemenswaardigs voorgedaan had. En zoo dringt zich aan ons op nieuw de wensch op, dat toch het Protestantismus tot volle kennis van al de krachten komen mogt, welke in hetzelfde zoo verschillend verdeeld zijn, opdat zij van alle zijden konden gebruikt worden; dat de Engelschen van de Duitschers leeren mogten, waar het op de inwendige wetenschappelijke bevestiging, maar ook de Duitschers van de Engelschen, waar het op practische bewerkstelling der ideën aankomt! Zoo lang deze wederzijdsche aanvulling niet plaats vindt, zoo lang zullen de blijken van het Protestantsche leven eenzijdig en gebrekkig blijven. Zoo sluit dan ook het Methodismus bij deszelfs practische dege-lijkheid nog veel onzuivers en naar den geest onge-zonds in zich, veel onbeschaafds, waardoor het te-rugstoot, en van zulke onbeschaafdheden en ont-aardingen der Godsdienstige geestdrift moeten wij nu ook spreken. Van de stichting en eerste ver-breiding van het Methodismus heb ik reeds vóór een jaar gehandeld (*) en reeds daar hebben wij menige voorbeelden van Godsdienstige geestverruk-king gevonden. Doch deze is in de tweede helft der eeuw eer nog toe- dan afgenomen en heeft zich zelve in de XIX^{de} niet verloren. Den hoogsten trap bereikte zij omstreeks het jaar 1760 door de zoogenoemden *Jumpers* (springers) in *Cornwallis*, welke door stuipachtig opspringen en dansen het wilden te kennen geven, dat de Heilige Geest hen dreef. Daarmede paarden zij een onzamenhangend

(*) Voorl. D. VIII, bl. 282 v. v.

spreken, meer aan een gesteun gelijk, dat bij eenigen in een soort van geblaf overging, welke laatsten men dan ook de *Barkers* (Blaffers) noemde. Zij verdedigden hun springen daarmede, dat ook DAVID voor de ark des Verbonds gedanst had. De sekte plantte zich ook naar *Noord-Amerika* over. Met haar verwant zijn de zoogenoemde *Schakers* (Bever) die uit de Kwakers voortgekomen zijn. ANNA LEE, de dochter van een smid uit *Manchester*, waande zich door den Goddelijken Geest beziel, zij gaf hogere ingevingen voor en verkondigde de spoedige wederverschijning van CHRISTUS op aarde. Er werden haar zelf wonderen nagegeven, en spoedig hingen haar velen uit de lagere volksklasse van *Engeland* aan; doch door de overheden verontrust, week zij in het jaar 1774 naar *New-York* uit; doch ook in *Amerika* had zij eerst menigerlei zwarigheden te overwinnen, eer het haar gelukte met hare aanhangers de kolonie van *Nieuw-libanon* te stichten. Zij zelve stierf in 1784, doch de sekte heeft zich tot op den huidigen dag staande gehouden. Hare hoofdgrondstellingen zijn gemeenschap van goederen, ongehuwde staat en in het gemeen eene kloosterachtige onthouding. Hare Godsdienst heeft met die der Kwakers veel overeenkomst, doch ook hier gebeurt het, dat wanneer de Geest over de vergadering komt, de vergaderden beginnen te beven en daarna in een stuipachtigen dans uitbreken, onder welken zij bidden en zingen, hetwelk dikwijls tot onmagt toe gedreven wordt.

Eene dergelijke geestdrijfster was JOHANNA SOUTHCOTT, welke zich inbeeldde, dat zij de in de Openbaring van JOHANNES (XII: 1) beschrevene bruid des Lams, de vrouw bekleed met de zon

was, welke den Messias baren zoude. Met het jaar 1801 begon zij hare profetiën en spoedig gelukte het haar, eene bijzondere kapel te *Londen* voor hare Godsdienst te bekomen. Eene prachtige wieg stond voor den nieuwen Messias gereed. Zij stierf na langdurig vruchteloos wachten, in het jaar 1814. Hare aanhangers hielden zich als Nieuw-Israëlieten en drongen op eene strenge waarneming der Mozaïsche wet aan. — Wij willen de geschiedenis van zulke verbijsteringen niet verder vervolgen, slechts als bewijs moesten zij aangevoerd worden, hoe eene sombere vroomheid, bij verkeerd aangewend gebruik van den Bijbel, op de gevaarlijkste dwaalwegen geraken kan, en hoe zulke rigtingen het eerste daar ontstaan, waar het aan eene gezonde en beraden ontwikkeling der leer ontbreekt.

Hoe moeilijk het intusschen in voorkomende gevallen is, het geestvolle, diepere van het geestdrijvende, het echt Christelijke van den zich aanzettenden roest van menschelijke misleiding te onderscheiden, dat toont ons het optreden van een' Presbyteriaansch geestelijke van den nieuwsten tijd, die ook op het vasteland veel opzien maakte.

EDUARD IRVING (*), de zoon van een welgestelden leerlooier, geboren den 15^{den} Augustus 1792 te *Annan*, in het graafschap *Dumfries* in *Schotland*, trad in het jaar 1822 als prediker in de Caledonische kerk te *Londen* op, en verheugde zich spoedig over een buitengewonen toeloop. De eerste staatsmannen, waaronder CANNING en BROUGHAM, verdrongen elkander bij zijnen kansel. Me-

(*) Vergel. het geschrift van HOHL, Bruchstücke aus dem Leben und den Schriften ED. IRVINGS. *St. Gallen* 1839.

nige leden uit het koninklijke huis en gelijk men beweert, de gekroonde hoofden zelve, werden wel-dra zijne toehoorders. Zijne uitdrukking, zijne majestueuse gestalte (hij was als SAUL, omtrent een hoofd grooter dan het overige volk), zijn in zware lokken afrollend hoofdhaar, zijn scherpe, bijna ste-kende blik, zijne welluidende stem, zijne hou-ding, zijne levendige, uitdrukkingvolle gebaren, zijne geheele predikwijze, lokte door de bekoor-lijkheid der nieuwhheid, door de daarmede verbon-dene eigenaardigheid uit. Men vergeleek hem met eenen KNOX, met eenen LUTHER. Een profetisch vurige ijver, een stoutmoedig optreden tegen al het bestaande, voornamelijk tegen alle wereldsche grootheid en hoogheid, de meest besliste staatkun-dige vrijheid, verbonden met de strengste Chris-telijke tucht en Oudtestamentische wettelijkheid, moest onwillekeurig aan de tijden der vroegere Puriteinen herinneren. » Dagelijks bid ik tot God, zoo liet zich IRVING in een zijner predika-tiën hooren, dat Hij ook heden ten dage weder mannen verwekken wilde van het oude allooi, die de twee gezegende, doch thans zoo onnatuurlijk gescheidene paren, *Godsdienst* en *Vrijheid* in zich vereenigden.” — Daarmede ging IRVING voor-zeker tot het grondbegrip van het Protestantismus terug, hetwelk wij zoo dikwijls aangeroord hebben, alleen dat hij de vrijheid te eenzijdig staatkundig en de vroomheid te eenzijdig puriteinsch, d. i. te streng wettisch opvatte. Met veel welsprekendheid leidde hij de ellende der groote volksklasse van *Engeland* bloot. » Het is een bedroevend gezigt, zegt hij, de zoo edele onsterfelijke ziel des men-schen tot louter arbeid en moeite geboren te zien;

te zien, hoe zij met moeite en beladen door zoo vele strenge en harde jaren heenworstelt, niet onderrigt in de waarheid, geen voedsel trekkende uit de bronwel der kennis, onkundig in de groote aangelegenheid des heils, eindelijk in het graf nederdalende, zonder God ooit gekend te hebben. En toch is ons volk een edele stam, welke door besnoeiing voortreffelijke vruchten voortbrengen konde, een weelderige bodem, welke u of een rijkelijken oogst van koorn, of een bedorven hoop onkruid aanbieden zal, al naar de zorg, welke gij daaraan besteedt." — Zulk eene rede, welke het practische practisch aanvatte, wekte diep medegevoel. De toenemende bijval, die IRVING's predikwijze te beurt viel, maakte hem steeds stouter in zijn optreden, en de toenemende stoutmoedigheid vermeerderde van haren kant weder den aandrang. Velen lieten het zich niet verdrieten onderscheiden uren lang op het naauwste plaatsje te staan, om zijne ver uitvorschende dikwijls ver boven de maat van een uur uitgedijde redenen te hooren. Voorzeker ontbrak het ook niet aan tegenspraak, en deze kwam inzonderheid sterk te voorschijn, toen IRVING tevens een leerstellig geschilpunt begon aan te roeren, welks verklaring men eer in het tijdvak der scholastiek dan in de XIX^{de} eeuw zoude verwacht hebben, en welke ons weder bewijst, op welk standpunt bij alle practische degelijkheid de Engelsche Godgeleerdheid stond. IRVING handelde in een bijzonder geschrift over het vleesch van CHRISTUS, waarvan hij beweerde, dat het even als het onze zondig geweest was van de geboorte af, een vleesch, zooals het ADAM na zijnen val gehad had en eerst was

dit vleesch onzondig geworden sedert de opstanding. Ruimen wij al die spitsvindigheden weg, waarin de schrijver zich verdiept, zoo blijft de zin van zijne leer die, dat wij juist slechts dan eene ware menschheid van CHRISTUS verkrijgen, wanneer deze ook verzoekbaar was tot zonde; eene leer, welke voorzeker in menige Bijbelsche uitspraken, zooals in die, dat hij verzocht was gelijk als wij, haar steun en haar groot practisch gewigt heeft, wanneer CHRISTUS ons voorbeeld zijn zal, dat wij verplicht zijn in alle dingen na te volgen. Nogtans werd deze leer, in weerwil van de bepaaldste verzekeringen en verklaringen des schrijvers zoo verkeerd verstaan, alsof hij CHRISTUS tot zondaar maken, hem de eigenschap van volstreckte heiligheid en onzondigheid betwisten of toch verkorten wilde. Zoo bedierf de dogmaticus den prediker het spel. Er ontstonden tweespalten onder degenen die tot hiertoe zijne vereerders geweest waren. Maar nog gevaarlijker dan de dogmatische lievelingsmeening werd voor den grooten man iets anders, welks beschouwing ons weder op den bodem der geestdrijverij terugvoert. IRVING hield in zijn huis bijzondere stichtelijke bijeenkomsten, waarin gebeden en de Bijbel gelezen werd. Daar gebeurde het dan, dat onder de aanwezenden hier en daar een als door een bijzonderen geest aangedaan met eene geheel bijzondere, vreemdsoortige stem en toon begon te spreken of veeleer een geluid uit te stooten, dat, in verband met eene buitengewone geestverrukking, aan het spreken in vreemde talen door de oude Corinthische gemeente herinnerde. De zaak werd spoedig door de geheele stad en wereld bekend, daar op zekeren dag bij

zijne openbare voordragten in de kerk een der aanwezige personen in deze soort van geestverrukking uitbarstte, en daarna op verschillende tijden en aan verschillende plaatsen zich iets dergelijks herhaalde. Nu kwam het tot opentlijke verklaringen *voor* en *tegen* de zaak. De eenen zagen in deze gebeurtenissen eene Goddelijke goedkeuring ten aanzien van IRVING, anderen werd het onveilig daarbij. Tusschen het bovenmenschenlijke en het onmenschenlijke der zaak wankelde het oordeel der menigte en zelfs der geleerden ginds en her. Wat IRVING betreft, zoo nam hij de zaak in bescherming, daar hij aan eene voortduring der wonderen geloofde en dit geloof in verband bragt met zijn gevoelen over de ware menscheid van CHRISTUS; want daar CHRISTUS in alles ons voorbeeld geweest is, zoo was hij het ook in het doen van wonderen; wij moeten hem niet half, maar geheel navolgen, en waar de Geest des Heeren in wonderen zich openbaart, hem niet uitblusschen. Zulke beweringen, zoowel als het in bescherming nemen van de geheele verschijning, deden hem ter verantwoording roepen. De kerkbestuurders der Schotsche Kerk te *Londen* lieten het eerst niet aan liefderijke herinneringen ontbreken, doch na vruchteloze onderhandelingen werd IRVING tot nederlegging van zijn ambt genoodzaakt in de lente van het jaar 1832. Daarmede was intusschen de zaak niet onderdrukt. Was hem van nu af de deur van zijn Godshuis gesloten, zoo predikte IRVING nu des te ijveriger in de open lucht, voornamelijk op de groote markt te *Islington*. Middelerwijl werd er eene bijzondere kapel voor de Godsdienst der sekte (want dit was zij nu) ingerigt (in Newman-

street), en IRVING had van nu voortaan, onder de apokalyptischen naam van *engel* der nieuwe gemeente, het opzicht, de overigen verdeelden onder elkander de titels van profeten, evangelisten, apostelen, diakenen, enz. — In korten tijd vermeerderde het aantal der Irvingianen zoo zeer, dat alleen te *Londen* 7 gemeenschappen naar het model der eenmaal opgerigte kapel zich vormden. Intuschen meende ook de *Schotsche* landskerk, waartoe IRVING oorspronkelijk behoorde, een regt op hem te hebben, en zoo moest hij zich voor het presbyterium zijner vaderstad, te *Annan*, verantwoorden, hetwelk met groote openbaarheid geschiedde. Nadat hij van daar weder naar *Londen* teruggekeerd was, bezocht hij in het najaar van 1834 zijn vaderland nog eenmaal, om hier zijne loopbaan te eindigen, daar eene heete koorts, welke reeds lang zijne krachten ondermijnd had, ze volkomen verteerde. Hij stierf te *Glasgow* den 7 December in den ouderdom van 42 jaren. Doch zijne aanhangers plantten zijne leer en zijne wonderen ook op het vaste land voort, en inzonderheid werd de Kerk van *Genève* een tijd lang daardoor beroemd.

Terwijl dus, gelijk wij zoo even gezien hebben, het meeste leven van de gemeenten der Dissenters in *Engeland* of ook van de Methodisten uitging, zoo deed daarentegen in den laatsten tijd ook de Bisschoppelijke Kerk weder van zich spreken, en wel in tweederlei opzicht, door hare medewerking tot stichting van het nieuwe bisdom van *Jeruzalem* en door het *Puseyismus*. Beide verschijnselen zijn nog te nieuw, dan dat van dezelve als van gebeurde dingen gesproken konde worden. Korte

aanwijzingen mogen daarom genoeg zijn. Zooals bekend is, was het FREDERIK WILLEM IV van *Pruisen*, die al aanstonds na zijne troonbeklimming (1840), in aansluiting aan de gelijktijdige groote staatkundige veranderingen in het Oosten, den blik naar het moederland van het Christendom wendde. De koninklijke gedachte aan een Protestantsch bisdom te *Jeruzalem* moest al aanstonds hare verwezenlijking bekomen; men hoopte daardoor aan den eenen kant het Protestantismus zelf een vaster steun, aan den anderen kant de zendelingswerkzaamheid een belangrijk middelpunt te geven. Gelijk nu reeds vroeger *Pruisen* met *Engeland* gemeenschappelijk gehandeld had, waar het de bereiking van groote kerkelijke oogmerken gold (*), zoo scheen thans bijzonder nog *Engeland* door de plaatsing, welke de Voorzienigheid het aangewezen had, tot de uitvoering van dit denkbeeld geschikt; het wekte ontzag naar buiten, door het aanzien dat het als Europesche mogendheid in het Oosten en te *Jeruzalem* had; naar binnen (zoo hoopte men ook wel) door de vaste vormen van deszelfs kerkwezen en door den nimbus der bisschoppelijke waardigheid. Zoo werden dus onderhandelingen geopend, welke daarheen leidden, dat met de meest mogelijke inachtneming der geschiedkundige en nationale eigendommelijkheid van elk der beide Kerken een bisdom aan de kerk van St. JAKOB te *Jeruzalem* opgericht werd, op den grondslag der Engelsch bisschoppelijke kerkorde. De aan te stellen bisschop kon een Duitscher of een Engelschman zijn, doch hij moest de gebruikelijke wijding door den primate der Kerk

(*) Dus bij het werk der vereeniging in de XVIII^{de} eeuw.

van *Engeland*, den aartsbisschop van *Canterbury* erlangen en zich aan de 39 artikelen der Engelsche Kerk verbinden. De bisschop zou het vrijstaan ook vreemde, niet tot de Engelsche landskerk behoorende Protestantsche gemeenten onder zijne bescherming te nemen, wanneer zij het verlangden, en hare geestelijken zouden dan tot gehoorzaamheid aan hem verplicht en insgelijks gehouden zijn, de 39 Artikelen te onderschrijven. De keus van den bisschop zoude verwisselen tusschen *Engeland* en *Pruisen*. De eerste maal, op het einde des jaars 1841, ging zij van *Engeland* uit en viel op eenen geboren Pruis, op Dr. ALEXANDER, die, oorspronkelijk een Jood, uit het Groothertogdom *Posen* geboortig, in *Engeland* gedoopt en geordend was geworden, en een professoraat in de Hebreeuwsche letterkunde aan het koninklijk collegie te *Londen* bekleedde. In *dezen* persoon scheen zich het Engelsche, het Pruisische, het Oostersch-Palestijnsche op het best te vereenigen. De wijding vond den 7^{den} November (1841) plaats en den 21sten Januarij 1842 hield de nieuwe bisschop den intogt in de nieuwe gemeente (*). Verschillend zijn de beoordeelingen van deze gebeurtenis, verschillend de verwachtingen die men daarvan koestert. Terwijl de eenen daarin een voortgang van het Protestantismus, het banen van den weg tot grootere wereldgeschiedkundige betrekkingen zien, hebben anderen de bezorgdheid luide uitgesproken, dat dit verbond van *Pruisen* en *Engeland* in kerkelijke dingen nadeelig op de inwendige aangelegenheden

(*) Zie das evangelische Bisthum in *Jerusalem*, geschichtliche Darlegung mit Urkunden. *Berlin* 1842.

der vaderlandsche Kerk terugwerken en dat dat uitwendig Formalismus, waarvan toch in geenen tijd het heil van het Protestantismus verwacht mag worden, de vrije ontwikkeling van het Duitsche kerkwezen benadeelen moge. Men heeft het euvel opgenomen, dat de primaat van *Engeland* in zijne inwijdingsbul, van de Duitsche Kerk als van eene » *minder goed ingerigte* » sprak, terwijl het toch zonneklaar is, dat van de tijden der Hervorming af de geestelijke ader van het Protestantismus, die in *Engeland* van den beginne af met het wereldlijk zwaard doorsneden werd, het levenskrachtigst in *Duitschland* geslagen heeft (*).

Doch het wantrouwen omtrent het Engelsch kerkwezen moest inzonderheid verhoogd worden, toen omstreeks denzelfden tijd de wereld een nieuw bewijs kreeg van de hierarchisch Catholiserende rigting der Anglikaansche Kerk door het veel besproken *Puseyismus*.

Het is uit de vroegere kerkgeschiedenis van *Engeland* bekend, hoe de strenge aanhangers van het bisschoppelijk gezag ten tijde van JACOBUS I en KAREL I weder tot het Catholicismus terugkeerden. Men denke aan den bisschop WILLEM LAUD, die met uitzondering van het pauselijk gezag te *Rome*, dat hij verwierp, het geheele overige geloofstoestel weder oprigtte, dat de Hervorming ter zijde gesteld had (†). Eene dergelijke rigting vinden wij nu in het *Puseyismus*. Eenige leeraars te *Oxford*, waaronder voornamelijk de doctoren

(*) Zie das anglo-preuss. Bisthum zu St. JACOB in *Jerusalem* und was daran hängt. *Freib.* 1842.

(†) Zie Voorl. D. III, bl. 364 v. v.

PUSEY en NEWMANN traden onbeschroomd met zulke beweringen te voorschijn, welke met gering onderscheid, met de Roomsche-Catholijke leer overeenstemmen. Zij willen nevens de heilige Schrift de kerkelijke overlevering, verlangen bij het geloof de werken als noodzakelijk ter zaligheid, schrijven de Sakramenten eene van zich uitgaande kracht toe, stellen een vagevuur vast en houden bovendien met de overige Engelsche Kerk stijf en vast aan de opvolging van het bisschoppelijk gezag van de apostelen af enz. Alleen den paus te *Rome* erkennen zij niet als *hun* opperhoofd, ofschoon zij al die leeringen aannemen, welke de pauselijke Kerk van de onze scheiden. De Kerk van IGNA-TIUS en GYPRIANUS, zeggen zij, was *hunne* Catholijke Kerk, welke zij zijn toegedaan. Voor *Rome* blijft zulk eene bekentenis desniettemin een stille triomf, welke des te grooter gewigt erlangt bij de vorderingen, welke het Catholicismus in het gemeen in de nieuwste tijden in *Engeland* maakt. Doch de geschiedenis mag het niet onopgemerkt laten, hoe al naar de verschillende nationaliteiten ook de bewegingen naar *Rome* heen eene verschillende gedaante aannemen. Terwijl in *Duitschland* het romantische, speculatieve, phantastisch-overdrevene en idealistische de weg was, die naar *Rome* leidde, zoo is het in *Engeland* de koele en nuchtere consequentie eener stijve, onverbroken Hierarchie (*).

Wenden wij ons nu naar *Frankrijk*, zoo heb-

(*) Gelijk het hoogkerkelijke in het Puseyïsmus in een deszelfs grondbeginselen overdrijvend punt uitliep, zoo roerde zich daarentegen eerst kortelings weder in *Schotland* het puriteinsch-presbyteriaansch element op deszelfs krachtvolle wijze, daar in

ben wij hier niet met eene Protestantsche Staatskerk, maar met eene minderheid te doen, welke na vele voorafgegane, bloedige kampstrijden eindelijk tot eene zekere kerkelijke wettiging binnen gegeven grenzen geraakt was. Wij spreken, waar het de *inwendige* ontwikkeling van het Protestantismus in *Frankrijk* betreft, slechts van de eigenlijke Franschen. De *Elzas* stond met zijne Godgeleerde school te *Straasburg*, bijzonder in den laatsten tijd, in velerlei aanraking met *Duitschland*, en zoo hebben wij ook reeds in de vorige bijeenkomst van OBERLIN gesproken, wiens beeld wij met regt als een *Duitsch* origineel aanmerken. Doch wat nu de Protestanten van Franschen tongval betreft, zoo zien wij veelligt nergens meer dan hier de beide zijden van het Protestantismus in tegenovergestelde punten uit een loopen; de negatieve zijde, welke zich met het staatkundig Liberalismus vereenigt en menigmaal als godsdienstig Indifferentismus zich doet kennen, en de positieve, welke aan de leerbepalingen der Hervormers op den grond der heilige Schrift met vastberadenheid, wij mogten haast zeggen, met onbuigzaamheid vasthoudt. Het laatste kan dan voorzeker, waar de vrije beweging der gedachte en het wetenschappelijk onderzoek ontbreekt, in eene doode orthodoxie, of, waar deze door practische belangen verlevendigd wordt, in een scherp en stekenden geloofsijver ontaarden, even als bij de Puriteinen. De Godgeleerdheid der Fransche Protestanten, zooals zij heden nog te *Montauban* beoefend

Mei 1843 vierhonderd geestelijken, met Dr. CHALMERS aan het hoofd, hunnen uitgang uit de Staatskerk verklaarden en zich tot onafhankelijke gemeente vestigden.

wordt, heeft zoover wij haar kennen, veel overeenkomst met de Godgeleerdheid der Engelsche Kerk, ten minste dit, dat zij even zoover van Duitsche wetenschap verwijderd gebleven is als gene, en dat zij de in bepaalde stellingen vervatte geloofswaarheden al te zeer aan deze stellingen gebonden waant. Niet zelden ziet men deze orthodoxie, inzonderheid waar zij van practisch godsdienstig leven doordrongen is, eene methodistische kleur aannemen en eene eenzijdige vijandige stelling ten aanzien van alles, wat haar als Rationalismus en Naturalismus en dergelijke voorkomt. Nogtans verdient de vroomheid, de zelfopoffering en vastheid van karakter der Protestantsche Zuid-Franschen, welke zij in den kampstrijd tegen de aanslagen der Roomsche Kerk ontwikkelen, onze volle erkenning. Hier staan de kampvechters op een heiligen, door het bloed der vaderen gewijden bodem. Ook hier geldt het meer dan bespiegelen en boeken schrijven, waarmede wij Duitschers het dikwijls goed meenen te maken; voor den practischen zin opent zich ook hier een ruim veld. Op dit veld hebben dan ook in nieuweren tijd de verschillende Christelijke genootschappen hare bekwaamheid ontwikkeld door verbreiding van den Bijbel (*colportage*), door de overbrenging van denzelven in de afgelegenste valeijen en hutten, door uitzending van predikers ter verkondiging van het Evangelie aan de groote menigte, door oprigting van scholen, door hulpbetooning van allerlei aard. Het uitgebreidst is de werkkring van het zoogenoemd Evangelisch genootschap, dat zich in eene menigte van hulpgenootschappen verdeelt en dat met de Engelsche werkzaamheid wed-

ijvert (*). Het te voren vermelde wantrouwen der Fransche vromen omtrent alles, wat het schild der verlichting uithangt, laat zich des te eerder begrijpen, als het oppervlakkig Liberalismus van vele Franschen maar al te zeer geneigd is, om het positief Christelijke in een krachteloos Naturalismus te doen verdwijnen; terwijl voorzeker de dieper beschaafden de behoefte beginnen te gevoelen, om zich met de Duitsche wetenschap naauwer te bevrienden. Dit zijn in den grond minder bijna de Godgeleerden, dan de staatsmannen en de groote schrijvers der natie, die meer eene louter theoretische (doctrinaire) dan practische werkzaamheid geroepen zijn te ontwikkelen; eene werkzaamheid, die echter zoo God wil, niet zonder gevolgen blijven zal. Onder deze mannen munt vooral GUIZOT uit, die nog onlangs de zaak van het Protestantismus uit het staatkundig standpunt vertegenwoordigd heeft, daar hij het tegen het verwijt van het revolutionaire, dat het reeds zoo dikwijls door onverstandigen gedaan is geworden, in bescherming genomen heeft. » *Eendragt in de vrijheid*” dat is het ideaal, hetwelk GUIZOT voorstelt, en waarnaar gestreefd moet worden, wanneer het om de wettiging der belijdenissen in den staat te doen is. *Frankrijk* (daarbij bepaalt zich de hoop van den filozoferenden staatkundige) zal niet Protestantsch worden, maar ook het Protestantismus zal in *Frankrijk* niet ondergaan. Dit is voorzeker slechts eene *halve* hoop, waarmede de ijverige Pro-

(*) Behalve het geschrift van REUCHLIN, das Christenthum in *Frankreich* vergel. men FROSSARD, der Protestantismus in *Frankreich*. Frei bearbeitet von GEORG STEINBEIS. Heilbronn 1843.

testanten zich niet wel tevreden houden mogten, en dat woord is hem daarom door de Protestant-sche Godgeleerden ten kwade geduid, en daartegen heeft COQUEREL, predikant der eerste Hervormde Kerk des lands, de verder gaande aanspraken van het Protestantismus verdedigd (*). Intusschen komt het daarop aan, wat men zich onder het Protestantismus voorstelt. Bezwaarlijk zullen voor *Frankrijk* de tijden van CALVIJN, van BEZA en die van DU PLESSIS MORNAY wederkomen, bezwaarlijk eene belijdenis als de Gallikaansche alle Franschen vereenigen, gelijk thans de Charter hen vereenigt, en eene Evangelisatie van *Frankrijk* in *dezen* zin behoort tot de verwachtingen van het duizendjarig rijk. Doch in hoeverre het den geest van het Evangelisch Christendom, afgezien van alle tijdelijke en alle bindende vormen, waarboven het echte Protestantismus verheven is, gelukken zal, zich met de hedendaagsche beschaving te vereenigen en ook het maatschappelijk leven te doordringen, hetwelk thans nog aan het ruwe geweld van de vergoding des vleesches en aan dat van het Communismus, dus aan de uiterste verwildering prijsgegeven is, dat is God alleen bekend. Wij willen aan de goede zaak niet twijfelen, en in deze hoop mogen ook GUIZOT en COQUEREL zich vereenigen (†).

De Protestantische Kerk van *Frankrijk* staat met die van *Zwitserland* door de oude moederkerk *Genève* in het naauwst verband. Beginnen wij

(*) Zie GUIZOT und COQUEREL über den Protestantismus in *Frankreich*, aus dem Franz. von C. PLÖTZ. *Leipz.* 1843.

(†) Vergel. het ondertusschen verschenen geschrift: die Interessen des französischen Protestantismus von Graf AGENOR VON GASPARIN, aus dem Franz. von Dr. MARTIN RUNKEL. *Essen* 1843. 8o.

daarom terwijl wij nu ter slotte nog tot de vaderlandsche toestanden overgaan, met deze en die van Fransch *Zwitserland* in het gemeen. Hier treffen wij in de eerste tientallen dezer eeuw een' dergelijken strijd aan, als in *Duitschland*, tusschen het oude confessionele geloof en het zoogenoemde Rationalismus; alleen met dit onderscheid, dat het hier niet zoozeer om de vormelijke bepalingen omtrent Openbaring en rede te doen was, als daar, doch veeleer om het begrip der leerstellingen zelve en hare geldigmaking in het leven. Van de Kantiaansche vragen en wat daaraan hangt, bleef de Kerk van *Genève* even zoo verwijderd, als de Engelsche en de Fransche. En zoo trad het Rationalismus meer in de oude vormen van het Arianismus en Socianismus op. Reeds van voor langen tijd had de Geneefsche school het streng Calvinismus laten varen en reeds ROUSSEAU had aan de toenmalige predikers verweten, dat zij op de vraag, of CHRISTUS God was, geen antwoord hadden. De vrijzinniger, of zoo men liever wil, de meer toegevende Godgeleerdheid ten aanzien van de leerstellingen had zich meer en meer van de bestuurders der Kerk meester gemaakt, en de nieuwere zedeleer had de oude dogmatiek en polemiëk van de kansels verdrongen. Maar het oude geloof was daarom niet geheel uitgestorven en ook hier begon het ten gevolge van de groote staatkundige gebeurtenissen der jaren 1813—1815 deszelfs regten weder te doen gelden. Opgewekt ten deele door vrouwe VAN KRÜDENER, van welke wij later spreken zullen, hadden zich jonge geestelijken te *Genève* en in *Waadtland* voor de strengere leer verklaard, en in tegenstelling met dezen ijver, was het gewis

een stap, welke zich naauwelijks voor het Protestantsch bewustzijn regtvaardigen liet, toen van den kant der *Venerable Compagnie des Pasteurs* in het jaar 1817 een vormelijk verbod uitging, over die leerstellingen te prediken, welke toch van ouds als de grondleerstellingen der Hervormde Kerk gegolden hadden. Dat verwekte verbittering. Enkele predikers weigerden dit bevel te gehoorzamen en scheidden zich van de Kerk af. Het strenge Calvinismus, eens de heerschende staatsgodsdienst, werd thans als sekte beschouwd. De aanhangers van hetzelfde, wel is waar ook niet meer geheel de oude Calvinisten met hunne klaarheid, doch meer of min door methodistischen invloed bestemd en tot sombere levensbeschouwing geneigd, heetten bij het volk *Momiers*, en stelden zich zelfs aan beschimpingen van het gemeen bloot. In *Waadtland* kwam het tot menige ergerlijke tooneelen, en de groote levensvraag van onzen tijd, welk regt den staat toekomt tegenover de godsdienstige sekten en partijen, werd van uit verschillende standpunten verschillend beantwoord. Merkwaardig is het, hoe hier juist het staatkundig Liberalismus, schoon het ook niet altijd de meeningen der zoogenoemde Momiers deelde (*), tot hunne zijde overhelde, dewijl bij hetzelfde geweld in Godsdienstzaken, onderdrukking der individuele overtuiging een gruwel was, en ook onder de ver-

(*) Ofschoon juist in *Waadtland* het verbond tusschen het staatkundig Radicalismus en het theologisch Separatismus niets buitengewoons was, terwijl het theologisch Liberalismus het eer met de Aristocratie hield. De aristocratische betrekkingen der *Ven. Compagnie* hadden het haar alleen mogelijk gemaakt, haar stelsel door te drijven.

volgden spraken velen in hun eigen belang ten voordeele van de Noord-amerikaansche Godsdienst-vrijheid, waarbij het steeds twijfelachtig blijven mogt, of zij onder andere omstandigheden ook aan anderen die zelfde vrijheid inruimen zouden? De staatkundige reorganisatie van *Zwitserland* sedert het jaar 1830 viel eindelijk ten voordeele van de vrije Godsdienstoefening uit. Het bleek intusschen spoedig, dat velen van diegenen welke eene meer geloovige Godgeleerdheid en eene strenger Kerketucht terug wenschten, daarom geenszins eene vormelijke afzondering van de Kerk zochten. Er vormde zich (1831) eene middelpartij tusschen de Neologie en het Separatisme, welke de strengere leerstellige overtuigingen met het laatste deelde, zonder zich met dezelfde scherphheid van de landskerk af te scheiden. Deze partij trad als *Evangelische maatschappij* op, zij hield hare Godsdienstige vergaderingen in het Oratoire en stichtte eene eigene theologische school, welke zich behouding der strenge regtgeloovigheid en opwekking van een' levendigen, Christelijken zin ten doel stelde. De nationale Kerk moest, wanneer zij niet als een treurige puinhoop daar staan wilde, van de nieuw aangebragte godsdienstige levenselementen, zoo veel in zich opnemen, als met hare tegenwoordige rigting bestaanbaar was. Midden in dezen nog onbeslist, echter reeds wat gematigden strijd der partijen, viel het Hervormingsfeest te *Genève* in het jaar 1835. Het liet, even als het ten jare 1817 in *Duitschland* gevierde, eene groote verscheidenheid van standpunten toe, waaruit de Hervorming beschouwd konde worden, en het ontbrak niet aan stemmen, welke de Geneef-

sche Kerk van afval beschuldigden, terwijl vreedzamer gestemden hier een middel van overeenstemming en van vereeniging meenden te vinden. Doch deze is nog in het verschiet geplaatst. Hare voorwaarden liggen in een van partijzucht zich meer en meer verwijderend bedaard onderzoek van datgene wat voor de Kerk belangrijk is; waartoe voorzeker de tijden van staatkundige opgewondenheid het minst geschikt zijn. Daarmede zullen dan nog wel jaren verlopen. Ondertusschen moge ook hier de genegenheid voor de *Duitsche* Godgeleerdheid, waarin de vereeniging van weten en gelooven wel is waar geenszins reeds daargesteld is, doch bij welke toch veel zekerder naar dezelve gestreefd wordt dan elders, voordeelig in werken.

Rigten wij eindelijk onze blikken naar het *Duitsch protestantsch Zwitserland*, zoo stelt ons dit in de laatste tientallen der vorige eeuw een verschillend beeld daar, ten aanzien van de kerkelijke betrekkingen en van de heerschende godgeleerde overtuiging. Wij moeten het zonder nijd bekennen, dat onder alle steden van *Duitsch Zwitserland* *Zurich* in dien tijd ook in een geestelijk opzicht den voorrang bekleedde. Welk eene magt oefende LAVATER! welk een band stengelde zich door hem tusschen de geestelijke magten van *Duitschland* en die van *Zwitserland*. Wie van uitstekende *Duitsche* geleerden en kunstenaars *Zwitserland* bereisde, bezocht LAVATER, en wie van *Zurich* naar eene *Duitsche* hoogeschool reisde (en dit geschiedde van daar meer dan van andere steden van *Zwitserland*) die bragt van LAVATER aanbevelingen mede. Was LAVATER's Christendom een vurig, individueel, met hem en

zijne denkwijze naauw verknocht Christendom, zoodat het ligt in de oogen van den bedaaften opmerker het voorkomen van het geestdrijvende en willekeurige verkrijgen konde, en daarom ook niet geschikt was, om op de Zurische landskerk een bepaalden typus te drukken, zoo vertegenwoordigde daarentegen de waardige antistes HESS de streng Bijbelvaste, door de stralen der nieuwere verlichting beschenen, doch geenszins door dezelve verwrikte kerkelijke regtgeloovigheid. Wat REINHARD voor de Saksische Kerk, STORR voor de Wurtembergsche was, dat was HESS voor *Zurich* en *Zwitserland*; doch niet voor *hen* alleen, maar zijne klare en verdraagzame, en nogtans vaste en zekere overtuiging, zooals zij zich in zijne schriften over de Bijbelsche geschiedenis, voornamelijk over de lotgevallen en de daden van *onzen* Heer uitsprak, vond in menigen vromen familiekring van *Duitschland* en in het hart van menigen jongen Godgeleerde weêrklank. Gelijktijdig met hem werkte uit *Schafhausen* JOHAN GEORGE MULLER, de leerling van HERDER, tot handhaving van het positieve Christendom, tegenover de verstorende en oppervlakkig makende rigtingen des tijds. MULLER was orthodoxer en conservatiever, dan zijn groote leermeester, hij konde mede scherp en bijtend optreden, doch echter vergreep hij zich niet aan de vorderingen der beschaving en uitte even vrijmoedig zijnen afkeer van ongezonde fimelarij, als van een oppervlakkig Liberalismus (*). Nevens deze behoudende, niet stijf

(*) Zijn Theophron, zijn Geloof der Christenen, de onderhandelingen met SERENA en de voortreffelijke geschiedkundige werken verdienen nog altijd geacht te worden.

orthodoxe en toch besliste positieve rigting, welke ook te *Bern* in den waardigen MUSLIN haren vertegenwoordiger vond, had intusschen ook het Duitsch Rationalismus in *Zwitserland* ingang gevonden, en wel het meest in het voor velerlei geestelijke indrukken vatbaar *Zurich*. Twee jonge mannen, STOLZ en HAEFELI, eerst opgetogen leerlingen van LAVATER, hielden meer en meer tot de heerschende rigting der verlichting over, welke zij intusschen niet in *Zwitserland* zelf, maar uit *Noord-Duitschland*, voornamelijk uit *Bremen*, waar zij als predikers bemind waren, deden gelden (*). Doch spoedig nam ook de theologische school van *Zurich* en door haar ook de Kerk het Rationalismus in zich op. Deze rigting vond voornamelijk haren vertegenwoordiger in den persoon van den geleerden en persoonlijk vromen Kanunnik SCHULTHESS (+), die even als zijn vriend PAULUS zijnen overtuigingstrouw daardoor meende te moeten bevestigen, dat hij zich tegen iedere rigting aankanthe, waarvan hij verdonkering en verkorting van de vrijheid in het denken vreesde. In hem vonden niet slechts de Catholiserende rigtingen, maar inzonderheid ook de als piëtistisch uitgekretene pogingen der Traktaatgenootschappen en dergelijke, eenen gevoelig verbitterden tegenstander, gelijk hij zich dan ook met vermaarde Deutsche Godgeleerden in den strijd in liet, en ook tegen alle dia-

(*) STOLZ onderscheidde zich door zijne (nieuwerwetsche) Overzetting van het N. T. en zijne verklaringen bij dezelve. Omtrent den ontwikkelingsgang van beide mannen verspreiden hunne Brieven aan LAVATER (bij HEGNER) een belangrijk licht.

(+) Eene goedkeurende karakteristiek des mans zie men bij GELZER, die Straussischen Zerwürfnisse, u. s. w. *Hamb.* 1843. S. 15, 16.

lectische en speculatieve bemiddeling zich met alle magt verzette, tot dat de oude vormen, waarop zijn overig wezen zich grondde, onder hem wegzonken.

De *Bazelsche* Kerk was tot in de nieuwste tijden aan de oude leer, zooals zij in hare geloofsbelijdenis uitgedrukt is, getrouw gebleven, doch in een wetenschappelijk opzicht werd voorzeker de wakkerheid van *Zurich* gemist. De universiteit had sedert het midden der XVII^{de} eeuw haar vroeger gewigt verloren, zij was — bekennen wij het openhartig — (wij spreken niet van enkelen, maar van den indruk, dien de universiteit als geheel maakte) levend dood te noemen. De Godgeleerde wetenschap was sedert eene halve eeuw traditioneel geworden, en schoon zij zich dan ook beroemen konde, van allen invloed van neologische pogingen vrij gebleven te zijn, zoo was dit bij het gebrek aan wetenschappelijke deelneming, waarin zij meer en meer verzonk, slechts een zeer dubbelzinnige roem; want zoo min als een wetenschappelijk leven, even zoo min ging een nieuw godsdienstig leven van *haar* uit. Daarentegen bood *Bazel* van eene andere zijde een merkwaardig steun- en aansluitingspunt aan. Het practisch-Christelijk leven, dat zich onafhankelijk van den staat en van de school zijnen weg zocht, werd ook hier gevonden en wel het meest in den vorm, dien men als den piëtistischen gewoon is aan te duiden. Het is reeds vroeger aangetoond geworden, hoe het der Broedergemeente gelukt was te *Bazel* eene gemeenschap te stichten, hoe het door URLSPERGER te weeg gebragte Duitsche Christendomsgenootschap hier bijzonder deszelfs bodem vond, en hoe alzoo *Bazel* voor menigen, die

naar eene innige gemeenschap des geloofs verlangend uitzagen, te midden van allerlei verstorend geweld, een middelpunt werd, waarnaar zij hunne blikken rigten (*). Doch daarbij kwam, dat bij de weder ontwaakte deelneming voor grootere ondernemingen van den Christelijken gemeenschappelijken geest, onder alle steden van het vasteland van *Europa*, *Bazel* het 't eerste was, dat in het jaar 1816 eene zendelingschool stichtte (†), terwijl reeds eenige jaren te voren het Bijbelgenootschap in het leven getreden was; stichtingen, welke spoedig naar onderscheiden kanten heen meerdere takken uitschoten en even zeer door de eenen met liefde en geestdrift begroet, als door de anderen als partijzaak verdacht werden. Nu mogt nevens de practische ook de wetenschappelijke zijde niet langer in het duistere blijven. De herstelling der hoogeschool van de jaren 1817—1820 en de beroeping van een' Duitschen Godgeleerde, wiens naam nevens dien van SCHLEIERMACHER ons reeds eenmaal op de tong zweefde (§), moet van al degenen, die inzicht hebben in de geestelijke ontwikkeling van ons gemeenebest, slechts als eene belangrijke gebeurtenis begrepen worden. Van toen af kreeg de Godgeleerde studie eerst weder leven en Zusammenhang en tot eene verbinding met de Deutsche wetenschap werd de grond gelegd. Moge het ook zijn, dat het practisch-vroom en het wetenschappelijk belang, zooals het gelijktijdig van verschil-

(*) Vergel. Voorl. D. VIII, bl. 208 v. v.

(†) Omtrent het nadere verwijzen wij naar het onlangs verschenen geschrift van den Inspector w. HOFFMANN, die evangelische Missionsgesellschaft zu *Basel*. *Basel* 1842.

(§) Vergel. Voorl. XVII.

lende punten zich deed kennen, met elkander in den beginne weinig, en waar het geschiedde, eer vijandig in aanraking kwamen, zoo moesten en zouden toch beide elementen, die te allen tijde de levenselementen van het Protestantismus blijven, zoo moesten (zeg ik) de wetenschap en de practische vroomheid wederzijds aan elkander gewinnen, elkander leeren achten, elkander wederzijds aanvullen, om elkander eindelijk tot een levendig Organismus te doordringen. Wat voorzeker in het geheel en in het groot nog niet geschied is, dat heeft zich dan toch niet slechts bij ons, maar ook elders in bijzondere verschijnselen verwezentlijkt, en van de echte Godgeleerde gezindheid, op wier grondslagen alle waren zuilen der Kerk rusten, moet ook de verdere bemiddeling der uitersten uitgaan. Sedert hebben ook *Zurich* en *Bern* op den voet van Duitsche hoogeschoolen zich gesteld en hare leerstoelen gedeeltelijk met Duitsche Godgeleerden van erkennen roep bezet. Wederom worden de Duitsche hoogeschoolen meer dan vroeger door Zwitsersche jongelingen bezocht, en schoon ook verschillende rigtingen zowel binnen- als buiten 's lands zich vertegenwoordigd vinden, zoo kan men toch niet onopgemerkt laten, hoe voornamelijk SCHLEIERMACHER op *Zwitsersland* een' onberekenbaren invloed geoefend heeft, regtstreeks of van ter zijde; veelligt buiten *Wurtemberg* op geen land meer, dan op ons Vaderland; want ook de school van *Bonn*, welke zich veelligt onder de jongere geestelijken het meest vertegenwoordigd vindt, heeft in de Schleiermachersche Godgeleerdheid haren wetenschappelijken wortel. Voor het overige zijn het ook hier weder

niet de scholen alleen, niet de inzigten en meeningen der geleerden (al waren het ook de eerste sterren), waarvan het leven der Kerk afhangt; en dit wel in *Zwitserland* nog minder dan in *Duitschland*. En zoo moeten wij dan nog, nadat wij eerst van de uiterste punten en spitsen gesproken hebben, in welke het Christelijk leven meer theoretisch zich vertoont, afstijgen in de beweging gebragte dalen van het Zwitsersch volksleven (van Duitschen tongval), en zien hoe zich hier het Protestantsch bestaan geopenbaard heeft.

Ons Zwitsersch volk was tot op de Fransche omwenteling een *kerkelijk* volk en bij enkele wanvoegelijkheden en gebreken, heerschte verre en breed in de huishoudingen oude, vrome zeden der vaderen, de eerbied voor den Bijbel en de liefde tot de Godsdienst. Menig eigendommelijks dezer zeden werd bij de omwenteling door de van buiten opgedrongen eenheid uitgewischt, en met het Kosmopolitismus nam ook de oppervlakkigheid hare plaats midden in het bergland, hetwelk haar zoo kwalijk voegt. De verlichting nam ook onder het volk de overhand, de kerkelijkheid in de steden nam af, de kerketucht, voorzeker reeds vroeg tot blooten vorm afgedaald, kwam in verval. Doch ook voor *Zwitserland* werden even als voor *Duitschland* de jaren van krijg en de daarop volgende duurte in de jaren 1816 en 1817 een tijd van godsdienstige opwekking. Van twee zeer verschillende zijden werden om dezen tijd de geoederen opgewonden. Van de eene zijde werd door een schrijver, die geen Zwitser van geboorte, nog minder Godgeleerde van beroep was, de proef genomen, om door een periodiek blad de opmerk-

zaamheid der beschaafdere standen bijzonder weder op het godsdienstig leven te vestigen, niet zoo zeer door grondig indringen in de in strijd liggende godsdienstige vragen, als door ligte en behendige ter zijde stelling van al datgene, wat confessionele of dogmatische spanningen te weeg bragt, door onmerkbare inmenging van het onderscheidende en het doen gelden van het gemeenzaam Godsdienstige, bijzonder van het zedelijke, zoover dit door aesthetische bijmenging opgeluisterd en voor de beschaafden aannemelijk gemaakt kan worden. Zoo ontstonden de van *Aarau* uitgegane *Uren aan de Godsdienst gewijd*, welke spoedig niet slechts in het vaderland vele vereerders gewonnen, doch over de grenzen van *Zwitserland* heen tot naar het verste Noorden zich verspreidden en eene deelneming verwekten, welke door de bekoorlijkheid der anonymititeit langen tijd verhoogd werd (*). Wij zullen dat werk het best karakteriseren, wanneer wij deszelfs geest als dien van een sentimenteel Rationalismus of rationele sentimenteliteit aanduiden, en het zoo met TIEDGE's *Urania*, met WITSCHEL's *Morgen- en Avondoffer* en dergelijke boeken, waarvan wij vroeger gesproken hebben, op *ééne* lijn stellen, alleen dat het zich door rijkere menigvuldigheid van stof onderscheidt. De *Uren aan de Godsdienst gewijd* waren bij een groot gedeelte der tijdgenooten welkom, gelijk reeds de vele oplagen en het snel vertier bewijzen. Men zoude dezelve gewis onregt doen, wanneer men ontkennen wilde,

(*) Tegenwoordig is het geheim openbaar, zie ZSCHOKKE, eine Selbstschau. *Aarau* 1842. Bd. I.

dat zij in menig jongeling en in menige jonge dochter den zin voor godsdienstige natuur- en zelfbeschouwing opgewekt en in de beschaafde huisgezinnen het woord » Godsvrucht'' zelf, dat men bijna slechts nog met wantrouwen hoorde, weder in vertrouwen gebragt, ja dat zij in menigen kring stichting en zegen verwekt hebben. Slechts ruwe hartstogt zal dit ontkennen of zelfs zoover gaan, dat dezelve dat werk een » werk des Satans'' noemt. Maar onregt doen wij het werk niet, wanneer wij beweren, dat het te veel bij het algemeenste staan blijft, en zich meer aan de oppervlakte houdt, dan dat het in de diepten der Schrift en in de diepten des harten op eene krachtige wijze kan doen doordringen. Het volk heeft het zijnen ARND, SCRIVER, SCHMOLCKE niet vergoed, en wie van de beschaafden een boek als de redenen over Godsdienst geproefd heeft, dien wilde die spijs ook niet meer volkomen smaken.

De menschheid wil dikwijls geweldig geschokt worden; dezelfden, die een tijd lang zich aan het Indifferentismus overgaven, grijpen dan naar het uiterste en sterkste middel, wanneer het zich aan hen ter geschikter ure opdringt, en dezelfde taal van boetvaardigheid en verbrijzeling hoort men in de zalen der beschaafden weërgalmen, welke slechts wat ruwer in de lagere volksmenigten zich laat hooren. Wij denken aan de verschijning van *vrouwe* VAN KRUDENER in *Zwitserland* en de gevolgen van dezelve; eene verschijning, waarover thans wel een meer onbevangen oordeel geveld mag worden, dan voor het vierde gedeelte eener eeuw. Een merkwaardig verschijnsel is het steeds te noemen, hoe eene vrouw, » in de woningen

der ijdelheid opgevoed,” en » verootmoedigd door hare zonden en afdwalingen (gelijk zij van zich zelve bekent (*)) den moed der zelfverloochening had, om de armen en ellendigen » op hunne houten bank” te dienen, om de misdadigers in de gevangenis te bezoeken, hun den troost van het kruis te brengen, om den wijzen dezer wereld de oogen te openen voor de diepste geheimen der Goddelijke liefde, om het den koningen der wereld te zeggen, dat alles niets was, zonder den koning der koningen, die als de gekruisigde den Joden eene ergernis en den Grieken eene dwaasheid is; hoe zij bespot, deels gelasterd, vervolgd, van het eene land naar het andere verdreven, nogtans niet moede werd, midden » in de woestijn der civilisatie” boete te prediken, heil te verkondigen den geloovigen en het wee uit te roepen over de ongeloovigen. JULIANA, baronesse VAN VIETINGHOFF werd in het jaar 1766 te *Riga* geboren en werd reeds in haar 9de jaar wegens de snelle vorderingen, welke zij in het leeren maakte, voor een buitengewoon verschijnsel gehouden, dat tevens door kinderlijke beminnaardigheid de harten wist te winnen. In dezen teederen leeftijd kwam zij met hare ouders te *Parijs*, waar het huis van haren vader de verzamelaarsplaats der toenmalige fraaije vernuften van *Frankrijk* was en waar het jonge ijdel wezen spoedig gelegenheid kreeg, deszelfs vernuft ten koste van den teederen vrouwelijken aard te laten spelen. Zij zelve heeft het nadeelige dezer levenswijze diep gevoeld. Ja, reeds als kind ontwaakte haar te

(*) Zie Zeitgenoss. Leipz. 1833. Bd. III.

midden van de wereldsche ijdelheden het geweten. Toen zij op zekeren avond te *Straasburg*, door dans vermoeid en verstrooid, zonder gebed ingesluimerd was, kon zij zich daarover in lang niet gerust stellen. Zeer vroeg, reeds in het 14de jaar werd zij aan den baron VAN KRUDENER uitgehuwelijkt, deed daarna met haren echtgenoot eene reis naar *Italië*, en bragt onderscheidene jaren te *Venetieë* door. Haar huwelijk was niet gelukkig. Na de scheiding van haren gemaal leefde JULIANA van het jaar 1791 af weder een tijd lang in het huis harer ouders te *Riga*; daarna ging zij naar *Parijs*, werwaarts zij na een kort verblijf in *Duitschland* (te *Leipzig*) en *Rusland* in het jaar 1801 nogmaals terugkeerde. Te *Parijs* bezocht zij de schitterendste kringen en leefde geheel in de wereld en op wereldsche Fransche wijze. Zij schreef in dezen tijd haren roman: *Valerie*, welks inhoud eene onzedelijke betrekking is, in den doffen sluifier der romantiek gehuld, en met het waas van godsdienstige, Catholiserende gevoelsdweeperij overgoten, waaraan, gelijk men beweert, de Fransche mystieker SAINT MARTIN aandeel gehad zoude hebben. Van dien tijd af leefde de schrijfster nu eens in het Noorden, dan in het Zuiden (*); een tijd lang ook aan den Rijn. Te *Karlsruhe* maakte zij met JUNG-STILLING kennis, en in den herfst 1814 verscheen zij weder te *Parijs*. Hier maakte het eerst de godsdienstige verzamelingen in haar huis opzien, en het jaar daarop wendde zij zich naar *Zwitserland*, waar zij hare

(*) Van *Genève* werd EMPEXTAS, naderhand een hoofd der zoogenoemde *Momiers*, haar aanhanger.

eigenlijke zending dacht uit te voeren. Van haar verblijf te *Bazel*, en in deszelfs nabijheid op het Badensch gebied, verder te *Aargau*, in *Lottstetten*, (in de nabijheid van *Schaffhausen*) enz. is het niet noodig, iets meer te zeggen. Nog onlangs is ons in de levensbeschrijving van een Schaffhauser geestelijke menig belangrijks daaromtrent medegedeeld geworden (*). Wat de verdere lotgevallen der merkwaardige vrouw en harer reisgezellen betreft, zoo is slechts daaraan te herinneren, hoe overal, waar zij haren voet zette, geheele scharen van ligchamelijk en geestelijk hongerenden, van ellendigen van allerlei aard, uit allerlei volk, zonder onderscheid van geloofsbelijdenis, haar omringden, en spijziging, zelfs *wonderbare* spijziging, van haar verwachtten, hoe het wee, dat zij over de aan ligchaam en geest verzadigden uitsprak, in menige gedrukte en bekommerde ziel even zoo ligt verwachtingen van wangunst verwekken, als ook weder menig verzachtend woord van liefde eene goede plaats vinden konde, hoe het gerucht werkzaam was, aan de eene zijde haar het voorkomen eener uitverkorene heilige, eener profetes en wonderdoenster te verzekeren, aan de andere haar tot eene zottin, ja tot eene bedriegster te verlagen, hoe de hartstogt ook in de openbare oordeelvellingen zich nu eens vóór dan tegen hooren liet, en hoe bij al het tegensprekende de overheden in de grootste verlegenheid gebragt, ten laatste niets anders wisten, dan haar van de eene grens tot de andere naar het Noorde-

(*) Zie *Erinnerungen von J. C. MAURER, Bilder aus dem Leben eines Predigers. Schaffhausen 1843.*

lijk vaderland terug te wijzen. Maar ook daar was haar geen rustig verblijf vergund. Toen zij zich levendig voor de zaak der Grieken verklaarde, werd zij ook uit *Petersburg* verdreven en ging naar *Lijfland* en eindelijk naar *de Krim*, waar zij den 13^{den} December 1824 aan eene smartelijke krankheid stierf.

Vragen wij naar de sporen, welke zij in *Zwitserland* achtergelaten heeft, zoo is menigmaal alles wat zich in het vervolg uitsporigs en geestdrijvends vertoond heeft, met haar optreden in verband gebracht en tot haren invloed teruggevoerd geworden. Met welk regt is moeilijk te beslissen. Zeker is het dat het Zwitsersch separatismus, zooals het zich in den nieuweren tijd weder bewoog, oudere historische wortelen heeft, welke zich veelligt tot op den Hervormingstijd lieten vervolgen. Doch wanneer het op deze oude wortelen weder weelderige spruiten uitschoot, en wanneer zelfs nieuwe wortelen hier en daar zich aanzetteden, was dat niet natuurlijk, nadat op den tijd van dorheid een vruchtbaarmakende regen over het land gegaan was, welke het onkruid met de tarw deed uitspruiten? Wat vrouwe VAN KRUDENER betreft, zoo mag toch niet het onkruid haar alleen te last gelegd worden. Terwijl het door haar gezaaide onder de groote volksmenigte aan een onzeker gevolg prijs gegeven was, zoo heeft toch haar voorbeeld ook weder medegewerkt, om den zin voor een dieper en ernstiger zieleleven ook in de hoogere en hoogste kringen der maatschappij op te wekken, gelijk dan de stichting van het heilig verbond ten deele haar werk zijn zou. Onzuiver was haar werken voorzeker, en deze onzuiverheid blijkt inzonderheid in het verkeerd begrip,

dat zij van het wezen van het Protestantismus had, hetwelk bij haar reeds naar den naam gehaat was en in de ontijdige inmenging van Catholijke elementen. Zij meende wel is waar daardoor *dien* tijd aan te brengen, wanneer het *ééne* kudde en *één* herder zijn zal; maar het bleek ook hier oogen-schijnlijk, dat wie ter onregter plaatse en te vroeg vereenigen wil, de scheur eer grooter maakt en in plaats van verzamelt verstrooit. De verdeeldheden onder de Hervormden zelve namen van nu af eerst regt de overhand, hetwelk intusschen ook geen zoo groot ongeluk was, daar zij tot beslissing leidden.

Één ernstigen waarschuwenden indruk ten aanzien van het zonder maat laten voortwoelen van eene sombere godsdienstige geestverrukking, maakte de in het jaar 1823 in het Zurichsch dorp *Wildenspuch* voorgevallene kruisigingsgeschiedenis van MARGARETHA PETER en hare broeders en zusters, die voorzeker in het verkeer met vrouwe van KRUDENER hare geestdrijverij zich eigen gemaakt hadden (*). Ook het wederdoopersch element kwam in *Zwitserland* hier en daar op nieuw weder in beweging, en de oude Gichtelsche zuurdeeg insgelijks. Een zekere ANTONIUS UNTERNÄHRER uit *Entlibuch* had, nog eer vrouwe van KRUDENER *Zwitserland* betrad, reeds met het jaar 1801 zich als Messias aangekondigd, na verschillende lotgevallen besloot hij in 1824 zijn leven in de gevangenis. Van hem stamt de Antoniaansche sekte af, welke in het kanton *Bern* en ook elders in *Zwitserland* weerklank vond, en die in hare grondstellingen

(*) Zie MEIJER, Schwärmerische Greuelscenen in Wildenspuch. Zurich 1824.

veel met de vroegere Bruggeler sekte gemeen had. Uit haar kwam de geestdrijver CHRISTIAAN MICHEL en zijn aanhang voort (*). In Oostelijk *Zwitserland* gaven de zoogenoemde Herdoopers de overheden veel te doen, die ook in *Duitschland*, voornamelijk in *Wurtemberg*, opzien verwekten (†). Doch geen verschijnsel heeft zoo diep in het godsdienstig volksleven van het Protestantsch *Zwitserland* ingegrepen en zulk eene beweging in de gemoederen te weeg gebragt, dan de ten gevolge van de staatkundige omkeering van het jaar 1830 uitgebragte beroeping van Dr STRAUSS naar *Zurich*, in het jaar 1839. De herinnering daarvan en van haren uitslag is nog te nieuw, dan dat daarvan in geschiedkundige voordragten ook slechts een woord te zeggen ware, dat geen verdere ophelderingen zoude behoeven, dan de buitendien reeds voortgesnelde tijd gedooft. Bovendien is ons onlangs eene bekwame hand in de uitvoerige voorstelling van die gebeurtenis voorgekomen en ik kan daarom slechts naar dezelve verwijzen (§). Maar een hoogst merkwaardigen

(*) Zie het meer uitvoerige bij ZYRO, CHRISTIAN MICHEL und seine Anhänger in TRECHSELS Beiträgen zur Geschichte der Schweiz. ref. Kirche des Kantons Bern. Heft I.

(†) Door den Engelschen zendeling en Baptistenprediker ONCKEN zijn in *Duitschland* hier en daar kleine gemeenten gedoopt geworden, zie GRUNEISEN in ILLGEN's Zeischrift 1841. Heft. I. Het doet ons in het gemeen leed, de geschiedenis van het *Duitsche* sektenwezen op hare plaats niet uitvoeriger te hebben kunnen geven, doch bekennen ook, dat (met uitzondering van deze voortreffelijke voorstelling van het *Wurtembergisch* sektenwezen) ons nog weinig voorgearbeide stof bekend is.

(§) GELZER in het boven aangehaald geschrift.

slotsteen mag deze gebeurtenis steeds voor onze tegenwoordige voordragt en voor al onze gezamenlijke voordragten daarstellen, voor zoover deze de ontwikkelingsgeschiedenis van het Protestantismus betreffen; daar de naastvolgende en laatste bijeenkomst slechts nog aan eene vergelijkende beschouwing van het Catholijke gewijd zijn moet. Wat wij namelijk van den aanvang af gelegenheid hadden op te merken, en waarop wij steeds weder teruggekomen zijn, dat doet zich aan ons ook in deze beweging kennen: dat overal waar het ontkennende van het Protestantismus eenzijdig wilde te voorschijn komen, aan hetzelfde ook weder eene vaste, bepaalde en besliste belijdenis te gemoet trad. En zoo ontmoeten wij ook hier de *positieve* magt van het Protestantismus, zooals zij in het Christelijk volk haren wortel heeft, als een magtig tegenwigt tegen de eenzijdigheid eener van het leven losgerukte vernielende kritiek. Alleen dat de op dezen weg behaalde zegepraal niet als eene wettiging verschijne, om de vrije ontwikkeling der wetenschap in het gemeen te belemmeren. Eene nog zoo achtenswaardige verklaring van gezindheid is nog geene oplossing van een wetenschappelijk vraagstuk. De gang van het vrije en ook van het meest vrije onderzoek moet daarmede niet gestoord, het moet slechts binnen de palen gehouden worden. Wetenschap en Kerk hebben hare afzonderlijke wegen, ten minste voor eenigen tijd, niet om altijd afgezonderd te blijven en van elkander onkundig te zijn, maar zóó dat de vrije levensontwikkeling van de eene ook die der andere slechts des te bevordelijker moet worden, wanneer eenmaal beide tot rijpheid gekomen zijn. Het volk is het niet

kwelijk te nemen, wanneer het de onrijpe vrucht der wetenschap op *éene* lijn stelt met de vergiftige; want beiden kunnen het den dood veroorzaken. De wijze hovenier late daarom de onrijpe vrucht hangen, totdat zij door den krachtigen en milden zonneschijn, dien God haar beschikt, rijp gemaakt is of — totdat hij ze zelf als eene wrange, zap- en krachtelooze vrucht opgeeft, waaraan hij te vergeefs zijne moeite besteedde. Alleen ontroove hij ondertusschen niet der naar verkwikking reikhalzende gemeente den kostbaren voorraad, dien zij bezit en waarvan zij bij ondervinding weet — dat er een zegen in ligt, gesteld ook, dat hier en daar iemand dezen zegen ook aan den bolster toeschreef, welke hij nu eenmaal van de kern niet in staat is te scheiden. Hoe dikwijls heeft overigens niet de verwende smaak voorbarig als bolster verworpen, wat de kenner weder in eere bragt, omdat hij het regte voedingssap daaruit wist te bereiden. Men behoeft slechts de geschiedenis der Godgeleerde wetenschap, inzonderheid der laatste 50 jaren na te gaan, en men zal de voorbeelden niet verre te zoeken hebben. Wij zijn met één woord niet aan het einde met onze wetenschap en wegens het louter opruimen dreigt de verwarring steeds erger te worden. Doch daarom worde men niet moede te regelen, te ziften, en bij getrouwen arbeid zal de zegen niet achter blijven. Ook wij willen, wat onze vaderlandsche Kerk betreft, de hoop niet opgeven, dat, wanneer eenmaal de stormen bedaard zijn, die nu nog door de Catholijke zoowel als de Protestantsche landstreken loeijen, de tijd komen zal, dat het echte hoopje, ja de heldere menigte van kracht- en lichtvolle geloovi-

gen over zijne alzijdige levenskracht zich zal verheugen en zonder bijmenging van onreine elementen, zich daarvan bewust zal worden. Eene bloote terugkeering tot de goede, oude tijden verlangen wij niet. Mijne voordragten waren te vergeefs geweest, indien nog iemand onzer aan deze kwijnende hoop plaats konde geven; want *dat* inzicht geloof ik hebben wij uit al het hiertoe verhandelde en inzonderheid uit de voordragten over de *nieuwste* ontwikkelingsgeschiedenis verkregen, dat de *hendaagsche* beschaving, zooals zij zich aan ons heeft doen kennen op onderscheiden levensgebied, op dat der wijsbegeerte, der letterkunde, der opvoeding niet teruggedrongen zou kunnen worden, zoo min als de uitgebottene bloesem der lente zich in de knoppen laat terugdringen waaruit dezelve te voorschijn kwam, zoo min zich de zonnewagen achterwaarts laat sturen in de donkere kamers van den nacht, de stroom in de verborgene bron der woestijn. Wie van zulke terugwerkingen en herstellingen droomt, wie LESSING, HERDER, KANT, SCHILLER, GÖTHE, PESTALOZZI, FICHTE, SCHLEIERMACHER en al de andere helden der XVIII^{de} en XIX^{de} eeuw louter vergeten en zich en anderen weder in de tijden der oude strijdtheologie terugvoeren wil, die doe het, wanneer hij het kan. Zelfs de gouden eeuw van LUTHER juist zoo weder daar te stellen als zij was, wie kan dat willen, dan een droomer? Neen, de XIX^{de} eeuw kan niet weder de XVII^{de}, de XVI^{de} worden en kan de XVIII^{de} niet overspringen in zijne herinnering, dezelve niet uitwischen of uitbranden, noch door vrome magtspreuken noch door trotsche minachting. Maar dat is zeker, dat gelijk de XVIII^{de} eeuw een overgang was tot de XIX^{de},

zoo ook wij zelve weder midden in den stroom staan, welks golven aanhoudend naar een verder doel voortijlen. Er zijn velen, die anderen van stilstand beschuldigen, en zij zelve blijven stilstaan bij hetgene *zij* geleerd hebben, bij hetgene hun eens als *verlichting* geprezen werd. Maar die verlichting is zelve weder verouderd, en die mannen van vooruitgang heetten vóór 50 jaren, beschuldigen thans diegenen, welke hen vooruitgestreefd zijn, dikwijls ten onregte van teruggang tot het oude, alleen omdat het hun zoo voorkomt. Doch niet alles wat een teruggang schijnt te zijn is het werkelijk; zoo min als datgene altijd een vooruitgang is, wat als zoodanig zich beroemt. De slingeren der geschiedenis gelijken aan de slingeren van het uurwerk, welke uit het evenwigt gedreven, het altijd weder zoeken te herstellen. Heeft een tijd in donker geloof daarheen geleefd en het licht der wetenschap onder den korenmaat gesteld, zoo doet zich de vordering van den denkenden geest op eene zelfs het geloof schokkende wijze gelden; heeft het weten in ijdelen damp zich opgeblazen en heeft zich het ongeloof op den troon geplaatst, zoo verheft zich weder de magt des geloofs, stelt aan den hoogmoed perk, stoot zelfs de meesters der wetenschap van hunnen aangematigden stoel, en heeft dan van geluk te spreken, wanneer zij te regter tijd hare grenzen in acht neemt. Slechts weinigen is het vergund, in deze slingeren zelve, het evenwigt te bewaren en het voor de medelevenenden te herstellen; slechts weinigen bezitten de kunst, dat zij, gelijk SCHLEIERMACHER eens van zich zeide, te regter tijd den voet op *die* zijde van het scheepje weten te zetten, welke den tegendruk be-

hoeft, de meesten zoeken juist het zwaartepunt *met* de massa *in* de massa en helpen met drukken en dringen naar de eene zijde, tot het schip omslaat. Maar God lof! dat nog een ander het roer bestuurt, dan wij, en dat Hij, die wind en golven gebiedt ook den tijd kent, wanneer hij met eigen magt zich verheft, om de stormen te bedreigen, wanneer juist diegenen, die het meest op *hun* verstand steunden, het verloren hebben. — Wij leven thans in een wonderbaren tijd, waarin het ongeloof en het bijgeloof elkander de heerschappij bestrijden, waarin de eenen het weten meenen te bevorderen, wanneer zij het geloof de wortels en den hartader afsnijden en de anderen het geloof eene dienst doen willen, dat zij de zucht naar wetenschap en onderzoek de vleugels inkorten, of althans de oogen toehouden, waar het licht hen verblindt. Het licht der eenen gelijk aan een koud Noorderlicht, dat over de in ijs verstijfde aarde opgaat, zonder haar te verwarmen, en het vuur der anderen aan het verterend vuur, welks rook en damp het land verduistert. O, dat licht en warmte zich weder vereenigden, ter regter plaatse en op de regte wijze, dat zij weder als de eene electro-magnetische kracht het ligchaam onzer kerkelijke gemeenschap doorstroomen, daarin wonen mogten, als deszelfs levensbeginsel, dat het, gelijkmatig hier als licht en daar als warmte met vrije magt uit zich in staat was voort te brengen. Een tooverwoord, hetwelk beide tot een weet te verbinden, ken ik voorzeker niet, en er zal er zoo spoedig geen gevonden worden. Wie op zoodanig een wacht, die wacht te vergeefs; wie daar meent door eenige letter, door

eene leerbepaling, of geloofsbesluit of door een filozofisch Abrakadabra te helpen, die weet niet, wat hij doet. Aan spreekwijzen hangt de waarheid niet. Zij is toch niet een uitwendig aan te vatten zaak, welke men, plegtig uitgevaardigd, schriftelijk gestaafd en verzegeld in de zak dragen kon voor eeuwige tijden. Hare oorkonde moet eeuwig nieuw uitgevaardigd, haar zegel altijd weder hergoten, zij zelve altijd nieuw geboren worden uit den geest. Wel is waar bestaan er *eeuwige* waarheden, en deze zijn voor ons nedergesteld in onze heilige Schriften, en in zoo verre zijn deze waarheden ons voorzeker schriftelijk gestaafd en verzegeld eens vooral. Maar ook die heilige Schriften, men behoeft ze slechts onbevooroordeeld te beschouwen, maken op ons zelfs niet den indruk van regtsgeleerde documenten, van geloofsstatuten, maar gelijk zij uit de betrekkingen des levens ontstaan zijn, zoo moeten zij ook weder, wanneer tijden en omstandigheden der menschen wisselen, op deze veranderde tijden en omstandigheden toegepast en daarom ook altijd van nieuws met geestelijke oogen gelezen worden, gelijk dit bij LUTHER, zoowel als bij de vroomsten en geestrijksten van lateren tijd, bij eenen ARND en vele Mystieken, bij CLAUDIUS, HERDER, LAVATER, HAMMANN, STEFFENS en anderen het geval was. Tusschen den tijd der heilige schrijvers en den onzen beweegt zich de geest als bemiddelaar en wie niet in verband leeft met de geestelijke beweging, waarin zijn tijd hem verplaatst, haar niet verstaan wil en verstaan kan, dien zal ook de Schrift niet helpen. Voortreffelijk zegt in dit opzigt een dichter (*):

(*) RAUPACH, in der Erdennacht.

Wel wijzen de gestarnten aan den schipper
De rigting zijner vaart, maar klip en draaikolk
Die moeten eigen kracht hem leeren mijden; —
Zoo wijst ons ook des Heeren Woord den weg wel
Die naar het Eden voert; maar 't bouwt geen bruggen,
Of snijdt geen hoogten door, als, hier en daar,
Een stroom, een rots den wand'laar tegen houdt.

Alzoo mogen wij niet op een positief bestaand iets, al ware het ook het positieve van den Bijbel zelve, als op een oorkussen leunen en het heil der Kerk van verbindende leerbepalingen afhankelijk maken, welke aan zulk een oorkussen gelijkvormig waren. Wij moeten willen denken en arbeiden, den geest *oefenen*, maar aan dit willen, dit streven moet dit eene ten grondslag liggen, *het goed vertrouwen in de magt der waarheid*, de redelijke, opregte *liefde* tot de waarheid, welke slechts daar verkregen en slechts daar van de inmensgelen van ijdelheid en zelfzucht bewaard wordt, waar wij altijd weder in de binnenste diepten van ons bestaan afdalen, dagelijks boete doen, dagelijks met ootmoed en onderwerping ons aan het onderzoek en de loutering overgeven, welke de Geest Gods aan ieder hart uitoeft, dat zich eenmaal aan zijne tucht onderworpen heeft. Zoo drong LUTHER door droefheid en angst tot den dag der waarheid door, in weêrwil van den twist der Sophisten. Op dezen trap der hoogste, mits innerlijk gegronde vrijheid, moet ook het Protestantismus nog verheven worden, en voor dat het zoover komt, is deszelfs geschiedenis nog niet voltooid. Maar ook hier moet het nog door strijd gaan; voor geringen prijs wordt de waarheid niet verkregen; zij kan ook niet bloot uitgedacht en

uitgevonden en uitgevorsch, niet geestrijk ver-
dicht, nog minder meesterachtig opgedrongen wor-
den van buiten, zij moet *zedelijk* verkregen, in
levendig geloof voortgebracht, met gebed en arbeid
in God gevonden worden. En ieder moet haar
zelf vinden, wanneer zij hem *waarheid* worden
zal in den Evangelisch-protestantschen zin, onver-
liesbare waarheid, eigendom der ziel. Dat hebben
ons niet slechts deze laatste Voorlezingen getoond,
maar de geheele geschiedenis van het Protestantis-
mus, zooals ik ze nu sedert omtrent 10 jaren be-
gonnen en tot hiertoe doorloopen heb, heeft ons
daarvan getuigenis afgelegd.

De minsten uwer hebben wel van het begin af,
van de Hervorming tot nu toe mijne voordragten
bijgewoond; doch wie zich de moeite geven wil, de
tot hiertoe doorloopen gang der geschiedenis nader
te vervolgen, die zal zich overtuigen, dat steeds
slechts *diegenen* eene wezentlijke schrede voor-
waarts gedaan hebben in de vordering der waar-
heid, wie het met de waarheid ernst was en die
hare kracht in zich ondervonden hebben; zij mo-
gen overigens heeten, hoe zij willen, mogen als
orthodoxen, als Mystieken, als Piëtisten, als in-
voerders van nieuwigheden, als Idealisten of Pan-
theïsten, als Lutherschen of Hervormden, of ein-
delijk ook als Catholijken opgeteekend zijn in de
registers der kerkgeschiedenis. Het menschelijke,
het ijdele, wat tot verheerlijking der eigene be-
krompene persoonlijkheid dienen moest, is ten allen
tijde verstrooid geworden, als kaf; maar van de
tarw is menig schoon graan in de schuren verza-
meld, waarvan in de tijden van hongersnood dui-
zenden gespijst zijn geworden. Doch nooit hebben

wij geheel gebrek gehad; gedurig hebben zich voor ons weder de schuren opengedaan en hebben ons een blik doen werpen in den geestelijken voorraad der eene zoowel als der andere eeuw. Deze is niet afgenomen, dezelve kan slechts aanwassen en toenemen.

Wat er nog worden zal van onze Protestantsche Kerk? — is eene vraag, tot welker beantwoording wij niet slechts geen tijd, maar inderdaad ook geene toereikende bekwaamheid hebben. Doch dit weten wij, en dit moet ik nog eenmaal herhalen; met uitwendige vormen dwingen wij het *niet*, de *Geest* moet het doen, maar niet de geest, dien men zoo gewoonlijk den geest des tijds noemt, en die zelf slechts een der ondergeschikte geesten is nevens de duizenden, die ook reeds dezen luisterrijken naam gedragen hebben, maar de *Geest*, die te allen tijde in *alle* waarheid leidt en wel, schoon alles in eeuwige wisseling verkeert, in wisseling volhardt — als rustige Geest.

Wanneer de tijd komen zal, dien wij ons als den tijd der echte Protestantsche vrijheid denken, weten wij ook niet. De tijden kunnen bedriegen. Zij laten zich voor het eene verklaren zoowel als voor het ander, Maar *dat* weten wij, dat deze tijd nog komen moet; veelligt ligt dezelve nog in wijd verschiet, doch veelligt ook is dezelve nader bij ons, dan wij het vermoeden en meenen.

TWINTIGSTE VOORLEZING.

KORT OVERZIGT VAN DE CATHOLIJKE KERKGESCHIEDENIS, MET BIJZONDER OPZIGT OP HET IN HAAR ZICH BEWEGEND PROTESTANTISMUS, VAN HET BEGIN DER XVIII^{de} EEUW, AF. — PASCHASIUS QUESNEL EN HET VERSCHIL OVER DE CONSTITUTIE. — DE APPELLANTEN EN CONVULSIONAIRES. DE JEZUITEN IN PARAGUAY. OPHEFFING DER ORDE. GANGANELLI. — VRIJERE RIGTINGEN IN DUITSCHLAND. JUSTINUS FERRONIUS. DE ILLUMINATEN EN MYSTIEKE GENOOTSCHAPPEN. GASSNER. JOZEF II EN ZIJNE HERVORMING. DE EMSER-PUNCTATIE. SCIPIO RICCI. — DE FRANSCH OMWENTELING. DE THEOPHILANTHROPEN. BONAPARTE EN HET CONCORDAAT. ST. MARTIN EN CHATEAUBRIAND. NAPOLEONS GEDRAG TEN AANZIEN VAN PIUS VII. NIEUWE CONCORDATEN. DE RESTAURATIE. HERSTELLING DER JEZUITEN. DE JULIJDAGEN. LAMENNAIS. — HET DUITSCH CATHOLICISMUS EN DESZEELFS VERTEGENWOORDIGERS NAAR ONDERSCHIEDEN RIGTING: SAILER, WESSENBERG (EN DE CATHOLIJKE BETREKKINGEN VAN ZWITSERLAND), HERMES, MÖHLER EN GÖRRES (DE AARTSBISSCHOPPELIJK-KEULSCHE STRIJD). BETREKKING

VAN HET CATHOLICISMUS TOT HET PROTESTANTISMUS
IN DEN NIEUWSTEN TIJD. UITZIGTEN IN DE TOE-
KOMST. BESLUIT.

Tot voltooiing van het beeld, dat wij ons van de ontwikkelingsgeschiedenis van het Protestantismus in de vorige en in de loopende eeuw zochten te ontwerpen, behoort eindelijk nog, dat wij een' vergelijkenden blik op de Catholijke Kerk werpen, om te zien, hoe de reformatorische rigtingen ook in dezelve zich vertoond hebben, en hoe nevens het Evangelisch Protestantismus, dat wij vooral in het oog houden, ook het Catholijk Protestantismus zich heeft doen gelden. Wij konden reeds in de vroegere eeuwen de opmerking maken, dat het sedert de Hervorming ook in de Catholijke Kerk nooit aan pogingen ontbroken heeft, om de ingesloten misbruiken weg te nemen, der pauselijke oppermagt perk te stellen, het Monnikendom te hervormen, het volksonderrigt door verbeterde scholen op te beuren, predikatie en Godsdienst naar de veranderde behoeften in te rigten en wel ook door invoering van strengere zeden ieders achting voor de kerkelijke instellingen weder te verwerven, welke grootendeels door de schuld van vroegere tijden was verloren gegaan. Nevens deze rigting ging dan ook voortdurend eene andere, welke alle pogingen in het werk stelde, om het zich verbreiden van het Protestantismus te keer te gaan, het opkomen van vrije ideën en reformatorische grondstellingen binnen de Catholijke Kerk te verstikken, de grondslagen der Hierarchie door nieuwe steunsels te bevestigen en zooveel mogelijk den kring der geloovigen uit te breiden. Hoezeer inzonderheid in het

laatste opzigt de *Jezuïtenorden* zich werkzaam be-
toonden, hadden wij reeds in vroegere voordragten
gelegenheid aan te wijzen. Doch juist deze orde
had in de XVIII^{de} eeuw de merkwaardigste lotge-
vallen te ondergaan, gelijk dan ook met en nevens
dezelve het pausdom aan groote wankelingen bloot-
gesteld was. Laat ons van deze algemeene lotge-
vallen van het Catholicismus (voorzeker slechts bij
wijze van overzigt) spreken en daarbij te gelijk een
blik werpen op de inwendige veranderingen, welke
de Catholijke Godgeleerdheid bijzonder in *Duitsch-
land* ondergaan heeft. Wij moeten hier tot op
het begin der XVIII^{de} eeuw teruggaan. Te dezer
tijd vinden wij nog het Jezuïtismus in *Frankrijk*
strijdende met het Jansenismus, daar het eerste de
pauselijke, het laatste de Evangelische eischen in
bescherming nam. Eene nieuwe vlucht kregen deze
geschillen door het verschijnen van een stichtelijk
boek, dat bij de Jansenisten zeer bemind was. Dit
was een nieuw Testament met ophelderende aan-
merkingen in streng Evangelischen zin, ten voor-
deele van de leer der regtvaardiging door het ge-
loof, tegenover alle werkheiligheid. De schrijver
van dit boek, PASCHASIUS QUESNEL, was een uit *Frank-
rijk* verdreven Jansenist, die zich in *de Nederlan-
den* ophield. De toenmalige paus CLEMENS XI ver-
oordeelde in het jaar 1713 door eene bulle (con-
stitutie) 101 stellingen van dit Testament als ket-
tersch, gevaarlijk en voor vrome ooren ergerlijk,
en toch waren onder deze veroordeelde stellingen
juist de zoodanige, als zij niet slechts in de heilige
Schrift, doch zooals zij ook bij de Kerkvaderen,
voornamelijk bij AUGUSTINUS woordelijk te vinden
waren. Dit bragt een groot gedeelte der Fransche

geestelijkheid in beweging en zelfs de aartsbisschop van *Parijs*, kardinaal NOAILLES, verzette zich tegen de aanneming van deze constitutie. De zich verzetteden heetten de *Appellanten*. Zij hadden lang met het hof te strijden, dat minder uit overtuiging, dan uit staatkunde aan de zijde van den paus stond. Toen LODEWIJK XV de regering overnam, werd de aanneming der constitutie met geweld gedwongen; echter kwam het eerst nog tot gewigtige tooneelen. Een der Appellanten, een Parijser diaken, die naderhand den naam van den heiligen FRANCISCUS van *Parijs* voerde, had zich tot op zijn dood voor het Jansenismus geweerd en werd op het kerkhof van den heiligen MEDARDUS bijgezet. Al het volk drong bij zijn graf bijeen, bij hetwelk wonderen gebeurden, want velen (zoo ging het sprookje), die op dit graf zich nederleiden, werden van zware krankheden genezen. Te vergeefs verklaarde de aartsbisschop van *Sens* die wonderen voor bedriegerijen, het volk besliste voor den heilige en zijne wonderen. Dergelijke verschijnselen, als wij onlangs bij de Methodisten vermeld hebben, vertoonden zich ook hier, en toen de koning eindelijk het kerkhof liet afsluiten, zetteden zich de geestverrukkingen der zoogenoemde Convulsionairs in de huizen voort. Slechts na langen tijd nam de zaak een einde, en zoo werd, gelijk VOLTAIRE zich uitdrukt, het graf van den heiligen FRANCISCUS van *Parijs* ook het graf van het Jansenismus, want van nu af verloor het gansche kerkelijke geschil in het gemeen deszelfs gewigt.

De Jezuïten waren als overwinnaars uit dezen strijd gekomen, doch ook voor hen was een nederlaag aanstaande. Konden zij niet op den weg

der geloovige kennis, zooals het Jansenismus dien gebaand heeft, overwonnen worden, zoo vond toch eindelijk hunne wereldlijke magt, nadat zij op het hoogst gestegen was, ook *aan* de wereldlijke magt een sterken tegenstander. Aan de oevers van de rivieren Paraguay en Uruguay in *Zuid-Amerika* had zich gelijk bekend is een Jezuitenstaat gevestigd, waarin de orde eene onbeperkte heerschappij uitoefende. Alle toegangen waren door vestingwerken, welke de orde had laten opwerpen, versperd. Toen nu door een ruilverdrag van *Portugal* met *Spanje* in het jaar 1750 een gedeelte van Paraguay aan *Portugal* afgestaan werd, belletteden de Indianen (1753) den Portugezen den toegang. De Jezuiten werden als de aanstokers van dit oproer beschouwd, en de Portugeesche minister CAVALHO, marquis van POMBAL, besloot hunnen ondergang (*). Toen nu eindelijk een moorddadige aanslag op het leven van koning JOZEF van *Portugal* de verdenking verwekte, alsof ook hier de orde mede schuldig was, zoo werd een formeel proces van hoog verraad tegen dezelve begonnen en krachtens een besluit van den 3^{den} September 1759 werd de orde voor *Portugal* opgeheven en hare leden moesten onder menigerlei persoonlijke moeilijkheden en bezwaren (†) het land

(*) Over dit merkwaardig karakter, dat tegen het despotismus der Jezuiten het zijne overstelde, en in zeker opzigt, maar toch slechts in beperkten zin, reformatorisch werkte, zie men SCHLOSSER, *Geschichte des 18 Jahrhunderts*. 3 Bd. S. 6. ff.

(†) Zie SCHLOSSER, t. a. p. S. 33. » Op den 13^{den} September werden 113 priesters uit de Jezuiten orde, ten deele oude en achtbare mannen, op een ragusanisch schip gebragt, leden op hetzelfde gedurende eene bezwaarlijke zeevaart aan alle ver-

ruimen. Op straffe des doods werd de terugkeering verboden. Daardoor had de orde een geweldigen stoot gekregen, die als een electricke schok verder voortwerkte. In *Frankrijk* sleepte de val van het handelshuis LA VALETTE op *Martinique* dien der orde na zich, daar de Jezuiten, in weêrwil van een pauselijk verbod (van BENEDICTUS XIV), dat hun het drijven van handel ontzeide, nogtans zich in speculatiën ingelaten hadden, voor welker ongelukkigen uitslag men ook hen verantwoordelijk stelde. Te vergeefs bood de orde den geloovigen zielmissen aan in plaats van geld. Het parlement drong op onderzoek der Jezuitische constitutie en op derzelver verandering aan, en toen dit geweigerd werd, werd de orde als eene voor den staat gevaarlijke vereeniging verklaard en dus opgeheven, in Maart 1764. Daarbij bleef het, schoon paus CLEMENS XIII in eene bul van Januarij 1765 goed vond de heiligheid der orde uit te spreken. Ook in *Spanje* en *Napels* en waar overigens nog de Bourbons heerschten, volgde hunne verdrijving. De Bourbons wisten nu ook den opvolger van CLEMENS XIII, den verlichten GANGANELLI, paus CLEMENS XIV, zoover te brengen, dat hij na lang dralen zelf de orde in allen vorm door de beroemde bul *Dominus ac redemptor noster* van het jaar 1773 ophief. De verschijning van dezen paus en zijn beslissende stap in de zaak der Jezuiten is gewigtig in de geschiedenis van het Catholijk Protestantismus. Het is merkwaardig te

pleging, ja aan het meest gewone voedsel nijpend gebrek, tot dat zij eindelijk van alles ontbloot, te *Civita vecchia* aan land gezet werden."

zien hoe het herscheppend en hervormend dringen des tijds, waarvan ook de Catholijke Kerk niet vrij bleef, tot aan het hoofd der hierarchie reikte, en hoe ook de naam van eenen paus in de rij der verlichters verschijnen moet.

ANTONIO GANGANELLI was de zoon van eenen geneesheer; hij had zich in zijne jeugd bij de Franciscaners gevormd en groote verwachtingen verwekt. Reeds onder BENEDICTUS XIV was hij tot hooge eer geraakt, CLEMENS XIII schonk hem den kardinaals-hoed en den 19^{den} Mei 1769 zag hij zich op den stoel van PETRUS verheven, nadat de vijanden der Jezuiten zich te voren van zijne gezindheid verzekerd hadden. Terwijl het pauselijk stelsel van den tijd van GREGORIUS VII af er op uit was geweest, om de wereldlijke magt te vernederen, zookende GANGANELLI zijnen tijd, daar hij de grondstelling vasthield, om zich met de vorsten op een goeden voet te plaatsen, hij sloot alzoo den vrede, waar deze verstoord was, en om ook de Protestanten niet langer te ergeren, hief hij het gebruik op, op groenen Donderdag de Nachmaalsbul te laten aflezen, waarin alle ketters veroordeeld werden. Doch wat de opheffing der Jezuitenorde betreft, zoo gevoelde hij wel het gevaarlijke van den stap; met de onderteekening der bul onderteekende hij zijn doodvonnis; want kort daarna kreeg hij eene verlamming zijner ledematen, welke men aan het Jezuitisch vergif toeschreef. Hij stierf den 22sten September 1774.

Terwijl wij met onpartijdigen blik (gelijk het der geschiedenis betaamt), de pogingen van den Portugeeschen minister en van het Bourbonsche hof beschouwen, om de Jezuiten te verdringen,

zoo moge ons wel het gevolg derzelve als een vooruitgang voorkomen, maar de vreugde over het gewin zoude reiner zijn, wanneer wij niet belijden moesten, dat bij de vervolging der orde veel gewelddadigs er mede onder geloopt en dat ook hier slechts het Despotismus van de eene soort dat der andere verdrongen had. Een merkwaardig bewijs voor het overige van de verschillende handelwijzen, waartoe de ideën van verdraagzaamheid der eeuw leiden konden, is het, dat FREDERIK de Groote, die aan het hoofd der verlichting stond, de overal uit de Catholijke landen verdreven Jezuiten de nederzetting in *Sileziën* vergunde, onder voorwaarde van een rustig gedrag en het afleggen van het ordekleet. In *Rusland*, waar zij reeds vroeger verdreven waren geworden, vonden zij insgelijks bescherming, daar CATHARINA II hen in de Poolsche provinciën gedoogde. Maar ook in Catholijke landen, bijzonder in *Beieren* duurde de invloed der orde voort door de Exjezuiten, die zich overal wisten in te dringen en onder valsche namen slechts des te gevaarlijker werkten. Thans zien wij in het gemeen den strijd van het staatkundig gebied weder op het geestelijke overgaan, en *Duitschland* wordt ook hier (gelijk in de Protestantsche wereld) het tooneel van dezen strijd (*).

Ook in *Duitschland* hadden de Jezuiten een

(*) Met regt zegt daarom SCHLOSSER t. a. p. S. 255, dat de opheffing der Jezuitenorde, ofschoon zij van *Portugal* en de Bourbonsche staten uitging, toch eigenlijk tot de *Duitsche geschiedenis* behoorde, dewijl daardoor in *Duitschland* voor den geest der XVIII^{de} eeuw ook in de Catholijke gedeelten des rijks de toegang geopend werd.

magtigen invloed geoeffend, het schoolwezen was bijna geheel in hunne handen, en Duitsche hoven, gelijk het Weenerhof nog ten tijde van MARIA THERESIA, het Paltzische en Beijersche waren door hen omsingeld. Maar omstreeks denzelfden tijd, waarin de staatkunde van *Zuid-Europa* de Jezuiten bestreed, begon in Catholijk *Duitschland* de dageraad aan te breken, in wetenschappelijk opzigt, het allernaast ten aanzien van het regt der Kerk, ten aanzien van de betrekking der Duitsch-Catholijke Kerk en van hare geestelijkheid tot *Rome*. De stemmen, die reeds vóór de Hervorming zich ten voordeele van eene grootere onafhankelijkheid hadden laten hooren, verhieven zich ook thans weder van den kant der Catholijke geestelijkheid zelve. Een hooggeplaatste prelaat, de wijbisschop van *Trier*, JOH. NICOLAUS VAN HOUTHEIM had ten tijde dat nog CLEMENS XIII (1765) als paus regeerde, een werk onder den geleerden naam van JUSTINUS FEBRONIUS uitgegeven (*), waarin hij de oude volkseigendommelijke regten der bisschoppen, tegenover den pauselijken stoel deed gelden, en het Duitsch-Catholijk Kerkendom, zooals het vóór den tijd van het Trenter concilie bestaan had, terugvorderde; een werk, dat bij de vrienden der Roomsche hierarchie en vooral bij de Jezuiten gehaat was, en welks schrijver ten laatste tot herroeping genoodzaakt werd, zonder dat deze *den grijsaard afgeperste herroeping* den indruk, dien het boek in de geheele Catholijke wereld gemaakt had, had kunnen uitwis-

(*) Den titel van het werk en het verder letterkundige zie men bij SCHLOSSER, S. 258.

schen. — Ook in de overige Godgeleerde wetenschap ontbrak het bij nabuurschap van protestantsche landen niet aan aanrakingspunten met datgene wat daar onder den naam van verlichting plaats had, en een geregelde drang naar dezelve deed zich onder de jongere geestelijken kennen (*).

Enkele mannen zochten door betere schoolboeken, door vrijere methodiek op de jeugd te werken, en zelfs van de resultaten der Protestantsche kritiek weergalmde het een en ander van *Göttingen* naar *Maintz*; maar dergelijke zocht men bij tijds te verstikken (+). Durfden de vrienden der verlichting niet op helderen dag te voorschijn treden, zoo bleef hun niets over, dan zich in eene dergelijke donkerheid te hullen als de tegenstanders, en eene orde te stichten, die naar uitwendige inrigting veel met de Jezuïtenorde gemeen had, terwijl zij eene doodelijke vijandschap tegen dezelve in het hart droeg. Dit was de veel besprokene *orde der Illuminaten*, als welker stichter een voormalig kwee-

(*) Men leze b. v. wat HERDER (*Lebensbeschr.* I, S. 32) uit *Bamberg* aan zijne echtgenoot schrijft (August. 1788) van de » verwarring in de Catholijke hoofden, welke alle verlicht worden en toch bij de Christelijk-Catholijke leer blijven moeten. »

(+) Een Catholijk priester en professor aldaar, ISENBIHL, ontkende dat de plaats JEZ. VII: 14 op CHRISTUS zag en werd deswege in de gevangenis gezet, en eerst nadat hij zijn door eene pauselijke bul veroordeeld boek herroepen had, werd hij weder in genade aangenomen. Een jong regtsgeleerde, STEINBUHLER, werd wegens schertsredenen omtrent Catholijke ceremoniën te *Salzburg* in hechtenis genomen en als godslasteraar ter dood veroordeeld, en ofschoon het vonnis niet voltrokken werd, stierf hij toch aan de gevolgen der mishandeling.

keling der Jezuiten, ADAM WEISHAUP, leeraar der regten te *Ingolstadt*, genoemd wordt (1776—1785). In de duistere vertakkingen dezer orde, in hare betrekking tot die der Vrijmetselaars, als ook in derzelver eindelijke lotgevallen behoeven wij hier niet in te treden (*). Wij maken slechts daarop opmerkzaam, hoe in dien tijd van de jaren tuschen 1770 en 1780, een wonderlijk mengsel van zucht naar verlichting en kramerij van verborgenheden zich openbaart, want omstreeks denzelfden tijd, dat de eenen binnen de Catholijke Kerk hare grondslagen trachtten te ondermijnen, wisten anderen door wonderen opzien te verwekken en ook Protestanten in hunnen tooverkring te trekken. Wij noemen slechts *Pater GASSNER* te *Ellwangen*, die zich met het uitdrijven van booze geesten den roep van wonderdoener verwierf en zelfs een LAVATER voor zich won; (om van eenen MESMER, CAGLIOSTRO en anderen niet te spreken.)

Ook hier zien wij, zoowel als bij de Protestanten de verschillendste schakeringen van het godsdienstig leven met elkander nu in verband, dan in strijd treden. Ook hier kwam nevens de verstandsverlichting, welke zich voorzeker op Catholijken bodem niet zoo naakt durfde laten zien, als op Protestantschen en die daarom in den mantel van het geheimzinnige zich genoodzaakt zag te hullen, eene andere rigting te voorschijn, welke in- en uitwendig mystiek was, welke uit vrije en eigene aandrif, even als een STILLING, CLAUDIUS, LAVATER in de Protestantsche Kerk, op het vroom

(*) Vergel. de Apologie der Illuminaten, *Frankf. en Leipz.* 1786 en SCHLOSSER t. a. p. S. 286 ff, 295 ff.

gevoel ondernam te werken en door eene innerlijk gegronde vroomheid zoowel de strenge orthodoxie als de eenzijdige verlichting ter zijde te stellen. Als eenen vertegenwoordiger dezer rigting mogten wij vooral den edelen MICHAËL SAILER (*), den vriend van LAVATER noemen.

Doch eer wij deze Godgeleerde rigtingen verder vervolgen, hebben wij van *dien* vorst te spreken, die in een zekeren zin voor het Catholijke *Duitschland* was, wat FREDERIK II was voor het Protestantsche. — JOZEF II was reeds van het jaar 1765 af mederegent zijner moeder, MARIA THERESIA, geweest, doch sedert 1780 zien wij hem als keizer van *Duitschland* in den grooten ontwikkelingsgang der verlichting beslissend ingrijpen. Zijn plan, dat ook zijn minister KAUNITZ met hem deelde, ging daarheen, om de Catholijke Kerk van *Duitschland*, naar de ideën, die reeds vroeger daaromtrent openbaar geworden waren, in eene zooveel mogelijk onafhankelijke betrekking van *Rome* te plaatsen, en binnen deze Duitsch-Catholijke Kerk een verlichten priesterstand daar te stellen, die ver van Jezuïtischen en monnikachtigen invloed in het gemeen, daarop werkte, om eene redelijke godsdienstigheid onder het volk en meer en meer beschaving onder de jeugd te verbreiden. Tot dat einde verbood hij de bekendmaking van alle pauselijke verordeningen zonder zijne toestemming, slaakte het

(*) SCHLOSSER (in de geschiedenis der XVIII^{de} eeuw) stelt hem wel is waar als Exjezuit met de bedriegers en goochelaars op ééne lijn, doch wie het geloof aan de kracht des gebeds op ééne lijn stelt met het geloof aan bezweringen en geheime kunsten (S. 288), die kan ook eenen SAILER en LAVATER niet beoordeelen.

verband der monnikorden, dat hen met buitenlandsche oversten verbond, hief onderscheiden kloosters op en besteedde de inkomsten van geestelijke ambten aan scholen en seminariën, die naar zijnen zin ingerigt werden. Op vereenvoudiging der Godsdienst werd verschillend gewerkt, Duitsche gezangen bij de Godsdienst ingevoerd en Duitsche Bijbels verspreid, zonder goedkeuring der Roomsche Curie. Te vergeefs deed de aartsbisschop van *Weenen*, MIGAZZI, eerst een vijand, doch daarna een vriend der Jezuiten, den keizer voorstellen, en verzocht hem, met zijne maatregelen op te houden. Paus PIUS VI, wien de veranderde tijd niet meer toeliet, de afvallige vorsten aan den drempel der Apostolische Kerk ter verantwoording te roepen, moest zich, toen alle schriftelijke onderhandelingen mislukten, tot het uiterste schikken, om in het jaar 1782 eene reis naar *Weenen* te doen. Nog als grijsaard schoon van aanzien en gestalte, ofschoon ziekelijk, welsprekend, met wel-luidende stem, was hij zelfbehagelijk genoeg, van deze reis een beduidend gevolg zich te beloven. Doch *hij* rigtte niet meer uit, dan dat hij wel met groote achting behandeld werd en bij het volk, dat hij den zegen medegedeeld had, een krachtigen indruk achter liet, zonder echter ook slechts een enkel klooster van die, welker ondergang besloten was, te kunnen redden, noch in het gemeen den keizer van gedachte te kunnen doen veranderen (*). Doch ook den keizer gelukte het

(*) De inwoners van *Weenen* maakten de geestige scherts; de paus had te *Weenen* eene mis gelezen, zonder *Credo* voor den keizer en zonder *Gloria* voor zich zelven.

niet, zijne hervorming op den duur vol te houden. Het zou ons te ver heenvoeren, wanneer wij ons hier in eene kritiek van JOZEF's hervormingsplannen wilden inlaten, ofschoon eene vergelijking van dezelve met de grondideën van LUTHER, tot menigerlei beschouwingen aanleiding moge geven. Doch zooveel heeft de geschiedenis reeds geleerd, dat veel te veel uit eene afgetrokken theorie, met miskenning van de eigenlijke behoeften des volks en des tijds hervormd werd, en dat de over het geheel welwillende ijver toch ook weder in gewelddadigheid oversloeg (*).

De gewigtigste gebeurtenis in de Duitsch-Catholijke Kerk gedurende JOZEF's regering is de vereeniging der drie Duitse keurvorsten en aartsbisdommen van *Mentz*, *Trier* en *Keulen*, waaraan zich ook die van *Saltzburg* aansloot, in den zomer

(*) Vergelijken wij JOZEF II met FREDERIK II, zoo was de grondslag hunner filozofisch-godsdienstige inzichten over het geheel dezelfde, maar daarin toonde zich JOZEF protestantscher dan FREDERIK, dat hij niet voor zich als vrijgeest leven wilde, terwijl hij het volk volk zijn liet; hij wilde *zijn volk gelukkig maken* door de hervorming. Zijne verlichting was hem tot *godsdienstigheid* geworden, tot eene zaak van het hart en het geweten, terwijl zij bij FREDERIK eene zaak van het verstand bleef. Voorzeker kon zij dan ook des te eer in een verlichtingsfanatisme overslaan, en met dezelfde gewelddadigheid, waarmede men de verlichting uitbreidde, stelde men haar bij gelegenheid ook weder perk. Zoo behandelde b. v. JOZEF bij alle verdraagzaamheid, welke zijne regering onderscheidde, de *Deïsten*, die tot geene positieve Godsdienst wilden behooren, hard. Zij werden op straffe van verbanning genoodzaakt, zich of aan de Catholijke of aan een der gedulde niet-Catholijke belijdenissen aan te sluiten. Ja, eene verdere verordening gelastte, dat wie zich bij de overheid als *Deïst* aanmeldde, zonder iets meer, ja zonder gehoord te worden, 24 stok- of zweepslagen op zijn achterste krijgen zoude, zie DOHM. Denkwürdigkeiten, Bd. II. S. 279 ff.

van het jaar 1786 in het Emserbad, welke ten oogmerk had, in weerwil van de pauselijke nuntiatuur te *Munchen*, de onafhankelijkheid der bisschoppelijke magt van de Roomsche vast te houden: zij ontwierpen de zoogenoemde Emserpunctatie. Doch hunne onderneming leed schipbreuk op de hardnekkigheid der bisschoppen, die liever aan het verwijderd opperhoofd te *Rome* gehoorzaamden, dan aan hunne onmiddellijke oversten, en die daarom slechts des te vaster aan den heiligen stoel zich aanklemden.

In denzelfden zin als JOZEF, handelde genoegzaam onder de oogen van den Roomschen stoel zijn broeder LEOPOLD in *Toskanen*, die door den bisschop van *Pistoja* en *Prato*, SCIPIO RICCI ondersteund werd. Op eene kerkvergadering te *Pistoja*, welke in hetzelfde jaar als de conferentie te *Ems* plaats vond (1786), werden de grondstellingen der Gallikaansche Kerk vastgesteld, ten aanzien van de kerkordening, en te gelijk het houden der Godsdienst in de landtaal, de verbreiding der heilige Schrift en de afschaffing van overtollige ceremoniën besloten. Ook hier kantten zich intusschen vele bisschoppen tegen aan, die het gemeen op hunne zijde hadden. Het kwam tot een eigenlijken oploop in *Prato*, tot een dergelijken in *Pistoja*. Ricci zag zich genoodzaakt, zich terug te trekken, en toen na den dood van JOZEF II LEOPOLD hem in de keizerlijke regering opvolgde, werd zijn toestand nog moeilijker; hij leide zijn ambt neder, en aan het doorzetten van Hervormings-grondstellingen was niet meer te denken (*).

(*) Vergel. de Memoiren des SCIPIO VON RICCI, nach dem Franz.

Had JOZEF II eene hervorming der Catholijke Kerk naar de ideën der XVIII^{de} eeuw te vergeefs beproefd, zoo scheen nu de uitgebroken *Fransche omwenteling* niet slechts aan het priesterschap en de hierarchie, maar aan de Kerk in het gemeen (onder welken vorm zij zich vertoonde) een einde te willen maken. De uitwendige verdrukkingen der Catholijke Kerk, wier goed als nationaal goed verklaard werd, wier priesters genoodzaakt werden den eed op de burgerlijke constitutie af te leggen of uit het land te gaan, en de eindelijke opheffing van paus en kerkelijken staat, komen niet in aanmerking tegen de grondstellingen der omwenteling zelve, zooals zij, tot het uiterste toppunt gedreven, in den tijd van het Terrorismus te voorschijn kwamen. En daar is het dan wel eene bijzondere aanschakeling der dingen, wanneer juist die natie, welke eens het bloed der Hugenooten in stroomen vergoten heeft, kwanswijs om des Christelijken geloofs wille, nu alle herinneringen aan het Christendom, tot op de tijdrekening zocht uit te delgen, en wanneer priesters, die welligt onder andere omstandigheden tot Protestantenmoord zich zouden overgegeven hebben, uit menschenvrees het geloof afzwoeren, en hetgene zij tot hiertoe verkondigd hadden voor bedrog verklaarden. Op de begraafplaatsen, waarop eens wonderen gezien werden, las men nu het opschrift: de dood is een eeuwige slaap, en de ergste spotternij der rede had eindelijk plaats in derzelver tooneelmatige vergoding. Nadat het bestaan van God vermetel verloochend was geworden, vaardigde de nationale vergadering, op

des Herrn VON POTTER, II Bd. *Stuttg.* 1826, en een uittreksel uit het werk in de evang. Kirchenz. 1828, S. 270 ff.

aandrang van ROBESPIERRE, het besluit uit, dat een hoogst wezen en eene onsterfelijkheid der ziel te gelooven waren, en den 8sten Julij 1794 werd ter eere van dat hoogste wezen een nationaal feest gevierd, zooals slechts Franschen het vieren kunnen (*). Dit dus was dan toch nog van het Catholicismus overgebleven, dat men meende, dat het geloof zich liet decreteren, alleen dat ROBESPIERRE den paus daarbij speelde! Eerst later (Februarij 1795) werd de godsdienstige meening, en met haar de godsdienstoefening weder vrijheid gelaten. Al aanstonds kon men zich overtuigen, dat noch het Christendom, noch het Catholicismus in zijne gewone vormen uit de harten der menigte uitgedelgd was. Het volk stroomde weder naar de kerken, bijzonder in *Zuid-Frankrijk*, zoodat bij de geweldhebbers nieuwe bezorgdheid ontstond, als zoude met het Catholicismus ook de oude staatkundige vooringenomenheid voor het koningschap wederkeeren. Doch ook het Deïsmus zocht naar eene gemeenschappelijke uitdrukking zijner overtuigingen. Bij een groot gedeelte der Franschen was toch door het lezen van deïstische schriften al het Christelijke verdacht geworden, en toch konden zij van de gedachte aan het eeuwige niet los worden! Eene nieuwe Godsdienst moest helpen en eene Godsdienst ingerigt worden ten behoeve der beschaafden. Den grond daartoe leiden in het jaar 1796 vijf vaders van huisgezinnen, welke zich vrienden Gods en der menschen (Theophilanthropen) noemden, en zich elke week tot gemeenschappelijk gebed, tot aanhooring van zedekundige redevoeringen

(*) Eene beschrijving van deze laffe komedie geeft TOULONGEON, *histoire de France*. Tom IV, p. 349—351.

en tot aanheffing van gezangen ter eere van de Godheid verzamelden. Spoedig sloten zich aan de kleine vereeniging velen aan en in het jaar 1797 trad REVEILLERE LEPAUX aan het hoofd derzelve. Het directorium ruimde voor het talrijk geworden genootschap tien parochiekerken te *Parijs* in en de nieuwmodische eeredienst verbreidde zich spoedig over de provinciën. En waarin bestond dan deze eeredienst der Theophilanthropen? Hun leerstelsel bepaalde zich bij het geloof aan God, » die als een verheven landmeter de groote fabrieken van het heelal bestuurde » (*), en bij onsterfelijkheid der ziel. Deze beide hoogst afgetrokken gehouden stellingen maakten den inhoud uit der redevoeringen en der gezangen, het overige bestond in eene zeer algemeene en schrale zedeleer, wier hoogste doel daarop uitliep, om zich voor het vaderland nuttig te betoonen. Een eenvoudig altaar, waarop bloemen of vruchten (al naar het jaargetijde) als dankoffer nedergelegd werden, en een redenaars gestoelte maakten het middelpunt der aandacht uit. Opschriften, van volgende soort, versierden de wanden: kinderen gehoorzaamt uwen ouderen en verligt hunnen ouderdom; vaders en moeders, onderrigt uwe kinderen, echtgenooten maakt elkander wederzijds gelukkig enz. In de plaats van geschiedkundige feesten kwamen natuurfeesten, naar de jaargetijden geregeld, in de plaats der sakramenten willekeurige, hoogst sentimentele ceremoniën; dus bij geboorte van een kind, bij opneming van nieuwe leden, bij het sluiten van huwelijken, bij prijsuitdeelingen aan de jeugd, bij

(*) Culte des Theophilanthropes. *Bâle* 1797. No. 1, p. 36.

begravenissen. Daarbij kon het overnemen van Christelijke gebruiken, doch welke men van derzelve Christelijke betrekking beroofde, niet vermeden worden. Maar juist daardoor verkreeg het geheel iets tweeslachtigs dat weêrzin verwekte, dat bij deszelfs inwendige ledigheid en uitwendige lafheid zich even zoo min op den duur kon staande houden, als een gezonde maag in plaats van wijn een geverwd water verdraagt. Na vijf jaren reeds hield de theophilanthropische heerlijkheid op, daar haar in het jaar 1802 door het consulaat de openbare huizen van zamenkomst ontnomen werden (*). Doch in het gemeen begon met BONAPARTE'S consulaat voor het Catholicismus van *Frankrijk* eene nieuwe orde van zaken. Men overtuigde zich weder als uit eene bedwelming ontwaakt, van de noodzakelijkheid van bepaalde godsdienstige leerstellingen en vormen voor het volk, en zoo werd, als een werk van staatkundige noodzakelijkheid, in het jaar 1801 het concordaat tusschen BONAPARTE en den paus (PIUS VII) gesloten, waarbij de schrandere CONSALVI den bemiddelaar speelde (†).

(*) Er wordt verhaald, dat REVELLIERE LEPAUX een zijner vrienden gevraagd had, hoe hij zijne gevallen Kerk weder ophelpen konde; deze hem had geantwoord: » Allez, faites vous pendre, et resuscitez le troisième jour. » (Welaan, laat u op hangen en sta ten derden dage op.) Met andere woorden, de wortel eener positieve Godsdienst is hare Goddelijke geloofwaardigheid door de geschiedenis. Waar deze ontbreekt, vervalt de luchtige tempel binnen kort in stof.

(†) Uit godsdienstige overtuiging handelde BONAPARTE daarbij niet; want » gewis, zelden heeft een vorst alle positieve Godsdienst met eene zoo zelfbewuste onverschilligheid, zoo be- slist als iets voor hem uiterlijks, als stoffelijk hulpmiddel aan- gezien. Hij verklaarde zich voor het Christendom, niet omdat

Gelijk intusschen de tijden van den grootsten nood en druk ook steeds weder enkelen in de diepten van het godsdienstig leven teruggevoerd hebben, zoo had zich ook te midden van het schrikbewind de *Catholijke mystiek* aan de grootsche herinneringen van vroegeren tijd gevoed, en in den persoon van eenen ST. MARTIN kwam zij met nieuwen, frisschen gloed uit de asch te voorschijn. Dezelfde schrijver, die ZINZENDORF's leven voor de beschaafde leeswereld genietbaar heeft weten te maken, VARNHAGEN VAN ENSE, heeft ons aangaande dezen Mystieker en zijne betrekking tot de hertogin VAN BOURBON, de tante van LOUIS PHILIPS, veel gedenkwadigs bewaard (*), en met regt kenteekent hij deze soort van godsdienstigheid als » eene weldadige vlam, welke uit geringen en onzuiveren aanleg het helderst gewin loutert;” » zij is, zegt hij, gelijk thans alle hooger geestesleven in de Catholijke Kerk, reeds half Protestantsch, doch zonder dien vorm te breken, noch dezen aan te nemen.” Minder diep dan ST. MARTIN werkte CHATEAUBRIAND door zijn werk, dat hij *Schoonheden des Christendoms* betitelde, als verdediger van het romantisch Catholijk Christendom, als ook door zijne *Atala*, de *Martelaars* en andere schriften, waaraan de bloemrijke taal en de declamatorische kunst voorzeker meer te bewonderen zijn mogen, dan de scherpzinnigheid en grondigheid van oordeel. Merkwaardig stemt intusschen CHATEAUBRIAND's poging, om het Christendom inzonderheid van de *aesthetische*

het van Goddelijken inhoud was, maar omdat het diende om de menschen in toom te houden enz.” RANKE, historisch-politische Zeitschrift, I, S. 628.

(*) Denkwürdigkeiten, V. S. 189.

zijde aan te bevelen, met eenige dergelijke pogingen van Duitsche Protestanten uit de romantische school overeen (*).

De tusschen BONAPARTE en den paus gesloten vrede duurde intusschen niet lang. Wel zocht NAPOLEON de aangematigde keizerswaardigheid daardoor in de oogen des volks den ouden luister weder te geven, dat hij in het jaar 1804 zich door den heiligen vader liet kroonen, ook vernederde hij zich zoo zeer, dat hij de uitgave van een bijzonderen Catechismus voor de Fransche jeugd verordende, welke in de leerstellingen zich aan de leer van *Trente* aansloot, doch daarbij niet naliet de gehoorzaamheid jegens den keizer als de eigenlijke grondleerstelling van het Fransche geloof in te scherpen. Maar juist de vordering van die onvoorwaardelijke gehoorzaamheid, waarin paus en keizer als in een oud strijdig erfgoed zich te deelen hadden, bragt nieuwe verwickelingen te weeg. De staatkundige wetgeving leed schipbreuk tegen de oude instellingen der Kerk niet slechts in een en ander punt, maar doorgaande, bijzonder in de bepalingen over het sluiten van huwelijken en echtscheidingen, en ook de wereldlijke betrekking van den vorst der Kerk zag zich door des keizers plannen op velerlei wijze beperkt en verdonkerd. Toen pius weigerde, tot 's keizers oogmerken met *Oostenrijk* en *Engeland* de hand te leenen, zag hij zich door hem op nieuw als vijand behandeld. Fransche troepen bezetteden den Kerkelijken Staat in Februarij 1808, ontbon-

(*) Vergel. hieromtrent het degelijke, Protestantsch-Duitsche oordeel van TZSCHIERNER in de Brieven van een Duitscher over onderwerpen van Godsdienst en staatkunde. *Leipz.* 1823. S. 4 en S. 14 ff.

den het collegie van kardinalen en het pauselijk leger, en ontzettek den paus van zijn wereldlijk vorstendom. Toen de paus daartegen protesteerde en naar de oude geestelijke wapenen van den ban greep, moest hij zich van de krachteloosheid derzelve maar al te zeer overtuigen. Des te waar-diger staat 's mans persoonlijkheid in de geschiedenis daar, die, waar duizenden hunne overtuigingen afzwoeren of verborgen, midden in zijne gevangenschap te *Savona* eene edele zelfverloochening aan den dag leide, welke den trotschen tegenstander de getuigenis afdwong, dat hij » een waarlijk goed mensch en een engel van goedheid was, (*)». Te vergeefs zocht NAPOLEON met der tijd het denkbeeld van eene van *Rome* onafhankelijke nationale Kerk, welker middelpunt *Parijs* zijn zoude, te verwezentlijken en ook aan het pyreneesch schiereiland het Liberalismus op te dringen; het fanatisme der Spaansche geestelijkheid wierp zich als een muur der Kerk op, en de te *Parijs* vergaderde Synode van Fransche, Italiaansche en Duit-sche bisschoppen (1811) bleef zonder gevolg. Nog eenmaal en wel tot zijn ongeluk zocht NAPOLEON den vrede met den paus, den 25sten Januarij 1813 dwong hij hem het concordaat van *Fontainebleau* af, waarin de aanstelling van bisschoppen den paus ontnomen en zijne wereldlijke heerschappij met stilzwijgen voorbijgegaan was. Het concordaat werd als rijkswet afgekondigd; vol berouw en na zwaren inwendigen strijd trad de paus terug, doch be-

(*) Zie RANKE, histor. polit. Zeitschrift. Jahrg. 1832, 1 Bd. S. 624 ff. waar men in het gemeen eene voortreffelijke beschrijving van 's mans karakter en S. 635 eene geestrijke vergelijking tusschen hem en den keizer aantreft.

leefde nog de zegepraal, den van alle zijden in het naauw gebragten keizer de herstelling van den Kerkelijken Staat te zien inwilligen, nadat hij door hem zelven uit zijne gevangenschap was ontslagen geworden. NAPOLEON's val volgde. De Catholijke Kerk erkende daarin even zoo goed eene roepstem om op te staan, als de Protestantsche van uit haar standpunt (*). De Restauratie (onder LODERWIJK XVIII) stelde den paus weder in en verhieft de Roomsche-Catholijke Godsdienst weder tot staatsgodsdienst van *Frankrijk*. Ook de Jezuiten werden (door de bul *sollicitudo omnium* van den 7^{den} Augustus 1814) hersteld, en drongen onder verschillende namen dáár in, waar men zich tegen hen (als in *Frankrijk*) zocht te verdedigen. Gelijk zich in de Protestantsche Kerk van *Duitschland* nevens het weder ontwaakt frisch geloofsleven ook eene walgelijke fimelarij en liefdelooze veroordeelingszucht opdeed, zoo roerde zich nog veel meer in de Catholijke Kerk het priesterschap, hetwelk het om de bereiking van wereldsche oogmerken meer te doen was, dan om de eere Gods, welke het vooraan plaatste. Doch aan de andere zijde miskende ook het Liberalismus de diepere betrekkingen des gemoeds en de ware zedelijke behoeften der natie. En zoo bleef *Frankrijk*, dat eens de Hervorming van zich afgewezen had, ook na de bloedige dagen der omwenteling, een tusschen ongeloof en bijgeloof dobberend vaartuig, waarin slechts weinigen het roer wisten te bestu-

(*) Belangrijk voor de beide standpunten zijn de boven aangehaalde Brieven van eenen Duitscher van TZSCHIRNER, uitgegeven door KRUG, *Leipz.* 1828, (die brieven zijn aan CHATEAUBRIAND, DE LA MENNAIS en MONTLOSIER).

ren. Wat zal ik den strijd der partijen verder vervolgen? Wat het Protestantismus daarbij in deszelfs uitwendige betrekking te lijden en te ondergaan had, daaraan is reeds vroeger herinnerd geworden (*), en inwendige bevrediging voor het Catholicismus was weinig voorhanden. De Julijdagen van 1830 verstoorden op nieuw de verwachtingen der hierarchie, en er was een LAMENNAIS noodig, om in » woorden van eenen geloovige » een staatkundig stelsel tot den hemel te verheffen, dat toch altijd met het ongeloof een veel natuurlijker verbond aangaat. Enkele merkwaardige godsdienstige verschijnselen, als die van den boetprediker LACORDAIRE aan de eene en van den smaakvollen abt CHATEL aan de andere zijde, trokken de nieuwsgierigheid der bewoners van *Parijs* tot zich gelijk veel ander meer. Het St. Simonismus kon zich zoo min als deszelfs oudere broeder, het Theophilanthropismus, staande houden, schoon het ook in deszelfs nageboren zoon, het Communismus, tracht te herleven en als een nieuw Evangelie met deszelfs zegeningen de menschheid tracht te bezoeken.

Veel nader dan al deze verschijnselen, liggen tot ons oogmerk de lotgevallen van het *Duitsche Catholicismus* van den nieuweren tijd. Hier vinden wij toch weder een' vasten bodem; want eene veel inniger wederzijdsche werking vindt plaats tusschen de Protestantsche en de Catholijke Kerkgemeenschap bij de Duitschers, dan bij de Franschen. De *Duitsche wetenschap*, zij is dan toch de schoone gemeenschappelijke band van overeenstem-

(*) Voorl. D. VII, bl. 50.

ming bij verschillende confessionele standpunten. Ook tegenstanders, en besliste tegenstanders verstaan elkander in dezelve, en beroepen zich op algemeene grondstellingen. — Ja, het laat zich beweren, dat een wetenschappelijk beschaafd Duitsch Catholijk met een Duitsch Protestant over zekere grondbegrippen veeleer met elkander overeenstemmen kunnen, dan een Duitsch Protestant met een zijner Fransche of Engelsche geloofsbroeders. Aan dezelfde borst der Duitsche wijsbegeerte hebben Protestanten en Catholijken als tweelingbroeders gelegen, schoon ook ieder het ingezogen voedsel anders verarbeidde. Dezelfde tijdperken van ontwikkeling heeft de Catholijke Godgeleerdheid van *Duitschland* doorgelopen, als de Protestantsche. Ook hier ging met het oppervlakkige en negatieve Rationalismus (dat in de Catholijke Kerk dikwerf nog stouter, schoon ook meer verborgen zich bewoog) eene gemoedelijke mystiek hand aan hand; ook hier kreeg het Criticismus, het Idealismus, het Pantheïsmus zijne jongeren. Dezelfde terminologie, dezelfde speculatieve en dialectische wendingen, dezelfde kunstrijke uitleggingen en verklaringen vinden wij hier, waar het geldt het Tridentinum met de rede te doen overeenstemmen, als wij ze bij de Protestanten ten voordeele van de Formula Concordiae aangewend zien. Doch ook het onderzoek der Schrift, de Bijbelsche kritiek en oudheidkunde, zooals zij eens door de Hervorming waren opgewekt geworden, verkregen aan Catholijke geleerden van Duitschen tongval (*) hunne

(*) Daarmede moeten niet de verdiensten van geleerden van andere natiën, als van eenen DE SACY miskend worden.

zorgvuldige verpleging, en de Protestant leerde bij HUG en bij JAHN, bij MÖHLER en FRANS BAADER, gelijk de Catholijk wederom bij SCHLEIERMACHER, bij LUCKE en NEANDER. De geesten moesten wel is waar tegen elkander botsen (om met LUTHER te spreken), maar het bleef niet bij louteren twist, de wetenschap werd door den ernstigen strijd bevorderd en schoon ook de hartstogt gelijk in al het mensche-lijke zich ook hier mede inmengde, zoo werd toch de wederzijdsche achting onder de beteren verhoogd en het wilde vuur van vroegere polemieek uitgedoofd.

Laat mij uit het koor der voortreffelijkste geesten der Duitsch Catholijke Kerk slechts eenige in zoo-verre doen te voorschijn komen, als zij op de geschiedenis van ons Evangelisch Protestantismus nu een zachter dan een sterker licht terugkaatsen. Wij hebben reeds vroeger den naam van JOHAN MICHAËL SAILER genoemd. Omstreeks het midden der vorige eeuw (1751) geboren in een Beijersch dorp (*), de zoon van onbemiddelde ouders, had hij te *Landsberg* in *Opper Beijeren* en daarna bij de Jezuiten te *Ingolstadt* zijne studien volbragt. In de laatste stad en later te *Landshut* maakte hij zich als akademisch leeraar voor de jeugd verdienstelijk, daar hij in zijne voordragten zoowel als in zijne schriften, evenzeer op het gemoed der jongelingen als op hun verstand zocht te werken. Van FÉNELON had hij het geheim van alle levendige Godgeleerdheid geleerd, en dit (geen ijdele zucht naar wonderen) was het, wat hem ook naar LAVATER heentrok (+). Werd LAVATER als ge-

(*) Te *Aresing*, niet ver van *Schrobenhausen*.

(+) Zie de vorige Aanmerking tegen SCHLOSSER'S oordeel.

heim Catholijk uitgekreten, zoo moest SAILER den ketterruikers zijner Kerk als een ketter, en den verlichten van beide partijen als duisterling en dweeper, zoo niet zelfs als huichelaar voorkomen. Aan mishandelingen ontbrak het niet, zelfs de ontzetting van den leerstoel bleef niet achter, doch later zag hij zich door benoeming tot wijbisschop en coadjutor van *Regensburg* en eindelijk door de verheffing op den bisschoppelijken zetel aldaar geëerd. Ook in deze waardigheid bewaarde hij (bij de behoorlijke maat van schranderheid en voorzigtigheid) eene verdraagzame gezindheid ten aanzien van andere belijdenissen. Zijne schriften werden schier nog meer van Protestanten, dan van Catholijken gelezen (*), en schoon ook met regt het sentimentele daarin mag afgekeurd worden, zoo zal men toch ook den waarlijk schoonen, zachtmoedigen zin in dezelve niet willen miskennen.

Eene andere edele persoonlijkheid, meer naar een aesthetisch-gemoedelijk Rationalismus, dan naar het Piëtismus gekeerd, (met wien voorzeker SAILER verwantschap had) stelt zich aan ons daar in den vrijheer IGNATIUS HENDRIK VAN WESSENBERG. Hij is voor ons in dubbel opzigt gewigtig, vooreerst als Christelijk dichter en schrijver der Catholijke Kerk in het gemeen, in welke eigenschap hij ons door zijne klaarheid en inschikkelijkheid, door zijne hartelijke, van alle overspanning verwijderde vroomheid even zoozeer, als door zijne hooge bekendheid met de kunst en zijne rijke geleerdheid bekoort, en eveneens als hooggeplaatst kerkbeambte, waar hij door zijn gedrag jegens *Rome* en zijne werk-

(*) SCHLOSSER t. a. p. S. 285.

zaamheid in een beduidend gedeelte der Catholijke Kerk van *Duitschland* en van *Zwitserland* regt eigenlijk een reformatorisch standpunt binnen zijne Godsdienslgemeenschap inneemt. Het moge hier de geschiktste plaats zijn, ook aan de vaderlandsche betrekkingen met een kort woord te denken (*).

Het Catholijke *Zwitserland* was reeds vóór de Hervorming onder verschillende bisdommen verdeeld geweest, die weder met Duitse, Fransche en Italiaansche aartsbisdommen in hoofdverband stonden (+). Doch kort na de scheuring der Kerk hadden de pausen getracht door oprigting eener vaste nuntiatuur de Zwitserisch-Catholijke Kerk naauwer aan *Rome* te verbinden, tegen welke betrekking echter bij onderscheiden gelegenheden der kantonaalsouvereiniteit vertoogen deed (§). Doch bijzonder vonden na de tweede helft der XVIII^{de} eeuw de vrijere inzigten over kerkordening, zooals zij door JUSTINUS FEBRONIUS waren verbreid geworden en zooals zij onder de regering van JOZEF II in zwang geraakten, ook in *Zwitserland* weêrklank. Op den bisschopsstoel te *Constans* zat

(*) Meer uitvoerig daarover in het geschrift van LODEWIJK SNELL, pragmatische Erzählung der neuern kirchlichen Veränderungen, so wie der progressiven Usurpation der römischen Kurie in der Kathol. Schweiz bis 1830. *Sursee* 1833. — Over WESSENBERG zelven zie men het Denkschrift über das Verfahren des röm. Hofes u. s. w. *Carlsruhe* 1818.

(+) *Chur* en *Constantz* met *Ments*, *Basel* en *Lausanne* met *Besançon*, *Sitten* en *Como* met *Milaan*.

(§) Dus in den Udligenschwiler-handel 1725, waar de raad te *Lucern* eenen hem ongehoorzamen priester (ANDERMATT VAN UDLIGENSCHWIL) afzette en in weerwil van de tusschenkomst van den pauselijken legaat PASSIONEI en de bedreigingen van den ban bij zijn besluit volhardde.

nog bij den aanvang dezer eeuw de verlichte KARL THEODORUS van *Dalberg* (*), vorstprimaat van het Rijnverbond, een man, die door de liberale ondersteuning, welke hij aan de klassieke dichters en kunstenaars der natie van beide geloofsbelijdenissen verleende en door zijne eigene verrigtingen in het gebied der wetenschap eenen hoogen naam in de geschiedenis der letterkunde heeft. Bij aannaderende zwakheid des ouderdoms was het zijn wensch, dat hem in den persoon van zijnen vicaris-generaal, den vrijheer IGNATIUS HENDRIK VAN WESSENBERG, een opvolger worden mogt. Het domkapittel en de groothertog van *Baden* stemden in dezen wensch in; doch toen het eerste hem na gevolgd afsterven van DALBERG tot bestuurder van het bisdom aanwees, weigerde de pauselijke stoel de bekrachtiging, kennelijk om hoogst gewigtige redenen (*ob gravissimas causas*). En wat mogten deze gewigtige redenen zijn? Geene andere, dan zooals zij zich ook in het vervolg vertoonden. WESSENBERG was van dwaalleer verdacht; zijne reformatorische rigting, welke zich in de invoering van Duitsche kerkgezangen, in de instelling van pastorale conferentiën, in vrijere opvatting der kerkleer, der kerkelijke gebruiken en van het kerkbestuur (†) openbaarde, was te *Rome* gehaat, zonder dat men hem toch eene bepaalde ketterij aanwijzen konde. WESSENBERG besloot, zich persoonlijk te *Rome* te verantwoorden. Hij landde aldaar den 18^{den} Julij 1817 aan, en ofschoon de

(*) Hij hield zijn verblijf te *Regensburg*.

(†) Het laatste bijzonder ook ten opzichte van huwelijkszaken, voornamelijk ook van gemengde huwelijken.

heilige vader (volgens de verzekering van CONSALVI) in dezen stap van WESSENBERG » eene goede neiging van zijn gemoed” zag, had dezelve geen ander gevolg, dan dat *Rome* bij zijne weigering volhardde. Juist deze afkeerigheid van WESSENBERG's persoon had in *Zwitserland* reeds in het jaar 1814 tot afscheuring van het bisdom *Constanx* aanleiding gegeven, daar de pauselijke partij de oprigting van een Zwitsersch nationaal bisdom ter spraak bragt; een middel van uitkomst, dat later, schoon ook in anderen zin door de liberale partij aangegrepen werd (op de conferentie te *Baden* 1834), zonder echter tot verwezentliking gekomen te zijn. Het is bekend genoeg, hoe de staatkundige verdeeldheden in het vaderland (sedert 1830) op de kerkelijke mede invloed gehad en een heir van hartstogten in beweging gebragt hebben, dat verwoestend zijne wapenen tegen eigen haardstede keert. Deze verder te vervolgen, mag weinig tot leering, nog minder tot stichting dienen en de tijd is nog niet gekomen, dat de vermelding hiervan voor de onpartijdige beschouwing der geschiedenis rijp is. Er schijnt zich toch eerst een strijd te willen voorbereiden, waarvan niemand het einde ziet. Doch keeren wij van deze onaangename uitzigten tot de edele persoonlijkheid van onzen WESSENBERG terug, zoo is zijne Godgeleerde rigting in enger zin geen scherp uitgedrukte; wij mogten die eenigermate met die van eenen NIEMEIER vergelijken op Protestantschen bodem (*). Wij ontmoeten geen door-

(*) Van den Catholijken kant vindt men dezelfde rigting, zooals zij in WESSENBERG te voorschijn komt, reeds bij WERKMEISTER, DERESER, WANKER en anderen.

gaand dogmatisch grondbeginsel, maar eene door veelzijdige beschaving gelouterde humane gezindheid, die zich dan ook het liefst in den vrijen vorm der poëzij uitdrukt. In dien » zin voor hetgene Goddelijk is, » zooals hij de Godsdienst in zijn gedicht aan dezelve kenteekent, zullen hem nog menige edele gemoederen der Protestantsche en Catholijke Kerk ontmoeten, terwijl juist de verklaring van dezen zin en zijne afleiding uit natuur, openbaring en geschiedenis, van ouds den strijd veroorzaakt heeft en altijd weder op nieuw veroorzaakt (*).

Doch wenden wij ons nu tot eene meer stelselmatige natuur, zoo ontmoeten wij in de Catholijke Kerk eenen GEORGE HERMES, die van het Kantiaansch-Fichtesch standpunt uitgaande, het ondernam de Godgeleerdheid zijner Kerk met de wijsbegeerte te vereenigen. Er is in den nieuwsten tijd van het Hermesianismus ook onder de Protestanten zoo veel spraak geweest, dat wij er niet van tusschen kunnen, ook daarvan een woord te zeggen.

Gelijk zoo menig degelijk geestelijke der Catholijke Kerk, (b. v. een SAILER) zoo kwam ook HERMES (geb. 1775) uit den boerenstand voort. Zijne ouders waren eenvoudige landlieden in het vorstendom *Munster*; in de stad van denzelfden naam kreeg hij zijne academische vorming, reeds vroeg

(*) Ook op het geschiedkundig gebied heeft zich W. nog onlangs door de voorstelling der groote kerkvergaderingen verdienste verworven, ofschoon de scherpere bepaling der begrippen, waarop het aankomt, hier even zoo zeer gemist moge worden, als in het in een ander opzicht voortreffelijk geschrift over de geestdrijverij.

uitmuntende door scherpe verstandsbeschaving, welke zich onder anderen in de oplossing der moeilijkste mathematische vraagstukken deed kennen. Het optreden der kritische wijsbegeerte in *Duitschland*, oefende magtigen invloed uit op zijnen naar klaarheid strevend geest, en door den twijfel heen dacht hij eerst tot de zekerheid van oordeel in menschelijke en Goddelijke dingen te geraken; want eerst over datgene wilde hij zich als over een vast bezit verblijden, wat door dit louteringsproces van onderzoek en twijfel doorgegaan was. Daarbij had hij het vertrouwen, dat juist de regtgeloofige Catholijke leer, zooals het concilie van *Trente* ze vaststelt, dit onderzoek kon doorstaan. Hij wilde niet (naar de wijze der gewone Rationalisten) de Kerkleer vernietigen, ter zijde stellen, ze ook niet eenmaal met opzet verklaren, teregt wijzen en idealiseren, maar haar door de wijsbegeerte den regten, ook door geene echte rede meer haar te ontnemen, grondslag geven. Hij wilde het gezag der Kerk niet ondermijnen, daaraan moest veeleer ieder Catholijk zich onderwerpen; hij wilde slechts in het belang der Catholiciteit aanwijzen, dat datgene wat op uitwendig gezag geloofd werd, ook deszelfs goeden inwendigen grond had, zooals het reeds vóór hem, schoon ook op andere wijze, de geestrijksten onder de scholastieken beproefd hadden. » Het twijfelzinnig bewijs is hem de wortel en voorwaarde van het vroom geloof, gelijk het vroom geloof de wortel en voorwaarde van alle deugd.” Met het jaar 1807 aanvaardde HERMES zijn professoraat in de dogmatiek te *Munster*, waar hij door de klaarheid zijner voordragten ingang vond, doch ook bereids met de gebroeders

vrijheeren VAN DROSTE-VISCHERING wegens grondstellingen het kerkelijk regt betreffende in onmin kwam, hetwelk niet zonder invloed op zijn toekomstig lot gebleven is. Met zijne beroeping in het jaar 1819 aan de nieuw opgerigte universiteit *Bonn*, breidde zich de kring zijner werkzaamheid uit, en met deze uitbreiding ontwikkelde zich de strijd in het groot. Het mag zijn, dat HERMES met een al te groot vertrouwen, dat aan eigenzinnigheid en zelfgenoegzaamheid grensde, zijn stelsel verdedigde, en dat hem van eene wetenschappelijke zijde regt geschiedde, wanneer het onhoudbare van zijn stelsel en het niet overeenstemmende van hetzelfde met de Catholijke orthodoxie ten volle aangewezen werd. Doch waren het alleen de wapenen der wetenschap geweest, waarmede de tegenstanders op hem aanvielen? Zoo min SAILER en WESSENBERG, ieder op zijn standpunt, de verdenking van kwaadwilligen ontgingen, even zoo min HERMES. Hoe verder zich onder de jongere Godgeleerden, voornamelijk in de Rijnstreken, het Hermesianismus verbreidde, des te bezorgder toonde zich de hierarchische partij, welke het dan ook gelukte een pauselijk brevet uit te werken, (26 Sept. 1835) waarin de leerstellingen van HERMES veroordeeld werden, nadat haar uitvinder reeds gestorven was (1831) (*).

(*) Merkwaardig, dat kort te voren (Dec. 1834) de pauselijke stoel eene andere leer veroordeeld had, welke juist het tegendeel van HERMES was. Ging namelijk deze van eene algemeene bewijsbaarheid der Catholijke leerstellingen uit, zoo beweerde de Catholijke hoogleeraar BAUTAIN te *Straasburg*, dat die leerstellingen zich niet bewijzen, maar slechts gelooven laten. De bisschop van *Straasburg* verklaagde hem te *Rome*, en dit, dat

Terwijl HERMES van den twijfel uitgaande tot de waarheid door te dringen voor het eenige zekere middel hield, zoo ontbrak het de Catholijke Kerk van *Duitschland* ook niet aan Godgeleerden, die meer positief met speculatieven geest zich midden in den geloofsinhoud verplaatsten en van daar uit deszelfs waarheid en onomstootelijkheid, tegenover het Protestantismus, zochten te bewijzen. Zulk een gedrag scheen voor *Rome* minder gevaarlijk. Veeleer mogt het Protestantismus daardoor uit den slaap opgeroepen en tot duchtigen strijd opgewekt worden. Wij noemen hier JOHAN ADAM MÖHLER, die voor de Catholijke Kerk datgene geworden is, wat SCHLEIERMACHER voor de Protestantsche, voorzeker daardoor, dat hij zelf van SCHLEIERMACHER, van SCHELLING en HEGEL een goed deel zich eigenmaakte en het tot Catholijke oogmerken aanwendde. Den ouden geloofsstrijd op den grondslag der wederzijd-sche belijdenisschriften, riep hij als hoogleeraar der Catholijke faculteit te *Tubingen* (*) door zijne symboliek (*Ments* 1832) te voorschijn, en door de voorstelling van groote kerkelijke levensbeelden uit de oude Catholijke Kerk, als van eenen ATHANASIUS, van eenen ANSELMUS, zocht hij den zin voor het dieper speculatief onderzoek op het gebied des geloofs, in verband met het kerkelijk algemeen ge-

even zoo min eene onbewijsbare Godsdienst hebben wilde, als eene eerst te bewijzene, veroordeelde insgelijks; vergel. hierover en over het Hermesianismus RHEINWALD's Repertorium, XXXII—XXXIV.

(*) MÖHLER is geboren 1796 in de nabijheid van *Mergentheim*. Hij stierf, nadat hij onderscheiden andere eervolle beroepingen afgeslagen had, als professor en domdeken te *Wurzburg* den 12 April 1838.

voelen, onder de jongere Catholijke geestelijken op te wekken. Wat de nieuwste Catholijk-theologische wetenschap levenskrachtig in zich heeft, heeft zij grootendeels aan de opwekking van dezen maar al te vroeg der wetenschap ontrukten man te danken. De verrigtingen van gelijkgezinden te beoordeelen, behoort hier niet tot onze taak (*). Maar om ook nog eene persoonlijkheid te noemen, die wel verre van op de eene of andere wijze tot het Protestantismus te naderen, veeleer den strijd tegen hetzelfde, zoowel als tegen de vrijzinnige rigtingen binnen de Catholijke Kerk met vastberadenheid, met hevigen hartstogt, doch onbetwistbaar met geest, met Duitsch vuur en leven gevoerd heeft, herinner ik aan GÖRRES. In hem zien wij het hiërarchisch-Catholijk beginsel der middeleeuw persoonlijk geworden voor de XIX^{de} eeuw, of in weêrwil van dezelve. Niet het vaststaande, in zooverre wij dit ons als tegenstelling tot de vooruitgangen van het Protestantismus denken, is door hem daargesteld (dergelijke vertegenwoordigers lieten zich gemakkelijk vinden), maar *zijn* Catholicismus is een altijd wakker, werkzaam, doorzettend, ophitsend, ja regt eigenlijk een revolutionair Catholicismus, gelijk dat van eenen LAMENNAIS. Zoo ergens, dan laat zich in het voorbeeld van deze beide verhitte

(*) Als uitstekend verstand onder de Catholijken verdient FRANS BAADER, geb. 1765 te *Munchen*, en hoogleeraar in de dogmatiek aldaar, genoemd te worden, die, door langdurige studiën in de natuurwetenschappen ingewijd, en oorspronkelijk tot geneesheer bestemd, het Catholicismus van uit het standpunt der Schellingiaansche wijsbegeerte speculatief zocht te staven en het Naturalismus met het Spiritualismus door het teruggaan tot eene aloude verlorene germaansche wijsheid zocht te verzoenen.

hoofden aanwijzen, dat de beschuldiging van het revolutionaire, welke men het Protestantismus doet, kinderachtig is in vergelijking van zulke krachten, welke de Roomsche Kerk te allen tijde voortgebragt heeft. Wat intusschen bij LAMENNAIS voor een goed gedeelte Fransche declamatie is, dat is bij GÖRRES innerlijkst levensbeginsel. GÖRRES is een kind der revolutie. Uit Coblentz geboortig (1776), schitterde hij reeds als jongeling als redenaar in de Jacobijnenklubs en stelde zich aan het hoofd der staatkundige bewegingen. Zijn inwendig leven wortelde in de natuurfilozofie, in de kunst was hij romantiker, hij leefde en zweefde in de beschouwingen der middeleeuw. Ook de mythen van het Oosten hielden zijnen grondig onderzoekenden geest bezig. Zoo was hij, ofschoon aan het stelsel van het revolutionaire *Frankrijk* overgegeven, een vijand van al het oppervlakkige en ijdele, tot de mystiek geneigd en van harten Duitsch. Nadat hij een reeks van jaren in den Rijschen Mercurius op de staatkundige gezindheid van *Europa* krachtig gewerkt had, verscheen ten tijde der Restauratie zijn berucht geschrift: » *Duitschland* en de revolutie, » hetwelk hem vervolgingen op den hals haalde. Als vlugteling hield hij zich een tijd lang in *Zwitserland*, te *Straasburg*, te *Frankfort aan den Main* op, tot hij eindelijk in het jaar 1827 eene aanstelling als hoogleeraar in de geschiedenis aan de nieuwe universiteit te *Munchen* verkreeg. Zoo veel vooringenomenheid GÖRRES allerwege voor de omwenteling toonde, zoo groot was zijn tegenzin tegen de kerkelijke Hervorming in de XVI^{de} eeuw, welke hij een tweeden zondenval noemde. In de

minachting dezer groote wereldgeschiedkundige daadzaken stemde hij met F. SCHLEGEL, AD. MULLER en de aanhangers der romantische school overeen, en zoo liet zich dan ook verwachten, dat toen de strijd wegens de gemengde huwelijken uitbrak tusschen den koning van *Pruisen* en den aartsbischof van *Keulen*, GÖRRES aan de wereldlijke Protestantische magt, welke hem juist als wereldlijk en protestantsch evenzeer gehaat was, den handschoen tot den strijd toewierp (*). De strijd zelf is nog in te versche herinnering, dan dat dezelve hier behoeft verhaald te worden. Dat dezelve eene nieuwe spanning in de gemoederen gebragt en de gedroomde spoedige ineensmelting der belijdenissen tot ééne kudde voor vele tientallen van jaren achteruitgezet heeft, valt iedereen in het oog. En ware het hierin bij ons anders in *Zwitserland*, dan in *Duitschland*? voornamelijk sedert de kloostergeschiedenis en de nieuw opgeworpen Jesuitenvraag? Moet men het betreuren of zich geluk wenschen, dat Catholicismus en Protestantismus, welke in de tijden der vroegere verlichting in het ééne Indifferentismus bereid schenen samen te vloeijen (+), thans weder scherper dan ooit tegenover elkander staan? Ik geloof tot beiden is grond voorhanden. Te betreuren is altijd de blinde hartsogt, waar en hoe zij zich beweegt, op Catholijken of op Protestantischen bodem, te betreuren nog meer de verblinding, welke in huichelachtige gezindheid God den eeuwigen Regter meent te

(*) In zijnen Athanasius. *Regensburg* 1838.

(+) Men leze b. v. de Sanguinischen Hoffnungen bij WITSCHEL in seiner Epistel an die Christen (Anhang zum Morgen- und Abendopfer.)

bedriegen, wanneer zij, om het even, of achter het masker van geestelijken ijver of achter dat der liberaliteit, wereldsche lusten en egoïstische bedoelingen verbergt, en in zooverre moge er voorzeker betreurenswaardigs genoeg bestaan. Maar geluk wenschen mogen wij ons ook van de andere zijde, dat de *godsdienstige overtuiging* weder mede een gewigt uitmaakt in den politiek der staten en in de staatkundige gezindheid van ieder in het bijzonder. Hoe meer het geheel afstand doen van al het godsdienstige aan de eene zijde tot den heerschenden toon worden wil, des te welkomer moet ons aan den anderen kant iedere krachtige uitdrukking van vroomheid zijn, waar deze werkelijk als daadzaak voorhanden is; zij zal ons welkom zijn ook in haren scherp uitgedruktten vorm, met hare hoeken en kanten, welke haar voor wegvloeijen bewaren, en schoon het ook te wenschen ware, dat, waar het de hoogste goederen der menschheid geldt, Catholijken en Protestanten zich vereenigden, om het eene te redden wat noodig is, zoo begrijpen wij toch ook weder, dat de overeenstemming omtrent dit eene zich niet zoo ligt laat bewerkstelligen. Gelijk wij overigens binnen het Protestantismus onderscheiden den bloot ontkennenden en protesterenden van den positieven Evangelischen vorm van hetzelfde, zoo weten wij ook wel te scheiden het Ultramontanismus van het Catholicismus van eenen SAILER en WESSENBERG, en de Godgeleerdheid van eenen MÖHLER van de klooster- en Jezuïten-godgeleerdheid, zooals men die nog menigmaal in de Catholijke wereld aantreft. Slechts houde het Catholicismus op, op deszelfs *éénheid* te pogchen. Waar is dan deze geroemde eenheid? Wij wen-

schen het Catholicismus geluk, dat het niet op die wijze daar is; want wat zal de doode vorm? Waar een geestelijk leven zich beweegt en vertoont, daar neemt het zijne verschillendste gedaanten aan, en juist datgene, wat onder velerlei gedaante ons ook in de Catholijke Kerk te gemoet getreden is, bewaart haar voor bederf en ondergang. Of het het Catholicismus ooit gelukken zal, eene Kerk daar te stellen, zonder paus, of zonder deze afhankelijkheid van hem? of (gelijk velen er op uit zijn) de invoering van het huwelijk der priesters, van de Duitsche mis zich wel verdragen moge met de overige leerstellingen en instellingen der Kerk, zonder dat deze zelfs in haren dieperen grond geschokt worden? of het ooit tot een Duitsch-Catholijke, tot eene Zwitsersche, Gallikaansche nationale Kerk enz. komen zal? wagen wij niet te beslissen. Wij weten toch niet, wat er van onze Protestantsche Kerk nog worden zal. Doch dit durven wij even zoo min te beweren, dat de Catholijke Kerk hare hervorming noodwendig weder bij de XVI^{de} eeuw aanvangen en het gansche proces doorloopen moet, hetwelk wij doorloopen hebben; zoo min *wij* aan de andere zijde vreezen, door het Catholicismus verslonden te worden of neiging toonen, om tot hetzelfde, gelijk het is, terug te keeren. Vergeten wij toch niet, dat de Catholijke Kerk, (zij moge het belijden of niet) van de Hervorming ook haar aandeel gekregen, en dat haar het Protestantismus in vele opzigten tot reiniging gediend heeft, terwijl wij even zoo openhartig bekennen, dat wij met ons Protestantismus nog niet ten einde zijn en nog door veel strijd heen moeten, waarbij ons ook de ondervinding der zusterkerk te stade komen zal.

Wij hebben vroeger van enkelen gesproken, die van de Protestantische Kerk overgegaan zijn tot de Catholieke. De nieuwere tijd heeft ook weder den overgang niet slechts van enkele vrome mannen, (van eenen GOSSNER en HENNHÖFER) maar van geheele gemeenten (als die van *Muhlhausen*) tot het Protestantismus beleefd. Steeds blijven dit afzonderlijke verschijnselen. Het ware eene zeer werktuigelijke voorstelling, wanneer wij meenden dat het slechts op den een of anderen weg eindelijk tot een doel komen konde, of dat de Catholijken protestantsch of de Protestanten catholiek werden, alzoo, dat het een in het ander zich oploste. Geenszins. Wij denken ons veeleer de zaak eenvoudig zoo. Twee magten zijn ons beiden gegeven, het *Evangelie* en de *Kerk*. Door het *Evangelie* is de Kerk gegrond geworden, en door de Kerk moest het *Evangelie* bewaard, verbreid, en bij het frissche leven behouden worden. Doch de tijd heeft het geleerd, dat onder den geweldigen bouw der Kerk het *Evangelie* meer en meer verstikt en door Roomsche tirannij vertreden werd. Daar stelde de Hervorming der XVI^{de} eeuw het *Evangelie* weder in deszelfs reinheid daar, zoover het haar van God vergund was; maar eene Kerk heeft de Hervorming niet daargesteld, en nog vragen heden velen, waar is zij dan, de Evangelische Kerk? waar zijn hare bepaalde wetten en vormen? waar hare zichtbare grenzen? waar hare ordening? hare eenheid? Het is waar, eene gereede Kerk kunnen wij niet aanwijzen, naauwelijks het plan en de grondteekening tot zoodanig eene. Doch moeten wij daarom van buiten verwachten, wat zich slechts van binnen voortbrengen kan? Wij

willen eene *Evangelische* Kerk, en slechts wat uit Evangelischen geest, uit den geest der blijde boodschap van de genade Gods in CHRISTUS afstamt, kan ons helpen. Tegenover al wat niet Evangelisch is gedragen wij ons voortdurend *protestantsch*, hoe vermetel het ook steeds op den naam van Catholijk aanspraak maken mag. Maar in zooverre het Evangelie verkondigd worden moet aan alle creaturen, belijden ook wij de *Catholijke* Kerk, welke daar is eene gemeenschap der heiligen. Zal *die* Kerk, welke zich tot hiertoe uitsluitend de Catholijke Kerk genoemd heeft, het Roomsche laten vallen, zal zij niet langer vragen: wat leert *Rome*? maar teruggaan tot den grond des Evangelies (*), en van uit *dezen* grond zich vernieuwen in den geest (beter dan het te *Trente* geschied is, daar de heilige Geest toch ook somwijlen in het valies van *Rome* overkwam), zoo behoeft zij niet den omweg te maken door de dikwijls woeste heiden onzer oudere Protestant-sche Godgeleerdheid, om dan eene waarlijk *Hervormde* te heeten. God zal haar den weg wel verkorten en dan kunnen wij zien, of wij lust hebben, in het grondig gereinigd huis, waaruit de pauselijke zuurdeeg uitgeveegd is geworden, weder in te trekken.

Zal omgekeerd onze Protestantsche Kerk vasthouden aan den grond, die gelegd is, zal zij nevens het negatief en kritisch element, dat haar

(*) In dezen zin wilde MARTIN BOOS Catholijk zijn; vergel. zijne eigene levensbeschrijving door GOSSNER uitgegeven. *Leipz.* 1836 — Desgelijks heeft de abt HELSEN te *Brussel* de Apostolisch-Catholijke Kerk vermaand, zich van den Roomschen Antichrist tot CHRISTUS te wenden; zie evang. Kirchenz. 1833. No. 101.

noodzakelijk is, ook het positieve aankweken, nie eenzijdig door bloot weten, maar door vorming van degelijke karakters; door krachtig werken, door trouw bijeenhouden in het geloof en in de liefde; zoo zal haar God uit den vormloozen, weggesmolten toestand steeds meer aan een *ligchaam* helpen, hetwelk aan den in hetzelfde wonenden Geest beantwoordt, en de onzichtbare Kerk zal eene steeds waardige zichtbare uitdrukking vinden. Met één woord: Hoe Evangelischer de Catholijke Kerk wordt, en hoe kerkelijker (in den waren zin Catholijker) de Evangelische Kerk, des te meer zullen beide Kerken slechts op omgekeerde wijze van ontwikkeling het doel van hare volkomenheid tegenstreven. Maar zal dit geschieden? Zal en kan de Catholijke Kerk, zoover wij ze nu eenmaal kennen, ooit ophouden eene Roomsch-Catholijke te zijn? zal zij den Bijbel het volk in handen geven? Heeft omgekeerd de Protestantsche Kerk hoop op eene spoedige verblijdende herschepping van haar wezen naar buiten? Dat zijn vragen, welker beantwoording niet bij ons staat. Wij willen ze niet volstrekt bevestigen, niet volstrekt ontkennen; het allerm minst van uitwendige magt iets verwachten of zelfs met geweld verkrijgen. Of dan eindelijk die inwendig geëvangéliseerde Catholijke Kerk en deze inwendig georganiseerde Protestantsche Kerk ooit in ééne zamenvloeijen en zoo daadzakelijk *ééne* kudde onder *éénen* herder daarstellen zullen? wie kan daaromtrent iets gissen, laat staan bepalen, zonder in het rijk van chiliastische droomen te verdolen? Intusschen schijnt het Gods oogmerk, beide Kerken naast elkander zich te laten voortontwikke-

len, en wel niet zoo, als ware die louter tarw, de andere louter onkruid; doch zoo, dat ieder genoeg te doen heeft, om het onkruid van zich af te weren, om het even of het op eigen bodem ontspruit, of uit de naburige tuin overgroeit. Alleen dat valsche ijver evenzoo verwijderd blijve, als valsche toegevendheid en onverschilligheid. Nooit is een bestendig opmerken op de schreden des tegenstanders noodzakelijker geweest, dan thans, nooit het » zie, wie gij vertrouwt » meer op zijn plaats. Maar niet de hitte doet het, niet de ruwe polemieek van den ouden tijd en nog minder de navolging van datgene, wat wij in den tegenstander veroordeelen. Wij willen geen Protestantschen paus en geene Protestantsche Jezuiten, ook wanneer wij daardoor van de Roomsche los werden. *Evangelische* Protestanten willen wij blijven, vast gegrond op het Woord, dat CHRISTUS en de Apostelen als een vast en een levendig woord ons verkondigd hebben, maar ook vrij van alle menschelijk gezag. Wij willen, zoo veel aan ons ligt, vrede houden met alle menschen, geen strijd zoeken, maar daarvoor ook niet uit den weg gaan, waar de trouw dien vereischt; want ter verantwoording willen wij ons op iederen tijd gereed houden. Verre zij het van ons te zeggen, dat de Geest Gods de oude Kerk geheel en al heeft verlaten, wij willen ons veeleer verblijden over het goede, dat ook daar in de stilte rijpt en dat schoon ook niet *door Rome* toch *in weêrwil van Rome* zich den weg baant. In hoeverre dit geschiedt, mogen diegenen beter beoordeelen, die in uitwendig verband met die Kerk leven, en eene nog nadere roeping hebben dan wij, om haren

geest te verstaan en uit te leggen. Doch dat God het met onze *Evangelische* Kerk wel meent en met haar zij, daarvan willen *wij* ons steeds verheugder overtuigen, zonder anderen den zegen te benijden, waarop zij zich beroemen.

Wij willen ons den blik niet laten verdonkeren, ook waar het er donker uitziet; het heeft er nog donkerder uitgezien in de tijden van den dertigjarigen krijg en van KAREL I in *Engeland*, nog donkerder in ander opzigt ten tijde der Fransche omwenteling. Door al deze stormen is het Protestantismus heengegaan en heeft zegepralend steeds weder het hoofd opgeheven boven de magt van het bijgeloof. Wel verre van zich een juk te laten opleggen door *Rome*, zijn veeleer van daar de polsslagen uitgegaan, welke ook in het Catholicismus nieuw leven bragten, en terwijl zich binnen deszelfs muren zelfs een nieuw Pausdom heeft willen opdoen, zoo heeft het zich daarvan steeds weten te ontdoen. Het heeft, voortgekomen uit de *Hervorming*, zich verwijderd gehouden van alle *omwenteling*, God gegeven wat Gods en den keizer wat des keizers is; heeft staat en familie als Goddelijke verordeningen geacht en in dezelve weder de *persoonlijkheid* in hare waarde, in hare regten erkend en haar eeuwig gewigt boven alles in het oog gehouden. Daardoor heeft het zich van despotismus van allerlei kleur, van Jezuitische, zoowel als van daemagogische tirannij verwijderd gehouden. Waar het ooit afgedwaald is van zijne bestemming, daar heeft het God door zware beproevingen weder tot bezinning doen komen, en juist daartoe is deszelfs rijke geschiedenis in de jaarboeken opgeteekend, opdat wij door dezelve

ons laten leeren, waarschuwen, versterken en opbeuren, al naar het noodig is. Moge God verder deszelfs voorspoedige ontwikkeling bevorderen!

En zoo treed ik dan af van deze plaats, met het bewustzijn, dat ik al het mogelijke in opregtheid beproefd heb, en met den wensch, iets van datgene bereikt te hebben, wat ik mij voorstelde.

EINDE VAN HET TIENDE EN LAATSTE DEEL.

R E G I S T E R.

A.

AARTSBISSCHOPPEN, (4) Dl. I, blz. 45. Roomsche, 52 vv.

ABBT, (THOMAS) over ascetische schriften, IV, 187.
VIII, 85.

ABRAHAM A SANTA CLARA, VI, 205.

ABYSSINIË, (Zending in) IV, 338.

ADRIAAN VI, (Paus) II, 60 vv.

AEBLI, landambtman van *Glarus*, II, 286.

AFLAAT, I, 72, 74, 88, 271 vv.

AGRICOLA, (JOH.) IV, 11.

AILLY, (D') I, 173.

ALBA, III, 100, 242, 249, 256, 259, 276. IV, 436.

ALBRECHT van *Maintz*, I, 273.

ALBRET, (JEANNE D') III, 106, 109, 116. LACRETELLE
over haar, 116.

ALEMBERT, (D') Encyclopedist, VII, 297 v.

- ALEXANDER, bisschop van *Jeruzalem*, X, 232.
 ————— V. I, 169.
 ————— VI. I, 89.
 ————— VII. V, 173.
- ALLEGRI, (G.) *Miserere*, VI, 333.
- ALLEMANNI, (LODEWIJK) I, 182, 187.
- AMBOISE, (Vrede van) III, 94.
 ————— (Zamenzwering van) III, 76.
- AMERBACH, II, 268.
- AMMON, VI, 165. *Strijd met SCHLEIERMACHER*.
- AMSDORF, (NIK.) II, 207. IV, 11.
- AMYRALDUS, (H.) V, 352 v.
- ANCILLON, over de Fransche uitgewekenen, V, 157 vv.
- ANDRÉ, (Maarschalk van St.) III, 84, 92.
- ANDRÆ, (JAK.) IV, 32.
 ————— (JOH. VAL.) IV, 194 vv. 413.
- ANGLIKAANSCH Kerk, V, 376 vv. X, 221 vv.
- ANJOU, (HENDRIK VAN) III, 138.
- ANNA, (Schedel der heilige) II, 21.
- ANNONE, (HIERON. D') VII, 261 v. VIII, 278.
- ANSELMUS (VAL.) en zijne vrouw, in *Bern*, II, 109.
- ANTONIERS, (Sekte der) X, 256.
- APOLOGETIEK des Christendoms, VI, 299 v. in de
 XVIII^{de} eeuw, door NEWTON, EULER en HALLER,
 VIII, 109 vv.
- APOSTELEN VAN JEZUS, I, 32.
- ARMINIUS, IV, 66 vv. 259.
- ARMINIANEN zie Remonstranten.
- ARNAULD, (A.) VI, 141 v.
- ARND, (JOH.) IV, 170 vv. 275. — Met betrekking
 tot SALES 373. — Met betrekking tot SCRIVER, V, 259.
- ARNDT, (E. M.) X, 139 vv. vergelijk ASSMANN.
- ARNOLD VAN BRESCIA, zie BRESCIA.
 ————— (J. G.) voorstander der Mystieken, VI, 104 vv.
- ARTIKELLEN, (De 39) III, 232.
- ASCETEN, IV, 169.
- ASSMANN, (Zie ARNDT) VII, 218 v.

- AUGSBURG, (Rijksdag te) en confessie, II, 293 vv.
 AUGSBURGSCHÉ Godsdienstvrede, III, 45.
 AUGUSTINUS, (Heilige) I, 44, 103. IV, 6.
 AUTO-DA-FÉ, III, 216 vv.
 AVIGNON, (Verplaatsing van den pauselijken zetel naar) I, 87.
 AVILA, (JUAN DE) Apostel van *Andalusiën*, III, 207.
 AVONDMAAL, zie Sakramenten.

B.

- BACO, (FRANS) IV, 229 vv. 271, 274.
 BAERWALDER VERDRAG, V, 57.
 BAHRT, (K. F.) Neoloog, VIII, 98. Betrekking tot
 SEMLER, 105 vv. Tot LAVATER, 339. Door GÖTHE
 uitgejouwd, VIII, 101. X, 26.
 BALLINGSLIED VAN SCHAITBERGER, VII, 85.
 ————— VAN RUBERT SCHWEIGER, VII, 86.
 BAN, I, 69. II, 273 vv.
 BARCLAY, (ROB.) een kwaker, VI, 22.
 BARKERS, (DE) (blaffers), X, 224.
 BARLETTA, kluchtige prediker, I, 128.
 BARRIKADEN, (DE) III, 158.
 BARTHOLOMEUSNACHT, III, 119.
 BASEDOW, (J. B.) VII, 115. VIII, 66. Zijne werk-
 zaamheid als opvoeder, 68 vv. GÖTHE over hem,
 80. Aanm., IX, 221.
 BASSI, (MATTEO DE) stichter der Capucijner orde,
 IV, 307.
 BAUER, (BRUNO) X, 182.
 BAYLE, (PETRUS) VI, 291 vv.
 BAZEL, (Kerkvergadering te) in de XV^{de} eeuw,
 I, 181—188. Stichting der hoogeschool door PIUS II.
 189, 194. II, 25, 68 v. Begin der Hervorming,
 112 vv. Verdere ontwikkeling der Hervorming,
 240 vv. 246 vv. Piëtisten en Separatisten aldaar,
 VII, 255 vv. Vereenigingspunt der Duitsche maat-
 schappij, VIII, 208 vv. De Hernhutters aldaar, 278.
 Kerk en hoogeschool in den nieuwsten tijd, X, 245 vv.

- BAZELSCHE LANDLIEDEN, (Opstand der) II, 178.
 BECKER, (BALTHASAR) VI, 253, tegen de heksenpro-
 cessen, 312 v.
 BEDELORDEN, I, 78, met de Methodisten vergeleken,
 VIII, 309.
 BEDEVAARTEN, I, 133.
 BEELDEN, II, 95, 98, 237.
 BEELDENSTORMERS, II, 246, 248, 263, 323. III, 234
 vv. 340.
 BEGIJNEN, (*Begharden*) I, 153 v.
 BEKER, (Onthouding van den) I, 115.
 BENEDICTIJNERS, I, 48.
 BENGEL, (J. A.) VIII, 183 vv. — Zijne apokalyptische
 nasporingen, 193. — Zijn huwelijk en opvoeding,
 200 v. — Tegen ZINZENDORF, 252 vv.
 BERLEBURGER BIJBEL, VII, 246.
 BERNHARD, hertog van *Weimar*, V, 56, 75, 86,
 99 vv.
 BERQUIN, (LODEWIJK) II, 234. III, 51.
 BEZA, (THEODORUS) II, 371, 374. III, 85, 311.
 BIEL, (Hervorming te) II, 120.
 BILDERDIJK, (WILLEM) Nederlandsch geleerde, X, 213.
 BILNEY, (THOM.) III, 304 vv.
 BLOEDBRUILOFT, III, 124, 136.
 BLOEDRAAD, in de Nederlanden, III, 251.
 BLOUNT, (KAREL) VI, 286.
 BODENSTEIN, zie CARLSTADT.
 BOEKDRUKKUNST, (Uitvinding der) I, 201.
 BOERENKRIJG, II, 152—157.
 BOGATZKY, (K. H. VAN) geestelijk liederendichter, VII,
 196 vv.
 BOGERMAN, op de Dordrechtsche Synode, IV, 72.
 BOHEEMSCHE KRIJG en deszelfs gevolgen, V, 15 vv.
 BÖHM, (JAK.) IV, 103, 132 vv., 275.
 BOLINGBROKE, Deïst VII, 284 vv.
 BONIFACIUS VIII. I, 73.
 BOONENLIED, (Het) II, 24.

- BORA, (CATHARINA VAN) LUTHER's echtgenoot, II, 206 vv.
- BORELY, (AMBR.) V, 143 vv.
- BORROMEO, (K.) aartsbisschop van *Milaan*, IV, 320, 349.
Zijn leven, 359 vv. Zijn werkzaamheid in Catholijk
Zwitserland, 363 v. Aanslag der Humiliaten, 366.
- BOSSUET, (J. B.) VI, 120 vv. — Met betrekking tot
LEIBNITZ, 130 vv. Tot FÉNÉLON, 189.
- BOURBONS, IV, 75, 155.
- BOURG, (ANNAS DU) III, 63 vv.
- BOURIGNON, (ANTOINETTE) VI, 53 vv.
- BOUTHILLIER DE RANCÉ en de Trappisten, VI, 203 v.
- BOUWKUNST, (de heilige) II, 322.
- BOYLE, (ROB.) VI, 301 vv.
- BRECKLING, (FREDERIK) Dweeper, VI, 85.
- BRESCIA, (ANGELA VAN) stichtster der Urselinen, IV,
319 v.
- BRESCIA, (ARNOLD VAN) I, 150.
- BROEDERGEMEENTE, (Evangelische) (ZINZENDORF), VII,
117. VIII, 213 vv., 269 vv. — In *Zwitserland* en
Bazel, 278. — In betrekking tot de Methodisten,
306 v. IX, 260.
- BROODVERANDERING, I, 112. II, 144.
- BRUGGLERSEKTE in *Bern*, VII, 274 v.
- BRUIJS, (PETER DE) I, 151.
- BUCER, (MARTIJN) II, 341, 375. III, 295.
- BUGENHAGEN, (JOH.) (Pomeranus,) II, 37, 207, 224, 348.
- BUCKINGHAM, (DR.) III, 304.
- BULLE UNIGENITUS, (Constitutie), (twisten over de)
X, 269.
- BULLINGER, (HENDRIK) II, 340.
- BURGISSER, (LEODEGAR) abt van *St. Gallen*, VII, 51.
- BUSKRUIDVERRAAD, III, 362.
- BIJBEL, (Overzetting van den) I, 322 vv. — Grond
van het Protestantismus, II, 299. IV, 5, 101, 122,
148, 175, 250, 273, 297, 304. V, 362 v. VI,
23, 51. Kritiek van denzelfden, VI, 265. VIII,
3 vv. Deszelfs betrekking tot het Christendom,

VIII, 51. Verschillende gedachten omtrent denzelven, van BAHRDT: 103, van EULER: 114, van SWEDENBORG: 326. HERDER: IX, 58 vv. KANT: 115 vv. REINHARD: 150 vv. KLEUKER: 288 vv. STOLBERG: X, 88. Studie van denzelven, 191.

C.

- CAJETANUS, (Kardinaal) I, 282.
 CALAS, (JEAN) VII, 34 v.
 CALIXTUS, (ULR.) V, 269 vv.
 ——— (GEORGE) V, 208 vv.
 CALIXTIJNEN of Utraquisten, I, 180. V, 15.
 CALVIJN, II, 351, 355 vv. 386. III, 33, 55, 311, 382. IV, 8, 20, 100.
 CALVINISMUS, II, 363 vv. III, 21 vv.
 CAMISARDEN in *Frankrijk*, VII, 15 vv. Hunne betrekking tot het Protestantismus, 23 vv.
 CAMPE, VII, 115. IX, 221, — als paedagoog, 230 vv.
 CANONISATIE, I, 75.
 CAPADOSE, (A) X, 213.
 CAPELLUS, (LODEWIJK) V, 353, 357.
 CAPITO, (WOLFG. F.) II, 28 v.
 CARAFFA, (PETRUS VAN) IV, 309 v.
 CARLSTADT, (ANDREAS BODENSTEIN) I, 290, 301. II, 39, 57, 146.
 CARPZOVIVS, (JOH.) V, 304 v.
 CARTESIUS, (R) VI, 262 vv. DE SACY over hem, VI, 265, Aanm.
 CASTELLIO, (SEBAST.) II, 368.
 CATECHISMUS, (Heidelbergsche) IV, 24. VII, 58 v.
 ——— (Racoviensis) IV, 294.
 CATHOLICISMUS, I, 90 vv. Tegenover het Protestantismus, II, 305 vv. Na de Hervorming, IV, 302. Met betrekking tot het Protestantismus, 366 vv. In *Frankrijk*, VI, 118. Nieuwste geschiedenis van hetzelfde, X, 268 vv.
 CAVALIER, (JOH.) aanvoerder der Camisarden, VII, 14, 20.

- CEVENNENKRIJG, zie Camisarden.
- CHALMERS, (Dr.) uitgang uit de Staatskerk in *Schotland*, X, 235, Aanm.
- CHARTA MAGNA, III, 284.
- CHATEAUBRIAND, X, 285.
- CHEMNITZ, over GUSTAAF ADOLF, V, 88 vv.
- CHRISTENDOMSGENOOFSCHAP, (Duitsch) zie URLSPERGER.
- CHRISTIAAN van *Brunswijk*, V, 36 v.
- IV, koning van *Denemarken*, V, 38, 60.
- CHRISTINA van *Zweden*, V, 51, 93. Haar overgang tot de Catholijke Kerk, 172 vv.
- CHRISTUS, als Godsdienststichter, I, 30.
- CHRODEGANGUS van *Metz*, stichter der koorheeren, I, 79.
- CLAUDIUS, (MATTHIAS) IX, 25, 279 vv.
- CLAUSEN, X, 219 v.
- CLEMENS VII. II, 63, 227, 342, 375. III, 286.
- VIII. III, 191.
- XIV. (GANGANELLI) X, 272.
- CLEMENT, (JAK.) III, 163 v.
- CLESEL, (M.) V, 12, 21.
- COCK, (DE) predikant in *Nederland*, X, 214 v.
- COCK, (JOH.) (COCCEJUS) VI, 320.
- COELIBAAT der geestelijken, I, 81.
- COLIGNY, (FRANS VAN) III, 62.
- Admiraal III, 80, 103, 110, 113, 119.
- COLLEGIA PIËTATIS, V, 284.
- COLLINS, (A.) VI, 289.
- COMBE, (F. DE LA) VI, 173 vv.
- COMENSKY, (COMENIUS) IV, 394. VI, 355 vv. SCHWARZ over hem, 360.
- CONCORDATEN, X, 284, 287.
- CONDÉ, III, 90, 101, 103, 108, 124, 145, 150, 199. V, 107, 120.
- CONFESSIËN, (De) II, 294 vv.
- CONFESSIO HELVETICA, II, 365. IV, 65.
- CONFUTATIE (wederlegging) der Augsburgsche Confessie, II, 295.

CONGREGATIO CHRISTI, III, 338.

CONSTANTZ, (Kerkvergadering te) I, 169—175.

CONVENT te *Leipzig*, der Protestantsche vorsten, V, 56 v., 207.

CONVULSIONAIRS, X, 269.

COPERNICUS, IV, 243, 248.

COQUEREL, X, 413.

COSTA, (I. DA) X, 213.

COUTRAS, (Slag van) III, 154 v.

COVENANT, III, 366.

CRAMMER, (THOMAS) II, 375. III, 288, 292 vv., 309 vv., 318, 332.

CREL, (NIK.) IV, 50 vv.

CROMWELL, (OLIVIER) III, 367. V, 120 vv., 377 vv.

CYRAN, (ST.) VI, 139 v.

D.

DALBERG, X, 293 v.

DANSEN, (over het) (LUTHER) II, 223 v. (SPENER) V, 311 v.

DAVID, (CHR.) VIII, 225 vv.

DEÏSMUS, in *Engeland*, VI, 309 vv. VII, 283 vv., 296.

DEÏSTEN, in *Engeland*, VI, 280 vv. VII, 109.

DENEMARKEN, (Voorboden der Hervorming in) II, 234. X, 219.

DENIS, (Slag bij St.) III, 101 vv.

DERTIGJARIGE KRIJG, (De) V, 16 vv. Treurige tijden na denzelven, VI, 341 vv.

DIDEROT, Encyclopedist VII, 297 v.

DIPPEL, (CONR.) VII, 236 vv.

DISSENTERS, (De) X, 222.

DOMINICANERORDEN, I, 78.

DOODENDANS, (De) I, 198.

DOODENETERS, (De) van MANUEL, II, 24.

DORDRECHTSCHЕ SYNODE, IV, 72 vv.

DRAESEKE, X, 193.

DRIEËNHEID, I, 99. II, 304. IV, 287 v. Betrek-

- king van den Vader en den Zoon, (ZINZENDORF) VIII, 252 v., (SWEDENBORG) 328.
- DRIEMANSCHAP, in *Frankrijk*, III, 83 v.
- DRUKPERS, (Vrijheid der) (HERDER), I, 203 vv. IX, 94.
- DUITSCH-CATHOLIJKE KERK, VI, 205 vv.
- DUITSCH-GODGELEERDHEID in den laatsten tijd, X, 189 v.
- DUITSCH KRIJG, V, 33 vv.
- DUITSCH TAAI, VI, 323 vv.
- DUITSCHLAND, (Leven en zeden in) in de eerste helft der XVIII^{de} eeuw, VII, 119 vv. FÖRSTER daarover, 121 v.
- DURY, (DURAEUS) V, 220.
- DWEEPERS, (Over) VI, 107 vv.

E.

- ECK, (JOH.) van *Ingolstadt*, I, 280, 297, 305 v. II, 235, 295.
- (JOH. VAN) Keur-Triersch officiaal, I, 312.
- EDELMANN, (JOH. CHR.) VII, 314.
- EDINBURGER VERDRAG, III, 342.
- EDUARD VI. III, 294.
- EEREDIENST, (der Catholijke Kerk), I, 46 v. Verschil van eeredienst in de Catholijke en Protestantsche Kerk, II, 321. Gevoelen der Kwakers omtrent dezelve, VI, 25 vv.
- EGMONT, (Graaf VAN) III, 227, 229, 238 vv., 250 vv.
- EGIDIUS, (Dr.) (JUAN GIL) Spaansch Hervormer, III, 209.
- EINSIEDELN, I, 349.
- ELIOT, (JOH.) VI, 367 vv.
- ELIZABETH van *Engeland*, III, 41, 138, 317 vv., 351, 368. IV, 356.
- ELIZABETH IZABELLA, III, 100.
- ELLENDORF, over pauselijke afpersingen, III, 284, Aanm. Over de terugwerking van het Protestantismus op het Catholicismus, IV, 302, Aanm.
- ELLERSCHE SEKTE, zie Ronsdorfer sekte.

EMSERPUNCTATIE, X, 280.

ENCYKLOPEDISTEN, VII, 296.

ENGELAND, III, 41. Hervorming aldaar, 282 vv.

In de XVI^{de} eeuw, 386. V, 175 v. X, 221.

ENGELÉN, (De) volgens J. BÖHM, IV, 162 v. Volgens
SWEDENBORG, VIII, 326 v.

ENGELÉN-BROEDERS, VI, 97 vv.

ENZINAS, (FRANCISCO) III, 212.

EPISCOPIUS, IV, 71 vv.

ERASMUS, (DESIDERIUS) I, 98, 189, 226 vv., zijne af-
beelding door LAVATER, 229, 293. II, 28, 73, 77
vv., 150, 268. IV, 274, met GÖTHE vergeleken,
X, 41.

ERFZONDE, II, 305 vv. IV, 297. HALLER over de-
zelve, VIII, 127. KANT, IX, 116.

ERICH, (Hertog) I, 315.

ERNESTI, (J. A.) Uitlegkundige, VIII, 13 vv.

ERZBERGER, (H.) III, 124. IV, 47 v.

EUGENIUS IV. I, 182, 186.

EULER, (LEONHARD) VIII, 113.

• EXORCISMUS, IV, 51.

EZELSFEEST, I, 140.

F.

FABER, (JAC.) Stapulensis, II, 113.

——— (JOH.) II, 10, 91, 236.

FAREL, (WILLEM) II, 113 vv. 353.

FEBRONIUS, (JUSTIN.) X, 274.

FÉNÉLON, IV, 164. Deszelfs leven, VI, 181 vv. Zijne
betrekking tot den paus, 192 vv. Vergeleken met
SPENER, 197 vv. Met BOSSUET, 187 vv.

FERDINAND II, (Keizer) V, 45, 55, 111 v.

——— III, (Keizer) V, 113, 184.

FESSLER, (IGNATIUS) X, 115.

FEUERBACH, X, 182.

FICHTE, (J. G.) over zijn Idealismus, IX, 292 vv.
Met betrekking tot KANT en zijne wijsbegeerte,

- 296 vv. 310. Van Atheismus beschuldigd, 314.
 Over LAVATER, 321. Met betrekking tot het Christendom, 324 vv. Zijn dood, 338.
- FLACIUS, (MATTH.) IV, 4, 12, 190.
- FLEMMING, (P.) (Protestantsch liederendichter), V, 95, 238 v. KNAPP en SCHWAB over hem, 238 v. Aanm.
- FLETSCHER, Methodist, VIII, 305 v.
- FORBERG, over FICHTE, IX, 300 v., 318.
- FORMULA CONCORDIAE, IV, 32, 50.
- FORMULA CONSENSUS, V, 358.
- FOUQUÉ, (DE LA MOTTE) X, 63 vv.
- FOX, (G.) V, 395 vv.
- FRANCISCUS, (De heilige) en de Franciscaners, I, 78. IV, 306 v.
- FRANCKE, (A. H.) V, 302, 323 vv. Zijne gestichten, 332 vv.
- FRANKLIN, (BENJAMIN) VIII, 85.
- FRANKRIJK, begin der Hervorming, II, 234. III, 40.
 In de XVI^{de} eeuw, 48 vv., 382. — Laatste geschiedenis der Protestanten van LODEWIJK XVI tot nu toe, VII, 48 vv. Protestantismus van den nieuwsten tijd, X, 235 vv. Catholicismus, X, 281 vv.
- FRANCISCUS van *Parijs*, (De heilige) X, 270.
- FREDERIK I. (BARBAROSSA), I, 86, 151.
 ——— II. Duitsch Keizer, I, 70, 86.
 ——— III. (De Wijze), I, 253, 283 vv., 315. II, 44 vv., 80.
 ——— II, van *Denemarken*, IV, 34.
 ——— AUGUST, keurvorst van *Saksen*, V, 177.
 ——— V, keurvorst van den *Palts*, V, 15, 22 vv.
 ——— WILHELM, (De groote keurvorst) van *Brandenburg*, V, 156, 220 vv.
 ——— WILLEM I, koning van *Pruisen*, VII, 74.
 Leven en karakterbeschrijving, 124 vv. — 137, 141 v. — 160.
 ——— II. (De Groote) Zijne opvoeding, VII, 137 vv.
 Zijne jeugd, 316 vv. met betrekking tot VOLTAIRE,
 X X

- 322 vv. Zijne verdraagzaamheid, 326 vv. met betrekking tot zijn vader, 333 v. met betrekking tot de Franschen, 334, met betrekking tot de Godsdienst, 335 vv. met betrekking tot de Duitsche taal, 341 vv.
- FREIBURG, (in *Zwitserland*) bij het begin der Hervorming, II, 120.
- FREYLINGHAUSEN, (ANAST.) geestelijk liederendichter, V, 329, 347. VII, 192 vv.
- FRYTH, (JOH.) III, 291.
- FUENTE, (C. P. DE LA) Spaansch Hervormer, III, 212, 216.

G.

- GAËTA VAN THIENE, IV, 309.
- GALILEÏ, II, 390.
- GALLEN, (Hervorming in St.) II, 122 v.
- GALLIKAANSCH KERK, VI, 135.
- GANGANELLI, (CLEMENS XIV), X, 272.
- GARDINER, III, 299 vv., 318.
- GASSNER, X, 276.
- GEBED, I, 134 v. II, 212. IV, 129. VIII, 202 v. 339 vv. IX, 140.
- GESELAARS, (Flagellanten,) I, 138 v.
- GEESTELIJKE POËZIJ, IV, 397 vv. V, 238 vv.
-
- der Hervormde Kerk, V, 366 vv.
- GEÏNSPIREERDEN, (Asseburg, kinderen in *Sileziën*), VII, 231, 232 vv., 247.
- GELLERT, (CHR. F.) als geestelijk liederendichter, VIII, 131 vv. Als leeraar, 140.
- GELOOF, II, 308 vv. IV, 17. Grondslag der verdraagzaamheid, VII, 46. Geloof van het Rationalismus, IX, 136.
- GENADE-EDICT VAN NISMES, V, 117.
- GENADE-MIDDELEN, II, 315. VIII, 92.
- GENÈVE, II, 352 vv. X, 239 v.
- GENOEGDOENING VAN CHRISTUS, (SWEDENBORG,) VIII, 328. (Socinianen,) IV, 295 vv.

GENOOTSCHAPSEED, VII, 250.

GEORGE, keurvorst van *Saksen*, V, 56.

———— FREDERIK, hertog van *Baden-Durlach*, V, 37.

———— hertog van *Saksen*, I, 293, 308. II, 38, 44 vv., 156.

GERHARDT, (PAULUS) geestelijk liederendichter, V, 223 vv.

GERMAIN EN LAYE, (Edict van St.) III, 86.

———— (Vrede van) III, 114.

GERSON, I, 129, 170, 173, 239.

GERVINUS, IX, (over HERDER) 70. (Over geschriften voor de jeugd), 252. (Over F. H. JACOBI), 360. (Over JOH. GEORGE JACOBI), X, 3, Aanm. (Over romantische poëzij), 47 v.

GEUZEN, III, 232 v. (Watergeuzen) 257.

GEWETENSLIEDEN, VI, 290.

GICHTEL, (J.) Dweeper, VI, 81 vv.

GLEIM, VII, 348.

GNOSTIEKEN, I, 36, 150.

GNOSTICISMUS, IV, 99.

GODGELEERDHEID, over scheiding derzelve van de staatkunde, VI, 257 vv. Godgeleerdheid en wijsbegeerte, 260 v.

GODSDIENST, der eerste Christenen, I, 38 v.

———— in de middeleeuwen, I, 140.

GODSDIENSTEDICT VAN FREDERIK WILLEM II, VIII, 175.

Opgeheven door FREDERIK WILLEM III. 177.

GODSDIENSTVREDE, I, 29. II, 338. III, 44.

GODSDIENSTVRIJHEID, II, 199 v.

GOMARUS, IV, 68 vv.

GÖRRES, X, 301 v.

GÖTHE, met betrekking tot HERDER, IX, 26 vv., 37 v.

Over HAMANN, 270. Zijne betrekking tot F. JACOBI, X, 13. Tot de wijsbegeerte in het gemeen, *ibid.* Zedelijke wereldbeschouwing, 14 v. Met SCHILLER vergeleken, 20. Zijne betrekking tot het Christendom, *ibid.* Tot de verlichting (BAHRDT, NICOLAÏ en medegenooten), 26. Tot LAVATER, 27. GÖTHE's in-

- vloed op den tijd, 30 vv. Betrekking tot het Protestantismus, 38 vv. Met LUTHER vergeleken, 40. Met ERASMUS, 41. Betrekking tot de romantiek, 44. GÖTZE, predikant, VII, 154. In strijd met LESSING, VIII, 44 vv., 101. IX, 209.
- GRAAUWBUNDERLAND, (Hervorming in) II, 124. Onlusten, V, 194 v.
- GRÄFFE, Catechetische leerwijze, IX, 253.
- GRANVELLA, (ANTON PERENOT) III, 226, 274.
- GRAS, (LOUISE DE) stichtster der barmhartige zusters, IV, 318.
- GRAY, (JOHANNA) III, 296.
- GREBEL, (CONR.) II, .
- GREGORIUS VII. I, 55. Vergeleken met LUTHER, 58—89. ——— XIII. III, 128. IV, 247, 350 v.
- GRIEKSCH Kerk, VI, 217 vv.
- GRONINGER SCHOOL, rationaal Mysticismus aldaar, X, 217.
- GROTIUS, (HÚGO) IV, 70, 229, 257 vv., 388. VII, 10.
- GRUNDTVIG, X, 219.
- GRYNAEUS, (SIMON) Hervormer, II, 270. ——— (JAKOB) IV, 48. ——— (SIMON) Bijbeloverzetter, VIII, 98.
- GUISE, (FRANS hertog van) III, 83, 88 vv. ——— (KAREL VAN) kardinaal van *Lotharingen*, III, 65, 70, 75. ——— (LODEWIJK VAN) III, 160. ——— (HENDRIK VAN) III, 120, 151, 160.
- GUIZOT, X, 237 v.
- GUSTAAF ADOLF, koning van *Zweden*, V, 44, 48 vv., 75 vv. Zijne oogmerken, 79 vv. Zijn dood en karakterbeschrijving van CHEMNITZ, 87 vv.
- GUYON, VI, 168 vv. Met betrekking tot FÉNÉLON, 200.

H.

- HAEFELI, X, 244.
- HAHN, (PH. M.) leerling van BENGEL, VIII, 205 vv.
- HALLE, (De Hoogeschool te) V, 308 vv.

HALLER, (ALBRECHT VAN) VIII, 118 vv., dichter en verdediger van het Christendom. Levensschets, 120 vv. Dagboek, 123.

—— (BERTHOLD) Hervormer van *Bern*, II, 22, 236, 339.

—— (JOHANNES) II, 14.

—— (LODEWIJK VAN) X, 76, 114.

HAMANN, IX, 21 v. Leven en schriften, 262 vv.

HAMILTON, (PATRICIUS) Schotlands Hervormer, II, 234.
III, 325.

HARDENBERG, (NOVALIS) X, 54 vv.

HARMS (CLAUS) X, 144, vv., 194.

HASLITHALERS, (De) bij het ontstaan der Hervorming, II, 245.

HAUGE, (NIELSEN) X, 219 v.

HEBEL, X, 7.

HEGEL, IX, 342. X, 166 vv., 184.

HEID, (HEDIO) CASPAR, II, 29.

HEIDENDOM, (Het) met betrekking tot het Christendom, I, 35.

HEILIGEN, I, 109 v., 132 v.

HEILLEER, der Catholijke Kerk, I, 105 vv.

HEIM, (JOH.) II, 111, 240.

HEKSENGELOOF en heksenprocessen, IV, 255, 389. VI, 252 vv.

HELVETIUS, VII, 298.

HENDRIK VIII van *Engeland*, II, 58 v., 86, 234, 374. III, 285, 317, 368.

—— II, van *Frankrijk*, III, 56, 65, 69.

—— III, van *Frankrijk*, III, 153, 158, 161, 164.

—— IV, van *Frankrijk*, III, 165, 167 vv., 198.

HERBERT, (EDUARD) (Lord CHERBURY) VI, 280 vv.

HERDER, VIII, 370 vv. IX, 17 v. Zijn jeugdige leven, 18 vv. In zijn ambt en mannelijk leven, 29 vv. Karakterbeschrijving, 37 vv. Als Godgeleerde, 57 vv. Over wijsbegeerte, 95. Over KANT, 124 vv. Met betrekking tot deszelfs wijsbegeerte, 128 vv. Over BASEDOW en opvoeding, 150 vv. Over HAMANN,

269. Over de verdrijving der Hugenooten, V, 161. Over het kerkgezag, V, 253. Over FÉNÉLON, VI, 199. Over HERBERT, 283, Aanm. Over BAYLE, 293. Over den God der Deïsten, 308, Aanm. — Tegen SPALDING, VIII, 163, 168. Met betrekking tot LAVATER, 370. Met SCHLEIERMACHER vergeleken, X, 163 vv.
- HERDOOPERS, (De) X, 256.
- HERMES, Catholijk Godgeleerde, X, 296 v.
- HERNNHUT, (Stichting van) VIII, 226 vv.
- HERNNHUTISMUS, met het Methodismus vergeleken, VIII, 306 vv.
- HERSTELLINGSEDICT, V, 45 v.
- HERVORMDEN, II, 230. III, 36. IV, 20. De Hervormde Godgeleerdheid, V, 350 vv. Met betrekking tot de Lutherschen in de XVIII^{de} eeuw, VII, 173.
- HERVORMING (en omwenteling), verschillende gevoelens over dezelve, I, 147 vv. Bepaling van het begrip derzelve, 27 vv. Hare stelling tegenover elkander, II, 166 vv. Hare eerste uitbreiding, 233 vv., 272, 372 vv. Invloed derzelve op de omstandigheden des levens, 382 vv. Karakter der Schotsche Hervorming, III, 342 v. Beginsel der Hervorming, IV, 423.
- (Eeuwfeest der) (Duitsch) X, 143 v. (Geneefsch) 242.
- HERVORMINGSBEVELSCHRIFT, II, 105, 272.
- HESS, (J. J.) X, 243.
- HETZER, (LODEWIJK) II, 95, 182.
- HIERONYMUS VAN PRAAG, I, 171 vv.
- HILDEBRAND, zie GREGORIUS VII.
- HILLER, (PH. F.) liederendichter, VIII, 207 vv.
- HOBBS, VI, 248, 285 vv.
- HOCHMANN, Mystieker, VII, 235 v.
- HOCHRUTINER, Dweeper, II, 96, 182.
- HOCHSTRATEN, (J.) I, 224, 278. II, 38.
- HOËNEGG, (HOË VAN) IV, 139, 190. V, 23, 204.
- HOFMEISTER, (WAGNER) (SEB.) II, 90, 92, 97, 121.

- HOLSTEIN, (LUK.) V, 172 v.
- HONGARIJEN, (Protestanten in) V, 16, 183 vv.
- HONTHEIM, zie FEBRONIUS.
- HOOGESCHOOLEN, (stichting derzelven) I, 200. (*Bazel*) II, 25, 68 v.
- HOORN, (Graaf van) III, 227, 238 vv., 251 vv.
- HOPITAL, (M. DE L') III, 78 vv., 104, 119, 139.
- HOSSBACH, (OVER ANDREAE) IV, 217.
- HOTTINGER, (NIK.) Dweeper, II, 96, 104.
- (J. J.) I, 256. Over de inwoners van het hoog gebergte in *Zwitserland*, II, 128.
- HUBER, (MARIA) leert de natuurlijke Godsdienst, VII, 309 vv.
- HUBMEIER, (B.) Wederdooper, II, 122, 183, 193.
- HUGENOOTEN, III, 81, 121. VII, 12 vv.
- HUMANITEIT, IX, 43 vv. Begrip van dezelve, 42 v. (HERDER), 48 v. Met betrekking tot het Christendom, 50 vv.
- HUMILIATEN, (Orde der) IV, 366.
- HUMOR, (in het Protestantismus,) I, 141. X, 9 v.
- HURTER, (J. G.) VII, 253 v.
- HUSS, I, 165 vv., 242.
- HUSSIETEN, I, 178. Hussietenkrijg, I, 179 vv.
- HUTTEN, (ULRICH VAN) I, 255, 305. II, 79. Twist met ERASMUS, 82 vv., 114, 119.

J.

- JACOBI, (F. H.) IX. Over HAMANN, 269. Over CLAUDIUS, 281, 359 vv.
- JACOBUS VI, van *Schotland*. (JACOBUS I, van *Engeland*), III, 353, 560 vv., 368.
- II, van *Engeland*, V, 386.
- JAN ZONDER LAND, III, 284.
- JANOUW, (MATTHIAS) I, 160.
- JANSEN, (CORN.) VI, 137 vv.
- JANSENISMUS, IV, 378. VI, 137. In strijd met de

- oppermagt van den paus, 159 vv. Met het Piëtismus vergeleken, 163 vv.
- JANSENISTEN, VI, 157. Hunne zedeleer, 157 vv.
- IDEA FIDEI FRATRUM (van SPANGENBERG), VIII, 260 v.
- IDEALISMUS, (FICHTE) IX, 310 vv.
- JEAN PAUL, X, 3 vv. Zijn oordeel over HERDER, IX, 37.
- JENA, (Universiteit), IV, 2.
- JERUZALEM, (J. F. W.) VIII, 147 vv. Opvoeder en weldoener, 150 vv. Verdediger der Godsdienst, 156 vv., 357.
- JERUZALEM, (Bisdom van) X, 231 v.
- JETZER, (Gebeurtenis met) te *Bern*, II, 16 vv.
- JEZUITEN, II, 379 vv. IV, 265, 322 vv. Hunne zendingen, 333 vv., 343, 393 v. V, 11, 16, 21, 45, 122, 140, 184, 386. VI, 167. Hunne zedeleer, VI, 153. Vergeleken met die der Jansenisten, 157 vv., 163. VII, 60, 179. X, 270 vv.
- ILLUMINATEN, X, 275 v.
- INDEPENDENTEN in *Engeland*, III, 378.
- INNOCENTIUS III. I, 71, 79, 106.
- XI. VI, 134, 167 v.
- INQUISITIE, I, 79. III, 206 vv., 315.
- INSPIRATIE, VII, 12, 22, 231 vv.
- INTERDICT, I, 71 v.
- INTERIM, II, 372.
- INVESTITUURSTRIJD, I, 67.
- JOHAN III, koning van *Zweden*, V, 49.
- JOHAN GEORGE, keurvorst van *Saksen*, V, 25.
- XXII. I, 75.
- JORIS, (DAVID) II, 198. IV, 280 vv., 412.
- JOZEF II. VII, 99. X, 277 vv. Met FREDERIK den Groote vergeleken, 279, Aanm.
- IRVING, X, 226 vv.
- ISELIN, (IZAÄK) VIII, 77, 86.
- ISENBIEHL, X, 275, Aanm.
- ITALIë, beginselen der Hervorming, II, 234.

JUBELJAAR, (Pauselijk) I, 73 v.

JUDA, (LEO) I, 347, 352. II, 89, 130, 197, 226.

JULIUS II. I, 89. II, 7.

JUMPERS, (De) (springers) X, 224.

JUSTINUS DE MARTELAAR, over de verzameling der Christenen, I, 38 v.

IVRY, (Slag van) III, 165.

K.

KAISER, (JAKOB) II, 279.

KALENDERSTRIJD, IV, 247.

KANT, IX, 21, 41, 97. Levensschetsen, 98 vv. Karakter, 101. Als Wijsgeer, 103. Met betrekking tot SCHILLER, 219.

KAPPELER OORLOG, II, a) 285 vv. b) 330 vv.

KAPUCIJNERS, II, 379. IV, 307.

KAREL DE GROOTE, I, 50.

—— I, van *Engeland*, III, 363, 369, 377 vv.

—— V. I, 248, 256, 308. II, 227 vv., 349. III, 39, 205, 223, 227, 244.

—— IX. III, 98, 120, 136, 145 vv., 278.

KARDINALEN, I, 62.

KATHARINA VAN ARRAGON, III, 286.

KELLER, (JOH.) V, 359.

KEMPIS, (à) zie THOMAS.

KEPLER, (JOH.) IV, 229, 243 vv., 270 v.

KERK, (De Christelijke Germaansche) I, 41 v. Onder CONSTANTIJN en zijne opvolgers, 40, 42 v. De leer aangaande de Kerk, II, 315. Gevoelen der Labadisten over dezelve, VI, 50. Kerk van het nieuw *Jeruzalem* (SWEDENBORG) VIII, 326 vv., 335.

KERKGEZANG, (Het) in de Protestantsche Kerk, IV, 397 vv. In de Hervormde (Psalmen), 398 v. LOBWASSER, 400. Dichters van geestelijke liederen uit den tijd der eerste Silezische school, V, 237 vv., vergel. HERDER, X, 193 vv.

KERKELIJK REGT, (Protestantsch,) VI, 246 vv.

- KERKELIJKE TUCHT, (HERDER's gevoelens) IX, 92 v.
- KESSLER, (JOH.) over MELANCHTON, I, 294. Zamenkomst met LUTHER, II, 49 vv., 123.
- KLEUKER, (J. F.) IX, 287 vv.
- KLIMAAT, invloed van hetzelfde op de verschillende geloofsbelijdenissen, V, 168 vv.
- KLOKKENDOOP, I, 132.
- KLOPSTOCK, als geestelijk liederendichter, VII, 249. VIII, 132.
- KNAPP, (A.) zijn oordeel over SCHILLER, IX, 169 vv.
- KNOX, (J.) II, 376. III, 327 vv., 338 vv., 347 vv., 353, 359.
- KNUTSEN, (M.) Gewetenslieden, VI, 289 vv.
- KOHLER, (De gebroeders) zie Brugglersekte.
- KOLB, (F.) te *Bern*, II, 22.
- KÖNIG, (SAMUEL) van *Bern*, VII, 251, 259.
- KÖTHENSCHÉ LIEDEREN, VII, 214.
- KRUDENER, (Vrouw van) X, 239, 251 vv.
- KRUISRIDDErs, (in den Cevennenkrijg), VII, 18.
- KRUISTEKEN, I, 131.
- KRUISTOGTEN, I, 76.
- KRYPTO-CALVINISTEN, IV, 25. Hun dood, 50 vv.
- KUHLMAN, (QUIR.) VI, 76 vv.
- KUNSTEN, vóór de Hervorming, I, 197 vv. Verval der kerkelijke kunsten, VI, 333 v. Herleving door de romantiek, X, 53.
- KWAAD, (Het) (oorsprong van hetzelfde), IV, 157, 178. (HALLER), VIII, 127.
- KWAKERS, V, 400 vv. Hunne leer, VI, 22 vv.
- KWAKERDOM, wezen van hetzelfde, VI, 1 vv.

L.

- LABADIE, (JOH.) en de Labadisten, VI, 45 vv.
- LACORDAIRE, X, 289.
- LAINÉZ, (J.) Jezuit, IV, 326.
- LAMBERT, (F.) van *Avignon*, III, 48.
- LAMENNAIS, X, 289, 300.

LANDENBERG, (HUGO VAN) II, 8, 14, 88.

LANGE, (JOACHIM) voorvechter van het Piëtismus, VII, 167, 175 v. Als dichter, 192.

LATIMER, (HUGO) III, 304 vv.

LAUD, (WILLEM) III, 363 vv., 367, 371 vv.

LAVATER, (nevens STILLING en SWEDENBORG), VIII, 337 vv. Met betrekking tot de opklarende rigtingen, 350 vv. Tot SPALDING, 353 vv. Tot MENDELSSOHN, 358. Als Prediker, 362 vv. Als Christelijk dichter, 367 vv. Met betrekking tot HERDER, 370 v. Over REINHARD, IX, 163. Met betrekking tot FICHTE, 295, 297, vv., 319 vv.

LAZARISTEN, IV, 317.

LEADE, (JOHANNA) VI, 99 vv.

LEE, (ANNA) X, 224.

LEER, (De Protestantsche) II, 297 vv.

LEERAARSSTAND, II, 318.

LEGATEN, I, 68.

LEIBNITZ, VI, 130 vv., 272 vv. In tegenstelling met de andere wijsgeeren van zijnen tijd, VII, 110 v., 120, 156.

LEIPZIG, (Slag bij) V, 76 v.

LEO X. I, 89, 195, 273, 280 vv. II, 63.

LEOPOLD van *Toskanen*, X, 280.

LESSING, (GOTTH. EPHR.) VII, 350. Zijn leven en werkzaamheid, VIII, 34 vv. Met betrekking tot HERDER, 139 v. Met betrekking tot KANT, IX, 116.
——— (de vader) over zijnen tijd, VIII, 63.

LETTER EN GEEST, VI, 37 vv.

LETTERKUNDE, (Geschiedenis der Duitsche) in de XVIII^{de} eeuw, VII, 341 vv., 343 vv. Scheiding der geestelijke en wereldlijke poëzij, 349. Invloed der nieuwere letterkunde op Godsdienst en Godgeleerdheid, IX, 166 vv.

LEZERS, (De) (in *Zweden*) X, 220 v.

LIBERTIJNEN, (te *Geneve*), II, 357.

LICHTENBERG, over de toekomst, IX, 9.

LIEDEREN, (Geestelijke) (het van kracht berooven van dezelve), VIII, 94 v. Liedereren der Broedergemeente, 265 vv.

LIEDERENDICHTERS, (Geestelijke) V, 237 vv.

LIEFDE, (De) IV, 180. Grondslag der verdraagzaamheid, VII, 47. VIII, 115. IX, 329 v.

LIGA, (Catholijke) V, 15.

LIGUE, (De heilige), II, 227. III, 151 v.

LISMANIN, (F.) (in *Polen*), IV, 293.

LOCI COMMUNES, van MELANCHTON, I, 343 v.

LOCKE, (J.) VI, 270 vv.

LODEWIJK XIII. V, 114, 120.

———— XIV. V, 121 vv., 133 vv., 165, 178. VI, 133 vv.

———— prins van *Nassau*, III, 260.

———— XV. VII, 31.

LOGAU, (over de geloofsmeeningen), V, 110.

LONGJUMEAU, (De vrede van) III, 103.

LÖSCHER, (VAL.) VII, 156, 166, 178.

LOUISE, (HENR.) Dichteres, V, 241. Leven, 371 vv.

LOYOLA, (IGNATIUS) II, 380. IV, 322 vv.

LUCARIS, (CYRILLUS) Patriarch, VI, 218.

LUTHER, I, 58, 94, 238 vv. Zijne jeugd, 258 vv.

Als Hervormer, 270 vv. Betrekking tot MELANCHTON, 293. Zijne beeldtenis, 300. Verbranding der bul, 205. II, 14, 29, 34 vv. Vergeleken met ERASMUS, 72 vv. Met ZWINGLI, 138 vv. Oorzaak zijner hardnekkigheid, 146 vv. Gevoelens omtrent den Boerenkrijg, 158. Treedt in het huwelijk, 206 vv. Beschouwd als mensch, 210—226. Gevoelens omtrent het gebruiken van geweld, 281 vv. Zijn dood, 346 vv. III, 30, 287, 334, 388. IV, 8, 100, 324. Met betrekking tot LOYOLA, 324 vv. Tot PASCAL; over het kerkgezag, V, 246. Aanm.

LUTHERDOM, met betrekking tot het Calvinismus ten aanzien van vermakelijkheden, IV, 416. Aanm.

LUTHERSCHEN, II, 228. IV, 20. Met betrekking tot de Hervormden in de XVIII^{de} eeuw, VII, 154 vv.

LUTKEMAN, V, 255.

LUTZ (LUCIUS), SAM., (van *Bern*) VII, 269 vv. VIII, 278.

LUTZEN, (Slag bij) V, 85 v.

M.

MAAGDENBURGS LOT, V, 57 vv.

MAHLMANN, IX, 217.

MAJESTEITSBRIEF, V, 17.

MANICHAËRS, I, 152. IV, 159.

MANSFELD, (ERNST VAN) V, 36.

MANUEL, (NIK.) I, 199. II, 24.

MARIA, gravin tot *Lippe* en *Sternberg*, (met betrekking tot *HERDER*), IX, 30.

MARIA, koningin van *Engeland*, III, 41, 296, 310, 318.

MARIA-VEREERING der romantiekers, X, 56 vv.

MARTELAARS, (CASPAR WASER over de) V, 199 v.

MARTELAARSHIP, beschouwingen over hetzelfde, VII, 64 vv.

MARTIN, (St.) X, 285.

MAURITS, hertog van *Saksen*, II, 343, 372 v. IV, 2.

MAXIMILIAAN II. III, 39, 137. IV, 27, 384. V, 11, 16.

MAY, (CLARA) II, 108.

MEDICIS, (KATHARINA DE) III, 74, 92, 97, 140, 160, 244, 277.

———— (Het huis der) I, 195 v.

MELANCHTON, (PHIL.) I, 291 vv. II, 42. Zijne gevoelens omtrent den Boerenkrijg, 158. Zijn huwelijk, 204, 228, 290, 295, 348 v., 371. IV, 4, 9, 100.

MELTINGER, (HEINRICH) II, 26, 180, 243 v., 260 v.

MENDELSSOHN, (MOZES) VIII, 85. Met betrekking tot *LAVATER*, 357 v.

MENNO SIMONS, II, 198.

MENNONIETEN, IV, 279.

MENZEL, (ADOLF) over de Duitsche taal na LUTHER, IV, 396.

MERCY, (DE) (POLTROT), III, 93.

METHODISTEN, (De Engelsche) VII, 117. (WESLEY), VIII, 283, 286. Met betrekking tot de Broedergemeente, X, 223.

MEYER, (ADELBERG) II, 26, 31, 186, 243, 256.

——— (SEBAST.) (*Bern*), II, 22 v., 90, 108, 111.

MIANI, (GIROLAMO) stichter der Somaskers, IV, 311.

MICHAËLIS, (J. D.) Bijbelsch criticus, VIII, 10 v.

MICHEL, (CHR.) een dweeper, X, 256.

MIGAZZI, Aartsbisschop, X, 278.

MILICZ, (J.) I, 162 vv.

MILL, (W.) III, 336.

MILO, (BARTH.) III, 52.

MILTITZ, (K. V.) I, 285 v.

MILTON, (J.) V, 390 vv.

MIS, II, 95, 132.

MISOFFER, I, 112 vv.

MÖHLER, X, 299.

MOLENAAR, (D.) predikant in *Nederland*, (zijn Adres), X, 214.

MOLINOS, VI, 165 vv.

MOMIERS, X, 240.

MONNIKENDOM, I, 48, 77 vv.

MONTLUC, (BLAISE) III, 88.

MONTMORENCY, (konstabel), III, 83 v., 92, 101 v.

MONTPENSIER, (hertogin van) III, 163.

MÖRLIN, (ANDR.) IV, 14.

MORNEY, (PHIL. DU PLESSIS) III, 155, 175 vv., 197, 199 vv.

MOSELANUS, (P.) over LUTHER, CARLSTADT en ECK, I, 300 vv.

MOSHEIM, (LAUR. VAN) VIII, 12.

MUHLHAUSEN, (Hervorming te) II, 119.

MULLER, (ADAM) X, 114.

——— (GEORGE) IX, 34, 70. X, 243 v.

- MULLER, (HENDRIK) Stichtelijk schrijver, V, 255 v.
 ——— (JOH. VAN) I, 42. Over het Pausdom, 53.
 Over GREGORIUS VII, 55. Over LUTHER, 270.
 Over ZWINGLI, 348. Over CALVIJN, II, 355. Over
 de Jezuiten, IV, 340. Over HERDER, IX, 36.
 MULNER, (THOMAS) II, 279.
 MUNZER, (THOMAS) II, 41, 154, 177, 182.
 MURNER, (THOMAS) II, 236, 239.
 MYCONIUS, (OSWALD) I, 352. II, 131, 270, 341.
 MYSTIEK, I, 97, 208 vv., 240. Invloed der Catholijke
 op de Hervormde Mystiek, VI, 45 vv.
 MYSTICISMUS, IV, 84 vv. VI, 75 vv.

N.

- NAARDEN'S LOT, III, 258.
 NANTES, (Edict van) III, 193. Herroepen, V, 133,
 136 v. Gevolgen der herroeping, 138 vv.
 NAPOLEON BUONAPARTE, X, 34 vv., 284 vv.
 NARRENFEEST, I, 140.
 NASSAU, (LODEWIJK VAN) III, 260.
 ——— (HENDRIK VAN) III, 260.
 ——— (MAURITS VAN) III, 274. IV, 59, 70 vv.
 NATURALISMUS, zie Deïsme.
 NATUURFILOZOFIE, IX, 342. TZSCHIRNER over de-
 zelve, 347.
 NATUURWETENSCHAPPEN, met betrekking tot de Gods-
 dienst en Godgeleerdheid, VI, 303 vv.
 NAVARRE, (MARGARETHA VAN) II, 234. III, 48.
 ——— (HENDRIK VAN) prins van *Bearn*, III, 101,
 107, 116, 124, 152, 154, 162.
 NAYLOR, (JACOB) geestdrijver, VI, 7.
 NEANDER, (JOACH.) Hervormd liederendichter, V,
 367 vv.
 NEANDER, (AUG.) X, 192.
 NEDERLANDEN, III, 385.
 ——— kerkelijke bewegingen aldaar, X, 205 vv.
 NERI, (PHIL. VAN) IV, 312 v.

NEUMARK, (G.) V, 242.

NEURENBERG, (Rijksdag te) II, 62, 342.

NEWTON, (J.) VI, 303. VII, 120. VIII, 111 v.

NICOLAÏ, (F.) VIII, 80 vv. Algemeene Duitsche Bibliotheek, 82 v. (SEB. NOTHANKER), 90.

NIEBUHR, (over HERDER), IX, 70.

NIEMEIER, (A. H.) IX, 164.

NIKON, patriarch, VI, 219 vv.

NOBILI, Catholijke zendeling, IV, 336.

NONCONFORMISTEN, III, 359.

NOORWEGEN, X, 219.

NORDLINGEN, (Slag bij) V, 100.

NOVALIS, zie HARDENBERG.

NUNTIEN, zie Legaten.

NUNTIATUUR, (pauzelyk gezantschap) in *Zwitserland*, IV, 349. X, 293.

NUT VAN HET ALGEMEEN (in de XVIII^{de} eeuw), VIII, 86.

O.

OBERLIN, X, 199 vv.

OECHINO, (R.) IV, 288.

OECOLAMPADIUS, (JOHANNES) II, 28. Levensschets, 68 vv., 112, 150, 196. Zijn huwelyk, 209, 236 v., 270, 273 v., 289. Zijn dood, 340.

OETENBACH, vrouwengesticht, II, 94.

OETINGER, over BENGEL, VIII, 203.

OLDENBARNEVELD, IV, 59, 63, 69, 70, 72, 75 vv.

OMWENTELING, I, 9. II, 166 vv., 253, 328.

———— in *Frankrijk*, X, 281. Met betrekking tot de omkeering in de Duitsche letterkunde, VII, 117.

OORSPRONKELIJK CHRISTENDOM, I, 30 vv.

OPENBARING, (LESSING), VIII, 56 v. (EULER), 114, v. (HALLER), 129. Voortdurende, 323. (KANT), IX, 113, v.

OPORINUS, (Herbst) II, 271, 390.

OPPÈDE, III, 54.

- OPVOEDING van het menschelijk geslacht (LESSING),
VIII, 57 v.
——— (nieuwere) IX, 220 vv. HAMANN over
dezelve, 276.
- ORANJE, (WILLEM VAN) III, 227 v., 238 vv., 255 vv.,
264, 269 vv., 279.
- ORATORIUM, (Priesters van het) IV, 312.
——— (Vaders van het) VI, 202.
- ORGEL, II, 132, 322.
- OSIANDER, (ANDR.) IV, 14 v.
- OSTERVALD, VII, 161 vv.
- OVERGANG, tot de Catholijke Kerk, (van Duitsche vor-
sten), V, 13, 174 v., (van Duitsche schrijvers en
dichters), X, 69 vv.
- OVERLEVERING, IV, 304.

P.

- PAASCHGELACH, I, 127 v.
- PACHOMIUS, stichter van het Monnikendom, I, 48.
- PALE CZ, (STEPHANUS VAN) I, 168, 170.
- PALESTRINA, IV, 401.
- PALTS, IV, 24. V, 180 v. VII, 57 v.
- PANTHEÏSMUS, IV, 103, 155. VI, 211 vv., 267, IX, 347.
- PAPENBRIEF, II, 6.
- PARACELsus, (A. TH. B.) IV, 104 v.
- PARAGUAY, (De Jezuiten in) IV, 338. X, 271.
- PARKER, (M.) III, 320, 360.
- PASCAL, (BLAISE) VI, 143 vv. Met betrekking tot
LUTHER, 152 vv.
- PAULA, (VINCENTIUS VAN) IV, 313 vv.
- PAULUS IV., paus, (CARAFFA) met PHILIP II. in oorlog,
IV, 436 v.
- PAUSDOM, na de Hervorming, IV, 342 vv. X, 269.
- PELAGIANISMUS, I, 102 v. IV, 6.
- PENN, (WILLIAM) VI, 9 vv.
- PERRON, (DU) bisschop, III, 187, 191, 197.

- PESTALOZZI, (JOHAN HENDRIK) IX, 233 vv. Zijne betrekking tot het Christendom, 241 vv. Zijn invloed op de godsdienstige denkwijze van zijnen tijd, 247 vv.
- PETERSEN, (J. W.) en zijne echtgenoot (Chiliasten), IIV, 225 vv.
- PEUCER, (CASP.) IV, 25 vv.
- PEYRÈRE, (J. DE LA) VI, 303.
- PFAFF, (en KLEM) (CHR. M.) VII, 157 v.
- PFEFFERKORN, (J.) Joodsch Christen, I, 222.
- PFEIFER, aanhanger van MUNZER, II, 154.
- PFENNINGER, (zijne Joodsche Brieven), VIII, 363.
- PHILADELPHISCH GEZELSCHAP, VI, 100 vv.
- PHILANTHROPINISMUS, VIII, 72 vv.
- PHILIP II. III, 39, 127 v., 213 vv., 221, 225, 230, 238, 247 vv., 273, 275, 300, 436. IV, 357.
- Landgraaf van *Hessen*, I, 315. II, 172, 231, 289, 294, 332, 341, 372.
- PHILOLOGIE en hare terugwerking op de Godgeleerdheid, VI, 314 vv.
- PIA DESIDERIA (van SPENER), V, 287 vv.
- PIËTISMUS, III, 11, 16. Piëtistische strijd, V, 299 vv.
- Met betrekking tot het Kwakerdom, VI, 28 vv.
- Strijd met de wijsbegeerte, VII, 105 vv., 165 vv.
- Met betrekking tot de wijsbegeerte, 167 vv., in de XVIII^{de} eeuw, 187 v., 215 vv. Deszelfs schaduwzijde, 219 vv. (in *Zwitserland*), 248 vv. (*Schaffhausen*), 251 vv. (*Bazel*), 255 vv. IX, 260.
- PISCATOR, (J.) Bijbeloverzetter, VI, 328.
- PIUS II. (AENEAS SILVIUS PICCOLOMINI), I, 89, 182 v., 188, 193, 240.
- IV. (legt den herderstaf neder), IV, 347.
- V. IV, 348.
- VI. X, 278.
- VII. X, 284 vv.
- PLACE, (DE LA) (PLACAEUS), V, 353.
- PLATER, (THOMAS) II, 124, 131, 236, 270 v., 335.
- (FELIX) II, 271.

POIRET, VI, 70 vv. (met betrekking tot ROUSSEAU), VII, 308.

POISY, (Gesprek van) III, 84.

POLÉN, (laatste geschiedenis van het Protestantismus), VII, 64.

POLUS, nuntius in *Engeland*, III, 300, 312.

POMBAL, (Markies van) X, 271.

PREDIKWIJZE, (vóór de Hervorming), I, 127 v. (na LUTHER), IV, 142 v.), (in de XVII^{de} eeuw), VI, 328 vv. (Zedenpredikatiën), VIII, 88, (der Methodisten), 289 vv. X, 193.

PRESBYTERIANISMUS, III, 353, 358.

PRESBYTERIANEN, III, 360 vv.

PROCOPIUS RASUS, I, 184.

PROFETEN, (de Zwickauer) II, 41 vv. Onder de geestdrijvers in *Duitschland*, VI, 76 vv. Onder de Protestanten in *Frankrijk*, VII, 12 v., 21 v.

PROPAGANDA, (Catholijke) VI, 362.

PROTESTANTEN, naamsoorsprong, II, 230.

PROTESTANTISMUS, met betrekking tot het Catholicismus en de Wederdoopers, II, 328, 378. III, 8, 334, 356. IV, 4, 80, 192. Een voorregt van hetzelfde, 342. Met betrekking tot het Catholicismus na de Hervorming, 381 vv. Invloed van hetzelfde, vergeleken met dien van het Catholicismus, op staatkunde, 383 vv. Wetenschappen, 391. Kunsten, 395. Leven en zeden, 402 vv. Toestand van hetzelfde in *Duitschland* vóór den dertigjarigen oorlog, V, 45 vv. In *Frankrijk*, 114 vv. Inwendige geschiedenis, 202 vv. Invloed op het leven, in de XVII^{de} eeuw, VI, 336 vv. Evangelische maatstaf der geschiedenis, VII, 10 v. Uitwendige geschiedenis van hetzelfde in de XVIII^{de} eeuw, 11 vv., 97 vv. Inwendige, 103 vv. Inwendige in de XVIII^{de} en XIX^{de} eeuw, IX, 16 vv. Buiten *Duitschland*, X, 203 vv.

PUFENDORF, VI, 239.

PURITEINEN, III, 358 vv.

PURITANISMUS, V, 389 vv.

PUSEY EN DE PUSEYISTEN, X, 231, 233 vv.

Q.

QUESNEL, (PASCHASIUS) X, 269.

QUIËTISMUS, VI, 176 vv.

R.

RAADT, (DE) VI, 95.

RABENER, satyricus, VII, 345 vv.

RASKOLNIKEN, VI, 219 v.

RATIONALISMUS, IX, 132 vv. Voorrang van hetzelfde, boven het Pantheïsmus, IX, 355.

RAUMER, over den boerenkrijg, II, 153 v. Over KAREL V., III, 39. Over PHILIP II., 247, Aanm.

REDETWIST over de Godsdienst (te *Zurich*), 1) II, 90 vv., 2) 97, (te *Baden*) 236 vv., (te *Bern*) 243 v., (te *Marburg*) 289 vv.

REINHARD, (F. v.) IX, 146 vv. Als prediker, 157 vv.

REINHART, (ANNA) echtgenoot van ZWINGLI, II, 205 v.

REINHOLD, wijsgeer, IX, 301, Aanm.

RELIQUIËN, I, 133.

REMONSTRANTEN, IV, 58 vv. VII, 160, Aanm. en daarbij behoorende Aanteekening.

RENATA, hertogin van *Ferrara*, II, 235, 352.

REQUESENS, (Don LOUIS DE) III, 259.

RESTAURATIE in *Frankrijk*, X, 288.

REUCHLIN, (HERMAN). (over de Fransche Kerk), VI, 137, Aanm.

REUCHLIN, (JOH.) I, 215 vv., 237 vv.

REVEILLÈRE LEPAUX, X, 283.

RICCI, Jezuitisch zendeling, IV, 336 v.

—— (SCIPIO) X, 280.

RICHE, (MARGARETHA LE) III, 66 v.

RICHELIEU, III, 201. V, 57, 107, 115 vv.

RICHTER, (GREGORIUS) tegen BÖHME, IV, 347.

- RIDLEY, III, 295, 304, 308, 232.
 RITTER, (ERASMUS) II, 121, 240, 277 v.
 ROBESPIERRE, X, 282.
 RODRIGUEZ, IV, 334.
 ROGER, (JACOB) VII, 32.
 RÖHR, IX, 135, Aanm.
 ROKYKZANA, (JOH.) Calixtiner, I, 185.
 ROMANTIEK, (romantische school), IX, 200.
 RONSDORFERSEKTE (en het Buttlersche rot), VII, 233 v.
 (STILLING over dezelve), 233 v.
 ROSENBLATT (VIBRANDIS), (echtgenoot van OECOLAMPADUS), II, 209.
 RÖUBLIN, (W.) II, 30 v., 182.
 ROUSSEAU, (J. J.) VII, 300 vv.
 RÖUST, II, 90, 103.
 ROZENKRANS, I, 136.
 ROZENKRUISERS, IV, 201.
 RUDOLPH II, III, 40. V, 11, 16.
 RUSSISCHE KERK, VI, 218 vv.
 RUYSBROECH, I, 211.
 RIJK, (Het Duitsche) in de XVIe eeuw, III, 39 v.

S.

- SACK, (A. W. F.) VIII, 157 vv.
 SAKRAMENTEN, I, 111 vv. II, 134 vv., 324 vv.
 VI, 25 v., 50. IX, 140.
 SAKRAMENTSDAG, I, 142.
 SAKRAMENTSSTRIJD, II, 144 vv., 289 vv. IV, 22 vv., 102.
 SADOLETUS, kardinaal, II, 359.
 SAILER, (MICHAËL), X, 277, 291.
 SALES, (F. VAN) IV, 321. Zijn leven, 368. Vergeleken met LUTHER, 369, 370 v. Zijne Mystiek, 372 vv.
 SALMERON (ALPHONSUS) IV, 326.
 SALTZBURGERS, (De) VII, 67 vv. Hun zoutverbond, 71 v. Hun nood en landverhuizing, 74 vv. Hun verder lot, 88 vv.

- SALZMANN, paedagoog, VII, 115. IX, 221, 228 vv.
- SAMSON, (BERNHARD) I, 358. II, 8 vv.
- SAN-ROMANO, (F.) III, 210.
- SARPI, (FRA PAOLO) IV, 373.
- SATYRE, in de kunst (vóór de Hervorming) I, 197 vv.
- SAUMUR, (Akademie van) V, 352.
- SAVONAROLA, I, 214, Aanm.
- SCHAITBERGER, (JOZEF) VII, 96 v.
- SCHEFFER, zie SILESIIUS.
- SCHELLING, IX, 341 vv.
- SCHILLER, IX, 166 vv. Met betrekking tot het Christendom, 170 vv. Tot het Protestantismus, 198 v. Zijn invloed op zijnen tijd, 200 vv. Met betrekking tot KANT, 219.
- SCHINNER, (MATTHIAS) II, 7.
- SCHLEGEL, (F.) over FICHTE's wijsbegeerte, IX, 336, Aanm. Overgang tot het Catholicismus, X, 94 vv. Met STOLBERG vergeleken, 99 v.
- SCHLEIERMACHER, over de Hernnhutters, VIII, 281. Jeugd, X, 120. Alleenspraken, 121 vv. Redevoeringen over Godsdienst, 124 vv. Pantheïsmus, 128 v. Tegen AMMON, 149. Over Unie en Agende, 153 v. Geloofsleer, 160 vv. Met HERDER vergeleken, 163.
- SCHMALKALDISCHE OORLOG, II, 371.
- SCHMIDT, (CONR.) (Comthur van Kussnacht), II, 97 vv., 336.
- SCHMOLKE, (BENJAMIN) VII, 188 vv.
- SCHOLASTIEKEN, I, 95 vv.
- SCHOLTE, (H. P.) predikant in *Nederland*, X, 215 vv.
- SCHOOL, hare betrekking tot de Kerk, IX, 219 vv. Ideaal (volgens HERDER), 223.
- SCHOOLONDERWIJZERS, (Seminarie voor) HERDER's gedachten daarover, IX, 227.
- SCHOTLAND, (Hervorming), III, 323 vv.
- SCHOTSMAN, (zijne eerzuil), X, 213.
- SCHUCH, (WOLFGANG) III, 49.
- SCHUCKER, Herdooper, II, 192.

SCHUPPIUS, satyrisch prediker, VI, 329 v., 354.

Over de viering van den Sabbat, 339.

SCHUURMAN, (ANNA MARIA) VI, 47 vv.

SCHWAB, (GUSTAAF) over JAKOB BÖHM, IV, 163,
Aanm. Over BENGEL, VIII, 193. Over SCHILLER,
IX, 170, 195, 198.

SCHWEINICHEN, (HANS VAN) IV, 403 v.

SCWENKFELD, (CASPER) IV, 101 v.

SCOTUS, (ERIGENA) I, 95.

SCRIVER, (stichtelijk schrijver), IV, 169 v., 188. V,
255 vv.

SEBEVILLA, III, 48. |

SECKENDORF, (VEIT LODEWIJK VAN) en zijn Christen-
staat, VI, 226 vv.

SEMLER, (J. S.) VII, 221 v. Piëtistisch Rationalist,
VIII, 16 vv. Met betrekking tot de Wolfenbut-
telsche Fragmenten, 43. Tot BAHRT, 106 vv.

SEPARAATVERBONDEN (in Zwitserland) II, 280.

SEPARATISMUS (in Zwitserland), VII, 248 vv. (in
Bazel), 263 vv. VIII, 21, 274 v.

SERVETUS, (M.) II, 368 vv. IV, 286.

SESO, (DON CARLOS DE) III, 222.

SHAFTESBURY, (A. A. C.) VI, 287 vv.

SHAKERS, (De) (bevers), X, 224.

SHAKESPEARE, II, 391. IX, 207 v.

SIBYLLA, (DOROTHEA) IV, 414.

SICKINGEN, (FRANS VAN) I, 255, 310. II, 71.

SIGISMUND, (Keizer) I, 169, 171.

SILESII, (ANGELUS) VI, 206 vv.

SIMON RICHARD, criticus, VI, 319 v.

SIMONIE, I, 55.

SIRVEN, (De familie) VII, 36.

SIXTUS V., IV, 351 vv.

SMITH, (Dr.) III, 308.

SOCINIANEN, IV, 287 vv. VI, 116, Aanm.

SOCINUS, (FAUSTUS) IV, 292 vv.

——— (LAEIUS) IV, 291.

- SOLOTHURN, II, 120, 339.
- SOMASKERS, IV, 311.
- SOUTHCOTT, (JOHANNA) X, 225.
- SPALATIJN, II, 80.
- SPALDING, (J. J.) VIII, 159 vv. Met betrekking tot
LAVATER, 353 vv.
- SPANJE, (begin der Hervorming), III, 205 vv.
- SPENER, (PHIL. JAK.) III, 11. Over ARNDT, IV, 189.
V, 236. Met betrekking tot CALIXTUS, 272 vv.
Zijn leven, 276 vv., 314. Beeld en karakter,
317 vv. VI, 29 v., Aanm., 109, Aanm. Met
betrekking tot FÉNÉLON, 197. VII, 120. Met be-
trekking tot BENGEL, VIII, 182.
- SPIERS, (Rijksdag te) II, a) 227, b) 229.
- SPINOLA, (DE) VI, 131 vv.
- SPINOZA, (BENEDICTUS) VI, 266 vv.
- STAATKUNDIGEN, III, 144.
- STAATKUNDIGE TOESTAND van *Europa* vóór de Hervor-
ming, I, 246 vv.
- STAATKUNDIG STELSEL der Hervormers, II, 168 vv.
Invloed van het Protestantismus op de Staatskunde,
VI, 222 vv. Over scheiding derzelve van de God-
geleerdheid, 257 vv.
- STARK, opperhofprediker, X, 87.
- STAUPITZ, (J. VAN) I, 264. VII, 67.
- STEFFENS, over SPALDING, VIII, 168 v., 173. Over
LAVATER, 364 v. Zijn Lutherdom, X, 155 vv.
- STEIN, (ALBRECHT VAN) II, 21.
- STEINBÜHLER, X, 275, Aanm.
- STERREWIGCHELARIJ, IV, 253.
- STIEKNA, (C.) I, 162.
- STILLING, (JUNG) nevens SWEDENBORG en LAVATER,
VIII, 337 vv. Met betrekking tot HERDER, IX, 26.
- STOLBERG, X, 79 vv. Met FR. SCHLEGEL vergele-
ken, 99 v.
- STOLBERG, (JULIANA gravin van) III, 260.
- STOLZ, X, 244.

- STÖR, (STEPHANUS) II, 116, 181.
 STORCH, (NIKOLAAS) II, 41.
 STRAALSUND, deszelfs roemvolle tegenstand in den dertigjarigen krijg, V, 41 vv.
 STRAASBURG, Catholijk en Protestantsch element, V, 178 v. Betrekking der Lutherschen tot de Hervormden, V, 205 vv.
 STRAUSS, X, 179 vv., 256 v.
 STRIGEL, (VICTORINUS) IV, 12, 19.
 STUART, (MARIA) III, 330, 338, 345 vv., 351 vv., 368.
 STUARTS, (De) III, 323.
 STUBNER, (MARCUS) II, 41.
 STURZ, (HELFRICH PETRUS) IX, 76.
 SULLY, III, 175, 185, 199.
 SULZER, (SIMON) IV, 43 v.
 SUPRANATURALISMUS, IX, 132 vv.
 SUPREMATIE-EED, III, 232.
 SUSO, genaamd de SEUSE, I, 211. IV, 100.
 SWEDENBORG, (J.) VIII, 324 vv. Zijne leer, 326 vv. Zijne gedachten over het eeuwig leven, 330 vv. Met betrekking tot STILLING en LAVATER, 336 v.
 SYNKRETISMUS, V, 217.
 SYNKREPISTEN, hunne twisten, V, 216 vv., 269 v.
 SYNODEN in den laatsten tijd, X, 196.
 SYSTÈME DE LA NATURE, VII, 298.

T.

- TABORITEN, I, 180 v.
 TAULER, I, 98, 210. IV, 100.
 TELLER, (W. A.) VIII, 174 vv.
 TERRITORIAALSYSTEEM, VI, 248 vv.
 TERSTEGEN, (GERHARDT) liederendichter, VII, 202 vv.
 TEZEL, (J.) I, 273 vv.
 THEATINERS, IV, 309.
 THEOBALD VAN GEROLDSECK, I, 349 v.
 THEOCRATIE, I, 64 vv.
 THEOPHILANTHROPEN, X, 282 v.

THEOSOPHIE, IV, 108.

THODAENUS, (CHR.) over Maagdenburgs verwoesting, V, 66 vv., 110 vv.

THOLUCK, over Piëtismus, VII, 224.

THOMAS à KEMPIS, I, 98, 211 v.

THOMASIIUS, regtsgeleerde, V, 306. VI, 238 vv. VII, 120.

THORN, (Strijd van het Protestantismus en Jezuitismus te) VII, 60 vv.

THORNER-GESPREK, V, 213 vv.

TIEDGE, (*Urania*) IX, 215.

TILLOTSON, (J.) VI, 332, 351 v.

TILLY, V, 35 vv., 57, 71, 73, 83.

TINDAL, (W.) III, 291.

TOGGENBURG, (Onlusten in) VII, 51 vv.

TOLAND, VI, 289.

TOLERANTIE-EDICT (van JOZEF II.), VII, 99 v. (Van FREDERIK den Groote), 326 vv.

TOONEEL, betrekking van hetzelfde tot de Kerk in den nieuwsten tijd, IX, 206 vv. SCHILLER over hetzelfde, 209.

TOONEELVERTOONING, (De stomme) I, 237 v.

TRAPPISTEN, VI, 203 vv.

TREKKEN van Christelijken heldenmoed, I, 310 v. II, 333 v. III, 62 vv., 221 v., 297 vv. IV, 261. V, 191 vv. VII, 31 vv.

TRENTE, (Concilie van) II, 378. IV, 303 v.

TRESCHO, IX, 19, 20, Aanm.

TSCHUDI, (VAL.) II, 278.

TURKENKRIJG, I, 251. II, 228.

TZSCHIRNER, IX, 162 vv. Over de Natuurfilozofie, IX, 347 vv. Over CHATEAUBRIAND, X, 286, Aanm.

U.

UEBERFELDT, (J. W.) VI, 95.

UITGEWEKENEN, hunne opneming in het buitenland, V, 156 vv.

UITVLOEIJINGSTELSEL, IV, 109.

UNIE, (Protestantsche) V, 15, 26.

—— (De Utrechtsche) III, 272.

UNITARIËRS, zie Socinianen.

URBANUS VIII. III, 371.

UREN aan de Godsdienst gewijd, X, 249 v.

URLSPERGER, (J. A.) stichter der Duitsche Christendoms-maatschappij, VIII, 208.

URSULINEN, IV, 319.

UTENHEIM, (CHRISTOPH. VAN) bisschop van *Bazel*, II, 26, 267.

UTRAQUISTEN, zie Calixtiners.

UIJTENBOGAART, IV, 59, Aant., 70, 79, 259.

V.

VADIANUS, (WADT) I, 346. II, 97, 102 v., 121 v.

VAGEVUUR, I, 115.

VALTELIN, (uitroeiing der Hervorming), V, 188 vv.

VARNHAGEN VAN ENSE, X, 285.

VASTEN, II, 87.

VERBOND, (Het heilig) X, 253.

VERDRAAGZAAMHEID (van VOLTAIRE), VII, 37. (In de XVIII^{de} eeuw) 41. Begrip van dezelve 41 vv. Verdraagzaamheid van het Christendom ten aanzien van de oude Godsdienst, 45.

VEREENIGING, (Proeven tot) V, 206. VI, 130 vv. VII, 156.

VERGIER DE HAURANNE, (DU) zie St. CYRAN.

VERKIEZING, (voorbeschikking), II, 312 v., 363 v. IV, 58, 129. V, 352. VIII, 304 vv.

VERLICHTING in de XVIII^{de} eeuw, VII, 279. In het midden der XVIII^{de} eeuw, VIII, 63 vv.

VERVINS, (Vrede van) III, 193.

VILMERGEN, (Slag bij) a) V, 196 vv. b) VII, 54 vv.

VIRVES, (ALFONSO DE) III, 207.

VISITANTINEN, IV, 319 vv.

- VOKAALTEEKENEN, (Hebreeuwsche) strijd over dezelve, V, 356 vv.
- VOLKSGELOOF, vóór de Hervorming, I, 118 vv.
- VOLKSONDERWIJS, vóór de Hervorming, I, 126 vv.
- VOLKSOPVOEDING, (SECKENDORF en SCHUPPIUS daarover), VI, 353 vv.
- VOLKSSOUVEREINITEIT, II, 253.
- VOLTAIRE (over verdraagzaamheid), V, 135. VII, 37 vv. Deïst 288 vv.
- VOORSTANDERS der gelijkheid (LEVELLERS), III, 378.
- VOSS (ten aanzien van STOLBERG), X, 82, 85, 88.
- VREDESVERDRAG van *Gent*, III, 265 v.
- VRIJHEID des menschen, (De) II, 308.
- van denken, VI, 295 vv.

W.

- WADT, zie VADIANUS.
- WAGNER, zie HOFMEISTER.
- WALDENZEN, I, 158 vv., 239. III, 53. VI, 220 vv.
- WALLENSTEIN, V, 35, 39 vv., 57, 82 vv., 100.
- WARTBURG, (LUTHER op den) I, 316 vv.
- WASA, (GUSTAAF) I, 251. II, 233. V, 49.
- WEDERDOOPERS, II, 182 vv. IV, 100 v., 279. Nieuwste, X, 256.
- WEDERGEBOORTE, IV, 128 v., 166, 175 v.
- WEEKPREDIKATIËN (in de Hervorming), I, 355.
- WEELDE, in de XVI^{de} en XVII^{de} eeuw, IV, 407 v. VI, 345 vv.
- WEGSCHEIDER, IX, 135, Aanm., 137, Aanm.
- WEIGEL, (VALENTIJN) IV, 103, 121 vv.
- WEISHAUPT, X, 276.
- WENGI, (NIK.) II, 340.
- WERENFELS, (SAMUEL) V, 360 vv., VII, 161. VIII, 9, 278.
- WERNER, (ZACHARIAS) X, 102 vv.
- WESEL, (JOH. VAN) I, 214.
- WESLEY, (JOHANNES) (en zijn broeder KAREL), stichters van het genootschap der Methodisten, VIII, 282 vv.

- Hun prediken, 289 vv. Scheiding van WHITEFIELD, 304. Met betrekking tot ZINZENDORF, 306. Karakterbeschrijving, 314 vv.
- WESSEL, (JOH.) I, 212 v.
- WESSENBERG, IX, 208, Aanm. X, 292 vv.
- WESTFAALSCH VREDE, V, 113.
- WETENSCHAPPEN, (Herstelling der) I, 188. Wetenschappelijkheid in de XVII^{de} eeuw, VI, 321 vv. X, 191.
- WETTE, (DE) over de Mystieken, X, 134 v. Aanm., 179.
- WETTSTEIN, (JOHAN JAKOB) Criticus, VIII, 6 vv.
- WHITEFIELD, Methodist, VIII, 289 vv. Zijne wel-sprekendheid, 303.
- WIELAND, VII, 350.
- WIKLEF, I, 161.
- WILHELM, landgraaf van *Hessen*, V, 218.
- WISHARD, (GEORGE) III, 326.
- WITSCHEL, IX, 216 v.
- WITTENBERG, Hoogeschool aldaar, I, 264. IV, 2 v.
- WLADISLAUS, V, 208.
- WOLF, (CHRISTIAAN) in tegenstelling met de wijsbegeerte van zijnen tijd, VII, 110. Als wijsgeer, 168 vv. Zijn strijd met de Piëtisten, 174 vv. Zijne verdrijving uit *Halle*, 178. Keert terug, 181.
- WOLFENBUTTELSCH FRAAGMENTEN, VIII, 41 vv.
- WÖLLFLIN, (H.) I, 345. II, 9, 18.
- WOLTERS DORF, (E. G.) VII, 208. Sticht een weeshuis, 209. Liederendichter, 211 vv.
- WONDEREN, IV, 177. VIII, 322 v. IX, 138 v.
- WONNECKER, (ROMANUS) II, 27.
- WOOLSTON, (THOMAS) VI, 289.
- WORMS, (Rijksdag te) I, 308 vv.
- WURTEMBERG, VIII, 182.
- WIJSBEGEERTE, VI, 260. Geschiedenis der nieuwere, 261 vv. VII, 40, 184 v. VIII, 73. IX, (zie KANT, FICHTE, SCHELLING, JACOBI, HEGEL). Volks-wijsbegeerte, VII, 113.
- WIJSSENBURGER, (WOLFGANG) II, 32.

WIJTENBACH, (T. H.) I, 347. II, 120.

WIJWATER, I, 132.

X.

XAVER, (FRANS) Jezuitisch zendeling, IV, 326, 334.

—— (HIERONIMUS) IV, 336.

Z.

ZEDENBEDERF, in de XIV^{de} en XV^{de} eeuw, I, 143 vv.

ZENDELINGGENOOTSCHAP, (Engelsch) VI, 370. (Bazelsch)

X, 246.

ZENDINGSPRIESTERS, zie Lazaristen.

ZIELMISSEN, I, 114.

ZILLERTHALERS, (De) VII, 101.

ZIMMERMAN, (OVER LAVATER), VIII, 358.

ZINGG, (MICHAËL) V, 359.

ZINZENDORF, (NIKOLAAS graaf van) levensbeschrijvingen, VIII, 213 vv. Zijn leven, 217 vv. *Hernhut*, 226 v., 230, 239. Karakterbeschrijving 241 vv., 246 vv. Zijne Godgeleerdheid, 251 vv. Dichter, 265 vv. Gemeentestichter, 269. Met betrekking tot WESLEY, 306.

ZISKA, I, 179 v., 183.

ZOLIKOFER, (GEORGE JOACHIM) VIII, 169. GARVE over hem, 171, 357. X, 357.

ZONDAG, waarom gevierd? I, 39.

ZSCHOKKE, X, 249 v.

ZURICH, deszelfs betrekking tot de Godgeleerdheid, X, 242.

ZUSTERS, (De barmhartige) IV, 317 vv.

ZWEDEN, deszelfs Hervorming, V, 48 vv. Verdere geschiedenis derzelve, 173 vv. X, 219.

ZWINGLI, I, 257. Zijn leven, 344 vv. met betrekking tot LUTHER, I, 258 vv. II, 4, 61, 75, 89 vv. Vergelijking met LUTHER, 138 vv., 149, 196. Treedt in het huwelijk, 205, 236, 239, 244, 281, 285 vv., 289, 295, 307, 330, 333. Zijn dood, 334. III, 32, 388. IV, 8, 100.

Hagenbach

BR

305

H3128

v.10

Het Wesen en de Geschiedenis...

Vol. 10

LIBRARY

SOUTHERN CALIFORNIA SCHOOL

OF THEOLOGY

330311

AREMONT, CALIF.

